کۆمەڵگە، دین و توندوتیژی

کۆمەڵگە، دین و توندوتیژی

سەرۆ قادر

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

سەرۆ قادر
کۆمەڵگە، دین و توندوتیژی
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٣٤٧
چاپی دووەم ٢٠١٢
تیرێژ: ٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٢٨٧٨ – ٢٠١٢
نەخشاندنی ناوەوە و ڕازاندنەوەی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: تریسکە ئەحمەد

ژێنک:
ژمارەی پێوانەییی ناودەوڵەتیی کتێب
ISBN: 978-9966-488-17-8

بەشی یەکەم

چۆن لە ئاین تێ دەگەین؟

لەم بەشـــەدا هەوڵ دەدەم لە ڕوانگەی زانسـتـیـیـەوە و بە پشـتـبـەستن وە بیـروڕاکـانی زانا کـۆمـەڵناسـە ناودار و دان پێـدانراوەکـان، پێناســەیەکی زانستییانەی دین بکەم و وەک سیستـەمێکی گرینگ و ڕەگئـاژۆی ناو کۆمەڵی کوردسـتان کـە یەکێکە لە کۆمـەڵگەکانی ڕۆژهەلآت و ئیسلامی نیشانی بدەم. هەر لەو سۆنگەیەشەوە پازێک بەرەو دواوە داوێم و لەناو مێژووی مرۆڤایەتیدا ئـاوڕێک لە پرۆســـەی ســـەرهـەڵدانی دین دەدەمــــەوە، وەک دیاردەیەکی کۆمـەلآیـەتیی مێژوویی بەسـەری دەکەمـەوە. لەو کـارەشـدا گەرەکمـە بزانین قـەناعەتە ئـاینییـەکانی ئەم ڕۆژگارەمـان لە ئەنجامی چ بارودۆخێکی تری ناو مێژوو دروست بوون؟ تا لەو ڕێگەیەشـەوە بتوانم میکانیزمی کـاریگەریی ئاین بەسەر گۆڕانکارییە کۆمـەلآیەتییەکان وەسف بکەم و بکەومە شەنوکەوکردنی ڕۆڵی دین لە دروستبوون یان بەرەنگاربوونەوەی کۆمەڵگەی شارستانی.

ئەوەی باسـم کـرد هەمـووی گـشـتـیکارییـە و دەکـرێ تەمـاشـای تێکڕای جیهانی ئیسلامی پێ بکرێ، لێ هەوڵی من ئەوەیە بەدوای تایبەتمەندییەکانی کوردستـاندا بگەڕێم و ئەگەر خسوسییـەتێک هەبێت لەناو سیستـەمی دینیدا وەیدۆزم، ئـەوجـا ســەنگ و ســوی بکەم بزانم داخــۆ دەبێـتـە هـاوکـار یان بەرەنگار لە پرۆسـەی دروسـتـبـوونی شـارسـتـانیـەتدا. هـەروەک دیاریشـە شـارسـتـانیـەت وەک کرۆکی ئـەمڕۆی گۆڕانکاریی نـاو کـۆمـەڵی کـوردسـتـان داندراوە.

پێویستە بڵێم لەم کتێبەدا ناوەڕۆکی کتێبێکی پێشووم داڕێژاوەتەوە "توندوتیژی وەک دیاردەیەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی" کەوا ساڵی ٢٠٠٢ بڵاوم کردبووەوە، ئەو دووبارەکردنەوەیە وەک دەقەکەی پێشوو نییە بگرە هەمووم هەڵوەشاندەوە و سەرلەنوێ لەگەڵ ناوەڕۆکی ئەم کتێبەی بەردەست گونجاندم. لەم کارەمدا تەنیا ئەو گفتوگۆیەم بێدەسکاری هێشتەوە کە لە ساڵی ١٩٩٩ لەگەڵ ئیکرام کەریم لە تەلەڤزیۆنی بزووتنەوەی ئیسلامی کردبووم.

یەک

ئاین چییە؟

کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی وەک دیاردەیەک لە گێتیدا هەقیقەتێکە خاوەنی مێژووی خۆیەتی. لە قۆناغەکانی ئەو مێژووەشدا هەموو دیاردەکانی ناو کۆمەڵ جێگەی تایبەتی خۆیان هەیە چونکە رۆڵی دیاریکراویان پێ سپێردراوە و ئەرکێکی دیاریان کەوتووەتە سەر. لەو کاروانی پێگەیشتنی مرۆڤایەتیدا دین لە وێستگە سەرەتاکاندا وەک ئامرازێک بۆ تێگەیشتن و لێکدانەوەی دیاردە سروشتییەکان و شەرعیەت بەخۆدانی کۆمەڵە سەرەتاییەکان هاتە کایەوە.

کۆمەڵناسی بەناوبانگ ئانتۆنی گیدنز سەبارەت بەم باسە پێی وایە "بۆ ئەوەی سەبارەت بە دین نەکەوینە داوی یەکلابینینی کولتووریانە وا باشترە بپرسین ئەرێ دین چی نییە؟" (جامعە شناسی ل ٤٩٦) ئەو دبێژی دین ب تەنێ یەکتاپەرستی نییە چونکە هەندێک دین چەندین خوایان هەیە، هەروەسا رێنوێنی و فەرمانی رەوشتیشی (ئەخلاقی) نییە وەک ئەوەی مووسا بانگەشەی بۆ دەکرد چونکە لە ئاینە کۆنەکانی یۆناندا خواکان زۆر کاریان وەسەر کاری مرۆڤەوە نەبوو. دین هەر بۆ ئەوەش نەبووە پێمان بڵێ

گێتی چەوا هاتیە وجوود، چونکە زۆربەی دینەکان هەر باسیش لەو پرسە ناکەن. ئاخیری قسان، دین بۆ ئەوەش نییە لە باوەڕە بان بوونیەکان (میتافیزیک) و گونجاندنیان وەگەڵ دیاردە سروشتییەکان بکۆڵێتەوە چونکە هەندێک ئاینی لە چەشنی کۆنفۆسیۆش هەر خەریکی پێکەوە گونجاندنی سروشت و دیاردەکانیەتی. ئەی کەواتە دین چەس؟ هەر خۆی یێژێ "هەموو دینەکان برێتین لە ژمارەیەک رەمز و ئاماژە، جا ئەو شتانە رێز و ترس دەخولقێنن و پێوەندیی توندوتۆڵیان بەو داوونەریتە هەیە کە لەلای خەڵکی ئیماندار پەیرەو دەکرێ" (هەمان جێ).

لەلایەکی تر ولیام جێمس لە کتێبەکەی خۆی the varieties of religious experience دەڵێ "ئەوەی من لە دین لەم باسەمدا تێی دەگەم برێتییە لە هەندێک هەست و شارەزایی کە هەندێک کەس لە ئەنجامی گۆشەگیریی لایان دروست دەبێ و وایان لێ دەکات رەفتاری دیاریکراو بنوێنن. ئەو هەست و شارەزاییەش وابەستەیە بە پێوەندییەک کەوا ئەو کەسە لە نێوان خۆی و ئەوەی بە پەروەردگاری دەزانێ دەیکاتەوە" (دین الانسان/ فراس السواح ل٢٢). کەواتە دەکرێ لەو قسەیەی جێمس وا تێ بگەین کە دین دەکەوێتە ناو تەونی پێوەندییەکانی ناو کۆمەڵ.

لە سەرگەیەکی تری ئەم باسەدا ئەندیشمەندی ناودار و دووەمین بیرمەندی کاروانی کۆمەڵناسی هێبێرت سپێنسەر دەڵێ: "هەموو دینەکان سەرەڕای جیاوازییەکانیان، لەوەدا کۆکن کەوا گێتی نهێنییەکە دەخوازێ ئاشکرا و شی بکرێتەوە" (هەمان جێ).

لە شیکردنەوەی ناوەڕۆکی دیندا هەموو ئەندیشمەندەکان خۆیان لە قەرەی داوە و لەوانیش بیرمەندی ئەڵمانیایی ماکس مولەر دبێژی: "دین هەوڵێکە لە پێناوی ئینگارێک (تەسەور) کە ئینگار ناکرێ، گوفتارێکە لێک ناکرێتەوە، ئەوە نیرێکە تا هەتایێ دەمێنێتەوە" (هەمان جێ). لەسەر هەمان خەتدا

رافائێل لە کتێبی پێشەکییەک بەسەر دیرۆکی دینەوە دەڵێ "دین برێتییە لە وابەستەییی ژیانی مرۆڤ بە هەستێکەوە کە پێی وایە عەقڵی بنیادەم بە عەقڵێکی ترەوە کە فەرمانڕەوای سەر گێتییە گرێ دەدات، ئەوەش جۆرێک لەخۆڕازیبوونی پێ دەبەخشێ" (هەمان جێ ل ٢٤).

لە هەمان شێوە بیرکردنەوەدا کە زیاتر لە تێڕامان دەچێ، خواناس و لێکۆڵەرەوەی ئاینی، ف. شلێرماخەر دەنووسێ "دین هەستکردنە بە جۆرێک لە بێکۆتایی و تاقیکردنەوەی ئەو بێکۆتاییبوونە. مەبەستم لەو بێکۆتاییەش یەکبوون و یەکتری تەواوکردنی جیهانی بەرهەستمانە. ئەوە خەیاڵی تاکە کە باوەڕی خوا پاڵدەنێ بەرەو دوو پێناو، یەکیان جیاوازی و یەکبوونە، ئەوی تریان بەرەو جۆرێک لە خواپەرستی نادیار خلۆری دەکاتەوە کە پێی دەگوترێ وەحدەتی وجوود" (هەمان جێ).

هەر لەو باسەدا ئیدوارد تایلۆر (١٨٣٢-١٩١٧) گەورە دانیشمەندی ئانترۆپۆلۆجیا لە کتێبی culture primitiveدا دووپاتی دەکاتەوە: "هەوەڵین ئامانجمان لە لێکۆڵینەوەی میتۆدیانەی ئاینی کۆمەڵگە سەرەتاییەکان بۆ ئەوەیە بشێین پێناسەیەکی سەرەتایی لەبۆ دین بکەین. جا پێداگرتن لەسەر باوەڕبوون بە وجوودێکی باڵا وا دەکات ئاینە سەرەتاکان لە جوغزی دین دەرباوێژێ چونکە ئەو جۆرە باوەڕە قۆناغێکی پێشکەوتووی ژیانی ئاینییە. لەبەر هێندێ وا باشە سنوورێکی سەرەتایی بۆ پێناسەکردنی دین دابنێین کە ئەویش وەستانە لەسەر سنووری باوەڕبوون بە بوونەوەرێکی روحی" (هەمان جێ).

ئیتر لە تایلۆرەوەیە، روانگەی کۆمەڵناسانە بۆ دین دەست پێ دەکات و ئەرکی رێکخستن و پاساوهێنانەوە بۆ داوونەرێت و عورفەکانی هەر کۆمەڵێکی پێ دەسپێردرێت.

دانیشمەندێکی تری بەریتانیایی کە ناوی جێمس فریزەرە (١٨٥٤-

١٩٤١)، لە پێناسەکردنی دیندا زیاتر بەرەو ژیانی کۆمەڵایەتی هاتووە. ئەو دبێژیت: "نووسینی پێناسەیەکی ئەوتۆ بۆ دین کە هەموو لایەنە ناکۆکەکان پێی رازی بن، هەر ناکرێ. جا بۆیە لێکۆڵەرەوە تەنیا دەتوانێ بە وردی واتای خۆی لەسەر دین دەربب‌ڕێت، دوایی ئەو پێناسەیە وەک وشەیەک لەو کتێبانەدا بەکار بێنێ کە دەیاننووسێت. لەوەشەوە تێ دەگەین دین بریتییە لە کردەوەیەکی فریاخوازانەی خۆڕازیکارانەی مرۆڤ لە هێزێکی سەرەوەی خۆی کە پێی وایە فەرمان بەسەر سروشت و مرۆڤدا دەکات. ئەو کردەوەیەش لە دوو رەگەز پێک دێت کە یەکیان تیۆرییە و دووەمیان پیادەکردنی بە کردەوەیەتی" (هەمان جێ ل ٢٥).

دوو

ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی دین کامانەن؟

دانیشمەندی گەورەی فرەنسایی ئامیل دورکهایم یەکێک لە شاکارە تیۆرییە گەورەکانی خۆی the elementary forms of religious life بنەمایەکی زانستی لەسەر واقیعی کۆمەڵایەتی بۆ لێکدانەوەی رۆڵی دین دانا و وەک سیستەمێک لە سیستەمەکانی پێکهێنەری بینای کۆمەڵایەتی ناساندی. ئەو دەنووسێ: "دین سیستەمێکی هاوئاهەنگی پێک هاتووە لە باوەڕ و کردەوەی ئەوتۆ کە باس لە بابەتی پیرۆز دەکات و لە کەشی دنیایی جیای دەکاتەوە و چەند جۆر قەدەغەی لەسەر دادەنێ. ئەو باوەڕ و کردەوانەش هەموو ئیماندارەکان و دەستەندەرکارانی ئاینی لە کۆمەڵەیەکی مەعنەوی کۆ دەکاتەوە کە ناوی کەنیسایە" (هەمان جێ ل ٢٧). دورکهایم گۆڕانێکی بنەڕەتی لە باسەکانی سەر بە ئاین کرد، ئەویش لەو تیۆریەیدا چڕ دەبێتەوە کە پێی وایە گرینگ نییە بیرمەندێ بیر لە ئاین دەکاتەوە بگرە گەوهەری مەسەلەکە لەوێدایە کە چی رۆڵێک لە ئایندا دەبینێ. ئەو روونی کردەوە کە دین سیستەمێکە لە سیستەمە کاریگەرەکانی بینای کۆمەڵایەتی، وەک

هەمـوو ئەوانی تر لە ئەرکی تەنزیمکردنی ژیـانی کۆمـەڵایەتی بەشـدارە. ئەم تیۆرییەی دورکهایم هیچ لە بایەخی فیکری ئەو فەیلەسـوفانە کەم نـاکاتەوە کە روانگەیەکی غـەیرە لاهوتیان بۆ داهـاتنی دین هـەبووە. لێرەوە ئەم تیـۆرییە کۆمـەڵناسـانی ناچار کرد واقیـعیـانە بڕواننـە دەوری کۆمـەڵایەتیی دین و لە گۆڕانکارییەکاندا مامەڵەیەکی واقیعییانەی لەگەڵ بکەن.

ماکس فێبەریش لە یەکێک لە سێ تێزە سەرەکییەکانی خۆی کە لە کتێبی (ئابووری و کۆمـەڵ)دا بـاسـی رۆڵی پیـرۆزییـەکان دەکـات کە دین و عـورف و داوونەریتە دێرینەکان دەگرێتە خـۆ و دەبنە سـەرچاوەی دەسـەڵات لە کۆمەڵدا، بە تایبـەتی لە کـۆمـەڵگە تەقلیـدییـەکاندا، (متفکران بزرگ جـامـعـه شـناسـی/ راب اسـتـونز). ئـەوە جـیـا لەو دیراسـە تێـروپڕەی لەسـەر رۆڵی دین لە پێـشـکەتنی سـەرمـایەداریدا کـردوویەتی کـە لەوێدا (پرۆتسـتـانی و رۆحی سـەرمایەداری) دین وەک سیسـتـەمێکی کـارای کۆمـەڵایەتی و مەعریفی شـی دەکاتەوە.

دوای پێداچوونەوەی روانگەی بیـرمەند و کـۆمەڵناسـە ناودارەکـان، منیش لەم نـامـیـلکەیـەدا دووپاتی دەکـەمـەوە کـە دین دیاردەیەکی کـۆمـەڵایـەتی - مێژوویی دێرینە و پانتاییـەکی زۆر لە مەعریفەی کۆمەڵایەتی داگیـر دەکات و وەک بنـەمـایـەکـە بـۆ مـەعـریفـەی تاک لەو کـۆمـەڵگەیـانەی کـە دین وەک سـەرچـاوەیەکی فـەلسـەفـیـیـانە بۆ بوون (الـوجـود) تەمـاشـا دەکـرێ. ئەو جـۆرانـەش زۆرینەی کۆمـەڵگەکانی جـیـهـان پێک دێنن. دین بە شـێوەی زۆر سـەرەتایی و ڕەگ و ڕیشـەی زۆربەی رەگەزەکانی، مێژوویەکی دوور و درێژی لە کـاروانی پێگەیشـتنی مـرۆڤـایەتیدا هـەیە و تەعبـیـر لـە ئاسـتـی توانـاییی کۆمـەڵ بۆ لێکدانەوەی دیاردەکانی گێتی لە ئەو کاتدا دەکات. وێ دەچێ ئەو چەند هـەزار سـاڵە دیاریکراوەی دینە سـەرەکـیـەکانی جیـهانی تێدا هـاتنە کـایەوە، لە تەمـەنی پێگەیشـتنی مـرۆڤایەتیدا رۆڵی فـرچکیـان دیتبێ، بۆیە تا ئەم زەمـانـەش دۆزینـەوەکـانی زانست و تەکنۆلۆجیا سـەرەڕای هـەقیقـەتی بێ

چەندوچوونیان، نەشیاون بە تەواوەتی پێگە بە دین چۆڵ بکەن.

قـوەتی ئـاین لە چـەمکی پیـرۆزییـەتی بـنەمـاکـانیـدایە کـە بە ئـاسـانی پێداچوونـەوەیان تێدا ناکرێ، هـەر بۆیە لە قـۆناغی کـۆمـەڵگەی مـەدەنیـشـدا مقـاوەمەتی خـۆی دەکات و وەک سیـستـەمێک دەمـێنێتـەوە، ئەوەش سـەرەڕای ئەو کـەمـبوونـەوەیەی لە ئەرکـەکانیـدا روو دەدات. بەڵام کـاتێ باس دێتـە سـەر ئەرکە کۆمـەڵایەتییـەکانی ئاین، ئەوە پێویسـتە دیقەت و واقیـعبینییـەکی زیاتر بەکار بێنـین. ئاین وەک سیستـەمێکی کارای ناو بینای کۆمـەڵایەتی، لە پلەی مـەعریفـەی دینیـیـەوە دەگـوازێتـەوە بۆ ناو داوودەزگـاکـانی کۆمـەڵایەتی. ئەو داوودەزگـایانـەی بڕوا ئاینیـیـەکـان لە مـەعـریفـەوە دەکـەنە ڕێورەسـمی بە گـەلەکـۆی کـردەوەیی و لـە شـوێنـی تایبـەتی خـۆیدا ئەنجـام دەدرێن. وەک مـزگـەوت و جـەژن و رەسـمـە دینیـیـەکان، دانان و کـۆنتـرۆڵکردنی رەفـتـار و رەوشـتی تاک و ئـەرکـە کـۆمـەڵایەتـیـیـەکان. مـەبەسـتـمـان لـەو داوودەزگـایانە پەرسـتگـەکان و شـوێنە دینیـیـەکانی تریشـە. لە کـۆمـەڵگە موسـڵـمـانـەکانـدا مـزگـەوت و تەکیـە و خـانەقـا و شـوێنەکـانی تری وابـەسـتـە بەوان. دورکـهـایم دەڵێ کـۆمـەڵگە لـەو کـەناڵانەوە فـەرمـانـەکـانی خـۆی دەسـەپێنێ و هـەسـتی گەلەکۆیی (جـەمعی) لە ڕێی چەمکە پیرۆزەکان بە کـاریگەری دەهێـڵێتـەوە. تاکیش وا رادەهێنـدرێ تا بە شـێوەیەکی خـود بەخـودی (تەلقـایی) مل بداتە تەقس و فەرمانەکانی دینی.

لەم روانگەیـەوە دین لە بەرامـبـەر هەمـوو سـیـسـتـەمـێکی نوێ مـقـاوەمـەت دەکات و بە ئـاسـانی باوەڕ و رەفتـاری تازە (کە بە بیدعـە دەیناسـێنـێ) قـبووڵ ناکات چونکە لە نوێکارییـەکـاندا دەوری تەقلید و پیرۆزیی لە کـەمی دەدات و دەسـەڵاتی دین پاشـەکـشـە دەکـات. لە قـۆناغی کـۆمـەڵگەی مـەدەنیـدا، دین دەورێکی لـەم چەشنە دەبینێ و لە بـەرامـبـەر یاسـا داندراوەکـان (قـانوونە وەزعییەکان) سەختی نیشان دەدات.

سێ

دین وەک سەرچاوەی یاساکان

یاسا لە ژیانی سیاسی و ئیداریی وڵاتانی ئەوروپا و دواییش ئەمەریکا، مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە. هەر لە یۆنانی کۆنەوە بگرە تا دەگاتە ئیمپراتۆریەکانی رۆمانی، دوایش فەرمانڕەوایی کڵێسا بەسەر ئەوروپادا، ئەو کاروانە بە قۆناغی جیا جیادا تێپەڕیوە. لە رینەسانسدا روانگەی دنیایی (عەلمانی- سکولاریزم) پەرەی سەند و بەپێی واقیعی ژیان پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان خرانە ژێر شیکردنەوە، بۆیە یاسای داندراوی دەستی مرۆڤ شوێنی یاسا دینی و لاهوتییەکانی گرتەوە. ئەگەر جاران یاسا لاهوتییەکان دەبوونە رێکخەری پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و مافەکانیان لەسەر روانگەی خۆیان دادەڕشت، ئەوە رینیسانس، لاهوتی بەلاوە نا و چارەنووسی مرۆڤ و کۆمەڵگەیەکەی خستەوە دەستی خۆی و واقیعی پێوەندییەکانی کردە بنەمای دانانی یاسا.

لە رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا، پرۆسەکە بەپێچەوانە رۆیشتووە. سەرچاوە شەرعییەکان بە تاکە چاوگەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵ و فەرمانڕەوایی مانەوە، هەر بۆیە بە دەگمەن رێگە بۆ بیرۆکەی یاسای وەزعی دەکرایەوە. لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەمدا و لە ئەنجامی پەرەسەندنی کۆلۆنیالیزم و هاتنی بیر و ئەندێشە و دەسەڵاتی نوێ کە سەرچاوەکانیان ئەوروپا بوو، کەسان و ناوەندی چاکسازیخواز پەیدا بوون و رۆڵێکی گرینگیان لە گۆڕانکارییە سیاسی و ئیدارییەکانی رۆژهەڵاتدا دیت. ئەوانە بیرۆکەی دەستوور و دانانی یاسایان هێنایە ناو ئیمپراتۆریە ئیسلامییەکانی عوسمانی و قاجاری بەڵام نەیانتوانی کۆتا بە دەوری دین لە دانانی یاساکاندا بێنن. لێرەدا چەند شاهیدێکی هاوچەرخ دێنینەوە. د. موحسین عەبدولحەمید کە تا ئەم دواییە سەرۆکی حزبی ئیسلامیی عێراق بوو، بە نەتەوە کوردە و لە

رووی ئایدیۆلۆجیاوە بە دەمڕاستی ئیسلامییەکانی ناو کوردستان دەزاندرێ دەڵێ: "ئیسلام دەوڵەت و نیشتمانە یا دەسەڵاتداری و نەتەوەیە، رەوشت و هێزە، یا میهرەبانی و دادپەروەرییە، رۆشنبیری و یاسایە، زانست و دادگەرییە، مادە و سامانە، یا کەسابەت و دەوڵەمەندییە، تێکۆشان و جیهاد و بانگەوازە، یا لەشکر و بیروباوەڕە، هەروەها عەقیدەیەکی راست و پەرستشێکی دروستە"، (نوێکردنەوەی بیری ئیسلامی/ ل١٦٩).

بەپێی ئەو پێناسەیەی د. موحسین عەبدولحەمید هیچ بوارێک بۆ بیروباوەڕی هاوچەرخ لەبۆ دانانی یاساکان و رێکخستنی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان نامێنیتەوە. هیچ وڵاتێکی ئیسلامیش جیا لە تورکیا، پێچەوانەی ئەو بیرەی سەرەوەی نەکردووە و هەردەم شەریعەتی ئیسلام بە سەرچاوەی یاسا ژمێردراوە. ئەو قسەیەم بەو مانایە نییە هیچ هەوڵێک بۆ یاسا مەدەنییەکان نەدرابێ بەڵام رۆحی یاساکان لە تەفسیری لاهوتی دەرنەچووە بۆیە داوودەزگای مەدەنی پەرەیان نەسەندووە. نووسەری ناوبراو لە بوارێکی تردا دەڵێ: "ئاینی پیرۆزی ئیسلام بیر و بۆچوون و فەلسەفەی مرۆڤ نییە و هەموو ئەم چەمکانەش (بیر و بۆچوون و فەلسەفە) بەرەنجام و بەرماوەی بیر و مێشک و هۆشی مرۆڤایەتین لە قۆناغە جیا جیاکانی مێژووی مرۆڤایەتیدا. ئیتر ئاخۆ لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا و موسڵمان یاخۆ لە کۆمەڵگەی تری مێژووی مرۆڤایەتی بووبن. تەنیا ئەوەندە هەیە ئەو بەرەنجام و بەرهەمە بیرییانەی لە مێشک و هۆشێکی ئیسلامییەوە و لە رێنوێنی و رەچاوکردنی بنەماکانی ئیسلامەوە هەڵقووڵابن، شیمانەی بەهەڵەداچوونی کەمتریان لێ رەچاو دەکرێت، لەو بیر و بۆچوونەی کە لە مێشک و هۆشێکی نائیسلامیی دوورە، لە بنەما و بناغەکانیەوە هەڵقووڵابێت"، (ه.س / ل ٣٧).

لە بواری چۆنیەتیی ئەو مرۆڤە نموونەییەی کە دەبێ لە کۆمەڵگەی

نموونەییی بیری ئیسلامیدا هەبێت، دەکرێ روانگەی عەلی باپیر کە ئەمیری کۆمەڵی ئیسلامی کوردستانە وەک شاهید بێنینەوە. ئەو دەڵێ: ١- تۆبەکردن و پاکبوونەوەیە. بەپێی قسەکانی ئەو مرۆڤ پێویستە لە هەموو کردەوە و ئاکارە ئازادەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی دوور بکەوێتەوە و یەکە یەکەی فەرمانە شەرعییەکان رەچاو بکات. ٢- زانیاری و چاوڕوونبوونەوە. ئەویش بەمانای شارەزایی و پەیڕەویکردنە لە هەموو ئەو فەرمانە شەرعییانەی لە قۆناغی یەکەمدا هاتوون. ٣- ئیخلاس و یەکبوونە. لەوێدا تەنیا راکێشانی سەرنجی خوا رەچاو دەکرێ و شتێک بەناوی خواست و ئارەزوو و ئازادیی مرۆڤ مانای نامێنێ. ٤- پارێزگاری و وردبوونەوەیە. لێرەدا کۆمەڵێک رێوشوێن داندراون کە مرۆڤ لەم دنیایە دوور دەخەنەوە و دوورەپەرێزی دەکەن. ٥- ئیحسان و بەرزبوونەوەیە. ٦- دەوام و ساردنەبوونەوەیە.(عەلی باپیر/ رێگەی ساڵح بوون و بەرەوخوا چوون/ ل ١٦- ٣٩).

بەڕای من هەروەک ژمارەیەکی زۆر لە تۆژەر و بیردۆزان ئاماژەیان پێ کردووە، یەکێک لە بنەما سەرەکییەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگەی مەدەنی، دوورخستنەوەی ئاینە لە ژیانی سیاسی و ئیداریی کۆمەڵگە، پاڵنانیەتی بۆ بوارەکانی عیبادەتی فەردی کەوا تەنیا وەک قەناعەتێکی فەلسەفی و عەقیدەیی پەیڕەو بکرێ. ئەگینا هەر کاتێک شەریعەت ببێتە سەرچاوەی یاسا و بڕوا کۆمەڵایەتییەکان، گومانی تێدا نامێنێ کە رێگر دەبێ و لەگەڵ ئازادییەکانی تاک و کۆششی ئابووریی ئازاد ناگونجێ. ئەو دووانەی دوایی (ئازادیی تاک و ئازادیی ئابووری) بە دوو پرەنسیپی سەرەکیی کۆمەڵگەی مەدەنی دەژمێردرێن.

تەجرەبەی کوردستان لەم بوارەدا برێتییە لە کێشە و تەسلیم. واتە یاساکان زۆربەیان لەژێر کاریگەری دیندان، لەلایەکی تریشەوە هەندێک یاسا هەیە سەرچاوەکەی عەلمانیەتە. وەک یاساکانی پێوەند بە تیرۆر،

یاساکانی دیفاع له مافەکانی ئافرەت و یاساکانی سزادان.

من بەپێویستی دەزانم له بیرمان نەچێت چەمکی یاسا و ئەو باوەڕەی پاڵپشتییەتی، لەگەڵ کولتووری رۆژهەڵاتی ئیسلامی نامۆیە. هەروەک دیارە لەو کۆمەڵگەیانە باسی مافەکانی مرۆڤ دەکرێ کە بنەماکانی لەسەر یاسای هاوچەرخ دارێژرابێ، واتە ئەو یاسایانەی بەرهەمی بیر و مێشکی مرۆڤن دێنە کایەوە تەنانەت ئەگەر لەگەڵ فەرمانە شەرعییەکانیش یەک نەگرنەوە. ئا لێرەدا وەزعییەت و شەرعییەت (بە مانای عەلمانی و ئاینی) دەکەونە بەرامبەری یەکتری. چونکە بە درێژایی مێژووی زیاتر له هەزار و چوارسەد ساڵ، هەر بەرهەمێکی بیر و ئەندێشەی مرۆڤ له جیهانی ئیسلامدا بە بیدعە (داهێنانی دەستی مرۆڤ) داندراوە و کوفرێندراوە، بۆیە شتێک بەناوی جێگەی چەمکی یاسا له کولتووری رۆژهەڵاتدا وجوودی نییە. مێژووی ئیمپڕاتۆریەکانی راشیدین و ئەمەوی و عەباسی و عوسمانی و فاتمی و سەفەوی و قاجاری شاهیدی ئەوەن کە دەوڵەتەکان بەبێ یاسا بەڕێوە چوون و تەنیا لێکدانەوەی دەقە شەرعییەکان زامنی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی و جێگرەوەی دەستوور و یاسای دەوڵەتەکان بووە. هەر ئەو کولتوورەیە وای کردووە چەمکی کوفراندن (تەکفیر) بووەتە بیرکردنەوەی زۆر ئاسانی تیپە جیا جیاکانی تاقمە سیاسییە ئیسلامییەکان، بۆ بەرەنگاربوونەوەی بیرکردنەوەی مرۆڤ و ئەندێشە و داهێنانەکانی.

بنچینەی پەرچدانەوەی بیری یاسایی، سەرچاوەکەی ئەو قەناعەتە ئاینییەیە کە ئاماژەم پێ کرد. ئەو کولتوورە تاکەکانی وا ڕادێنێ کە فەرمان و ڕێنوێنییەکانی شەرع، بۆ بەڕێوەبردنی بوارە جیا جیاکانی کۆمەڵگەی هاوچەرخ بە کافی بزانێ. بۆیە دەڵێم لەم رۆژگارەدا دین کاتێک بۆ رێکخستنی سیاسی بەکار بێت، رەنگی ئایدیۆلۆجیا وەردەگرێ و له رابردووی خۆی دوور دەکەوێتەوە. ئەو ئایدیۆلۆجیایە کە بە چەمکی ئاینی

پیــرۆزێندراوە، چەکی بەرەنگەربوونەوەی بێــبــەزەییــیـانەی ئەو توێژە بەرفراوانەی کۆمەڵگەی تەقلیدییە کە ناتوانێ گۆڕانکارییەکان قبووڵ بکات. ئا لێرەدا دین دەکاتە سەرچاوەی بیروباوەڕی پاشکەوتنخوازانەی خۆی.

پلەی بەرزی نەخــوێندەواری و ســیـســتــەمی خــۆپارێزانەی پەروەردەی کـۆمــەڵایەتیی دەوڵەتانی رۆژهەڵاتی ئیـســلامی، زەوینەیەکی لەباریان بۆ مانەوەی روانگەی تەقلیدییانە بۆ ژیان، رەخساندووە.

روانگەی مرۆڤناسانە بە دین

ئیـسلامـی سیـاسی ئەو گـرفتـە سـیاسی و کـۆمـەڵایەتی و دینیـیەی کـەوا نێزیکەی بیست ساڵە لە وڵاتەکەماندا وەک سـەرەتا پەیدا بوو، ئەوە بۆ پازدە ساڵ دەچێ گرفتێکی گەورەی سیاسییە، نێزیک دە ساڵە بووەتە گرفتێکی گەورەی سوپایی، وا پێنج سـاڵە بووەتە گرفتێکی گەورەی ئەمن و ئاسـایش. هەر بۆیەش بابەتێکی گرینگە.

بۆ ئەوەی لە رەگ و ریشـەی ئەو گرفتـە بکۆڵینەوە، کردوومـەتە پێنج بەش. یەکەم جار پێویستە هەڵوەستەیەک بکەین داخۆ دین چ مانایەک دەگەیەنێ؟ ئەوەش جیا لەو تێگەیشتنە کۆمەڵایەتییەی لە ماڵ و گەڕەک و قوتابخانە یان بە گشـتی لە پەروەردەی دینی وەرمـان گرتووە چونکە ئەویان شـتێکی ترە. هـەروەهـا بۆ ئـەوەی بـزانـین بزووتـنـەوە دینـیــــیـەکــــان چـن و بزووتـنـەوە ئیسـلامییەکان کام جۆری ئەو بزووتنەوانەن، پێویستە بزانین خودی دین لە کام روانگەوە تەماشای دەکەین.

لە باسـی دووەممدا هەوڵ دەدەم بگەڕێینەوە بۆ مێژووی پەیدابوونی دەوڵەتە دینیـیەکـان. لە باسـی سـێیـەممدا هەوڵ دەدەم بگەڕێینەوە سـەر تەجـرەبەی دەوڵـەتی دینی کـــە بـە شــــەریعـــەت بـەڕێوە دەچـوو هەروەهـا چۆنیـــەتیی نوشـوسـتـهێنانـی و لە ئەنجامی ئەوەدا چۆن فـیکری چاکسـازی پەیدا بوو.

هەر لەو باسەدا باسی ئەنجامەکانی دەوڵەتی دینی دەکەم لەناو ئیسلام و دینەکانی تردا کە چۆن بووە زەوینە خۆشکاری فیکر و بزووتنەوەی چاکسازی. چەمکی چاکسازی لە دەوڵەتی دینیدا مانای چییە و چەند بوار دەگرێتەوە؟ بۆ نموونە بوارەکانی نیزامی دینی و سیستەمی کۆمەڵایەتی و شێوەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت گرتەوە.

لە باسی چوارەمدا باسی جێگرەوەی دەوڵەتی دینی دەکەم کە لە ئەنجامی پرۆسەی چاکسازی هاتە دی ئەویش سیستەمی دنیاییە (عەلمانی) کە لە راستیدا دەستپێکردنی سیستەمی دیموکراسییە و بە دەوڵەتی سکولار ناسراوە. باسی کۆتاییمان لەسەر بۆچێتیی سەرهەڵدانی بزووتنەوەکانی دینییە. ئەویش دیارە بۆ گێڕاندنەوەی دەوڵەتی دینی هاتوونە کایە. ئەو کاتە تێ دەگەین لایەنە باش و خراپەکانیان چن، ئەوجا دەتوانین بیر بکەینەوە لەناو کۆمەڵگەدا چۆن بەرەنگاریان بینەوە، هەروەها چۆن توندوتیژی و داپڵۆسین لەو بەرەنگاربوونەوەماندا بەکار نەهێنین. بەرەنگاربوونەوەی فیکریی توندڕۆیی بخەینە ناو کاری رۆشنگەری لە پێناو دیموکراسی.

ئێستا دێمە سەر باسی یەکەم.

پێشەکی بە پێویستی دەزانم لە لێکۆڵینەوەی دینناسیدا، خۆمان لە روانگەی ئیلحادی دوور بگرین و پەنا بۆ تۆژینەوەی زانستی ببەین. هەڵبەت روانگەی ئیلحادیش یەکێکە لەو هەوڵانەی لە رۆڵی دین دەکۆڵیتەوە بەڵام روانگەیەکی کامڵ نییە چونکە خەت بەسەر واقیعێکدا دێنێ کە هەیە، بۆیە ناتوانێ ببێتە تاکە بەدیل و روانگەی باش بۆ تیگەیشتنی چەمکی دینی. بۆیە باشترین رێگە روانگەی واقیعی و زانستییە. بۆ ئەوەش دەبێ پیناسەی مرۆڤایەتی بکەین و لەو قۆناغانەی ورد بینەوە کە پێیدا تێ پەڕیوە. جا لێرەدا پێویستە بگەڕێینەوە سەر مێژوو، لەوێدا قۆناغێک هەیە پێوەستە بە خەملان و پەیدابوونی زانین (مەعریفە). لەو قۆناغەدا بوو کە لە ماوەیەکی دە

هەزار ساڵیدا روانگەی دینی پەیدا بوو. لەو ماوەیەدا دینەکان لە هەرە سادەیانەوە تا هەرە کامڵەکەیان پەیدا بوون و یەکتریان پەرچ دایەوە و پرۆسەیەکی دەوڵەمەندبوونیان گرتە بەر و لە دواییدا لە دژی یەکتری کەوتنە شەڕ.

شاراوە نییە کە مێژووی مرۆڤایەتی هێندە دوور و درێژ نییە. یەکێک لە شاکارەکانی بەشەر ئەو ئاورە بووە کە لە خۆی داوەتەوە تا خۆی بناسێ، دوای ئەوە دەتوانێ جیهانی دەوروبەری خۆی بناسێ و وەڵامی ئەو دیاردانە بداتەوە کە لە کۆندا تێیان نەدەگەیشت. هەر ئەوەش بوو کەموکوڕی و هەڕەشە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکانی پێ بەربەست نەدەکرا تا بتوانێ لە ئەمان و ئاسایشدا بژی. بۆ هەر کام لە روانگەکان بگەڕێینەوە، لەسەر سەرەتای مێژووی مرۆڤایەتی وەڵامێکی لە یەکتر نێزیکمان دەست دەکەوێ ئەویش لە بیست و پێنج هەزار ساڵ تێ ناپەڕێ. ئەو زەمانە بۆ مرۆڤی ئەم سەردەمە ماوەیەکی زۆر کورتە. ئەگەر پاشماوەی لەوە درێژتر هەبن، جێپەنجەی بنیادەمی پێوە دیار نییە بۆیە شایانی ئەوە نییە بکەویتە ناو لێکۆڵینەوەی مرۆڤناسی. هەڵبەت من لە ژمارەی ساڵاندا دیقەتێکی زۆرم بەکار نەهێناوە و ئەوە مێژووناسەکانن بە دیقەت سەرەتای مێژووی مرۆڤایەتی دیاری دەکەن.

دەمەوێ سەرنجتان بۆ ئەوە رابکێشم کەوا کولتووری کۆمەڵگەی کوردستان مۆرکی دینی بەسەردا زاڵە، بۆیە بەشێکی زۆر لە پرسیارەکانی تاک بە قەدەغە و گوناح دادەندرێ چونکە دەخرێتە ناو مانای کوفرەکان. لەلای ناوەندە ئاینییەکان باو بوو دەگوترا هەندێک پرسیار لە دیندا قەدەغەیە. بەگوێرەی ئەو سیستەمە مەعریفییە، هەندێک راستی هەیە نابێ بەشەر بیزانێ. بۆ؟ چونکە تاک دەخاتە گومانەوە. گومانی چی؟ گومانی پرسیار. پرسیار چی لە تاک دەکات؟ وای لێ دەکات بەدوای وەڵامدا بگەڕێ.

ئەگـەر بەدوای وەڵامـدا گـەڕا ئـەوە لە هـەندێک فـەرمـانی سـابیت و نەگـۆڕ دەردەچێ. بۆیە شـارەزایانی شـەریعـەت تاکیـان لەو ڕێچکەیە دەوەسـتاند و پێیان وابـوو ئەو وردەکارییـە لە شـەیتـان نێزیکی دەخاتەوە و دەگاتە فـیکری شـەیتانی.

ئەو میتۆدە مەعریفییە دینییە هەڵەیە. پرسیار بـەشـەر دەگەیەنێتە وەڵام و بەسـەر ئەو سـیسـتـەم و واقیـعـەدا یاخی دەبێ کـە بەسـتـویەتیـیـەوە. بۆیە دەیگەیەنێتە چاکسازی نەک فیکری شەیتانی. فێری موناقەشەی دەکات نەک تەسلیمبوونی کوێرانە. لەوەدا بەشەر پێ دەنێتە ناو قۆناغێکی نوێ.

لە ڕوانگەی دینییـەوە، سـەرەتای هـەوڵدانی بنیـادەم، ئەو کـاتـەی تازە لە جـەنگەڵەکـان دەردەچـوو، وردە وردە ئەشکەوتی بەجـێ دەهێـشت و گـوند دروست دەبوون، هەندێک لە ئاژەڵەکانی کـەیی دەکردن و بەکاری دەهێنان و دەیخستنە بەر خۆشگوزەرانیی خۆی. ئەو گیا و درەختانەی بە تەجرەبە بۆی دەرکەوت کە دەخورێن دیاری کردن و هەڵی چاندن و زۆرکردنی بەرهـەمیانی دەدا . ئا لەوێوە سـەرەتای دامەزران و داسـەکنان و کەمێک دڵنیاییی بنیادەم دەسـتی پێ کـرد. پێش ئەو قـۆناغـە وەک هەر ئاژەڵێکی تر بەردەوام لـەبەر هەڕەشـەی نەمـاندا بوو. ترس و دڵەڕاوکـێیـەکی کـوێر بـەسـەریدا زاڵ بوو. مەترسیی نەمانی لەسەر بوو لەلای ئاژەڵە دڕندەکان و هاونەژادەکانی خۆی کـە تازە لە خـێـزانەوە بەرەو بـەرەباب دەڕۆیشت. لـەو کـاتەدا بـنیـادەم هـیچ خـەزێنـەیەکی زانین و تەجـرەبەی لـە بەردەسـتـدا نـەبوو. ئەو چـەمکە دەوڵەمـەندانەی ئەمڕۆ لە مـەعـریفـەتی (زانین) مـرۆڤـدا چەسـپاون ئـەو کات نەبوون. بۆیە دەبینی جیاوازییەکی زۆر کەم لە نێوان بنیادەم و ئاژەڵ هەبوو. ئەوانە هـەمـووی لە مـێـژووی مرۆڤناسـیـدا تۆمـار کراوە و بـواری گومـان و مـوناقـەشـەی نەهێـشـتـووەتەوە. ئەوەی بیـەوێ بپـرسـێ و بزانـێ، دەبێ بچێ بخوێنیتەوە.

نەژادی بنیـادەم بۆچی ئەوەندە بە دەست پرسی ئاسـایشـەوە تەنگاو و خەریک بووە؟ وەڵامەکەی ئاسانە، چونکە بە ئاسانی خۆی پێ نەدەپارێزرا. ئەو لەو تاقمە گیاندارانەیە کە زۆر بە زەحمەت دەتوانێ دیفاع لە خۆی بکات. بۆ نموونە وەک شێر و پڵنگ و گورگ و سەگ نەیدەتوانی بە ئاسانی ئاژەڵە دوژمنەکانی هەڵدڕێ و بیانخوات. ئەوەش بۆ چەند کارامەییی سروشتی دەگەڕێتەوە کە ئەو نیەتی؛ نە چاوی زۆر تیژە، نە توانای بۆنکردنی فراوانە، لە ڕاکردنیشدا زۆر بەهێز و خێرا و پاز گەورە نییە. کاتێک لە بەرزاییییەوە بکەوێ تێک دەشکێ، ئەو کارامەیییە سروشتییەی کە پشیلە و پڵنگ هەیەتی ئەو لێی بێبەشە.

ئەو هۆکارانە پاڵیان بە نەژادی بنیادەمەوە نا تا بەو ئاقارەدا بڕوات کە توانای خۆپاراستنی پێ دەدات. ئەویش تاکە یەک ڕێگە بوو، ناسینی دەوروبەری خۆی. با نموونەیەک بێنمەوە؛ خۆراک یەکێک لە گرفتە سەرەکییەکانی بوو. ئەوەی لە زەین و توێی ئەفسانەکاندا پێمان گەیشتووە باسی قاتوقڕیی ترسناک دەکات و ئەو زەوینەیە وەسف دەکات کە پاڵەوانە فریادڕەسەکانی هێنایە کاوە. ئەی بۆ لەم ڕۆژگارەدا ئەفسانە و پاڵەوان دروست نابن؟ چونکە ئەفسانە دیاردەیەکی مەعریفیی ڕۆژگارێکە کەوا بنیادەم بێ توانا بوو، نەیدەتوانی بەسەر دیاردەکانی دەوروبەریدا زاڵ بێت. دەبوا پشت بە پیاوێکی زەبەلاحی بەتوانا ببەستێ کە بە وزەی بازوو چەند خێزانێک بپارێزێ. ڕەفتار و ڕەوشت و کردەوەکانی ئەو کەسانە دەبووە جێی باس و پێدا هەڵگوتن و سەرەنجام ئەفسانەیەکی لێ دروست دەبوو. ئەفسانەکان ئەو کەسانە دروستیان دەکردن کە لە سایەی پاڵەوانەکاندا دەژیان.

ئێوە لە بنیادەم ورد ببنەوە دەبینن هێندە لاوازە تەنانەت ناتوانێ وەک بزنێک بە شەویلاگەکانی گیا بڕنێتەوە. کەچی گایەک زۆر بە ئاسانی

دەیکات. ئاژەڵەکانی تر دەیانتوانی توێکڵی درەختەکان دابڕنن و لق و پۆپەکانی داشکێنن و بیخۆن. بۆیە بنیادەم ناچار بوو دەست بەکار بێنێ ئەوجا خواردن بخاتە ناو دەمی خۆی. وەک دەبینن شێوازی ژیانی بنیادەم لە چاو ئاژەڵەکانی تر زۆر بە زەحمەتە.

سەرەتای پەیدابوونی هزری دینی لەوێوە دەستی پێ کرد کە لەناو کۆمەڵگە بچووکەکاندا کەسانێکی زیرەک و بەتەجرەبە پەیدا بوون پێیان دەگوتن کاهین یا شامان (ردێنسپی و زانا و قسە رۆیشتوو). زانایانی سەدەکانی نۆزدە و بیست لێکۆڵینەوەیان لەسەر هۆزە دواکەوتووەکانی ئوسترالیا و ئەمەریکای لاتین و ئەفریقیا دەکرد و ئەم راستیانەیان سەلماند. هەڵبەت رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە ناوچەی ئێمەیە زۆر زوو پێشکەوت و ئەو قۆناغانەی تێ پەڕاند. ئەو پیاوە زیرەکانەی هەڵدەکەوتن بە کۆکردنەوەی تەجرەبەی پێشوو هەروەها زانای خۆیان دەکەوتنە شیکردنەوەی ئەو دیاردانەی لە سروشت و کۆمەڵگەدا هەڕەشەیان لە بوونی بنیادەم دەکرد. ئەو کارەیان دەکرد بەبێ ئەوەی هیچ خوێندەوارییان هەبێت و هەڵینجان و ئامۆژگارییەکانیان پشت بە پشت دەڕۆیشت. بۆیە کاری ئەو کاهینانە بە سەرەتای پەیدابوونی کاری دڵدانەوە و سیحر و ورە وەبەرنان دەژمێردرا. ئەو رووداوانەی بەسەر ژیانی هۆزێک یان کەسێکدا دەهاتن شی دەکردەوە و مانایەکی پێ دەبەخشی تا ئەو کەسە قەناعەت و فەرامۆشی بێت. ئینجا دەستی بە پێشبینیکردن و فاڵگرتنەوە دەکرد. ئەوانە بۆچی دەکران؟ هەر دەبێ لە پێناوی تواناییی بەردەوامبوون لە ژیان بێت. سیحر پێویستی ئەو زەمانە و هی ئەم رۆژگارە نییە. سیحر بناغەی لەسەر خورافە و بیروباوەڕی نازانستی دامەزراوە. ئەوە لە ژیانی بنیادەمدا دەوری گێڕاوە بەڵام بە تەجرەبە نەدەسەلمێندرا.

کۆبوونەوەی تەجرەبە شەخسی و هۆزایەتییەکان و بێت وانایی روانگەی

سیحربازان، زەوینەی دەوڵەمەندبوون و کاریگەریەتیی ئەفسانەکانی خۆش کرد. ئەفسانەکان بریتی بوون لە چیرۆکی بەسەرهاتی گەورەپیاوان و هۆزەکان لە کاتی لێقەومان و ئەو سەرکەوتنانەی بە ئاواتییەوە بوون و چاوەڕوانیان دەکرد. هەڵبەت هەندێک بیروباوەڕیان دەهۆنییەوە و بوونەوەری ئەوتۆیان باس دەکرد کە وجوودیان نەبوو، ئەوانەیان دەخستە ناو مێشکی بنیادەم. بوونەوەری وەک جن و دێو کە قەت وجوودیان نەبووە بەرهەمی ئەو پرۆسەیەن. ئەگەر داستانە ئەفسانەییەکانی خۆمان ببیستن یان ئەگەر نووسرابنەوە بیانخویننەوە دەبینن هەمیشە کێشەی بنیادەم لەگەڵ ئەو دێوانە بووە کە تاقەتێکی زۆریان هەبووە و تەلەسمیان دەکرد و بنیادەمیان دەکردە بەرد و جانەوەر. ئەنجا پاڵەوانێک دێت و ئەو تەلەسمانە دەشکێنێت. بۆ؟ چونکە پێویستە لە کۆتاییدا بنیادەم سەرکەوێت. ئەو قۆناغانە چەندان هەزار ساڵی خایاند. ئەوەش لەلایەن شوێنەوارناس و ئانترۆپۆلۆجییەکانەوە بە بەڵگە لێی کۆڵدراوەتەوە و سەلمێندراوە. لەو قۆناغەدا چەمک و باوەڕە سیحراوی و ئەفسانەییەکان لەگەڵ پێگەیشتنی بنیادەم تێکەڵ بوون. ئەوە لە کاتێکدا بوو کە گۆڕانکارییەکی زۆر بەسەر جەستەی بنیادەمدا هات. بمانەوێ و نەمانەوێ بنیادەم تیرەیەکە لە تیرەکانی مەیموون. هەروەک چۆن شێر و پڵنگ و بەور و پشیلە لقی یەک تیرەن کەچی پشیلە زۆر بچووکە و شێر زۆر گەورەیە. هەروەها سەگ و گورگ و چەقەڵ و ڕێوی لق و پۆپی تیرەیەکی ترن.

ئەو گۆڕانەی بەسەر جەستەی بنیادەمدا هاتن بریتی بوون لە شارەزایی و راستبوونەوەی دەست و قاچ، قیتبوونەوەی پشت و خڕبوونی کەللەی سەر. لەگەڵ ئەوەدا خودی زمان زیاتر پێ دەگەیشت و چەمکەکان لە مێشکیدا دەچەسپان، خودی چەمکەکانیش یارمەتیی زمانیان دەدا تا دەوڵەمەندتر بێ. کەواتە پرۆسەی پێگەیشتنی فیکر و زمان لەگەڵ پێگەیشتنی جەستەی بنیادەم و ئینجا پرۆسەی سیستەمی خۆڕێکخستنی بنیادەم بۆ دابینکردنی

ئاسایش و مان هەروەها دابینکردنی پێداویستییەکانی مانەوەی خۆی بوو. ئەوانە هەموو بە هاوئاهەنگی پێ دەگەیشتن. هەر بۆیە قۆناغی یەکەمی داهاتنی زمان و پەیدابوونی چەمکە تەفسیرییەکان بۆ ئەو جیهانەی بنیادەم لێی دەترسا، لەو کاتەوە دەستی پێ کرد. سیحر و ئەفسانە بۆ لێکدانەوەی ئەو جیهانەی بنیادەم دەیویست بیناسێ، سەرچاوەیەکی یەکگرتوو نییە. هەر بۆیەش فیکری سیحری و کولتووری ئەفسانەیی نەیتوانی کۆمەڵگەی بەشەری لە دەوری یەکتری کۆ بکاتەوە. لە جیاتیی ئەوە بە شێوەی تاقمی بچووک و پەرت و بڵاو کۆی دەکردنەوە و باوەڕی بۆ دروست دەکردن، توانای بەردەوامی دەدانێ و لێکدانەوەی دیاردەکانی پێ دەبەخشین. ئەو دیاردانە باران و لافاو و بوومەلەرزە و وشکەساڵی و گڕکان و ئەو نەخۆشییە کوشندانەی بڵاو دەبوونەوە، دەبوا تەفسیریان هەبێ و چارەسەریشی دەخواست، بۆ هەر چارەسەرێکیش زانیاریی دەویست، سەرچاوەی زانیارییەکانیش ئەوانە بوون.

ئەو باوەڕە ئەفسانەییانە لە سەرەتای پرۆسەی کۆبوونەوەی زانیندا زۆر بە قووڵی لە ئاگاییی بنیادەمدا چەسپان و تا ئەم زەمانەش بەشداری لە پێکهاتەی زانینی (مەعریفە) مرۆڤ دەکەن. هەر بۆیە خەڵکێکی زۆر هەیە سەرباری خوێندەوارێتی هەر باوەڕی بە جن و دێو و ئەفسانەکانی تر ماوە. ئەوانە لە باوەڕ و رەفتاردا جێگیر بوون. بۆ؟ چونکە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی پشت بەپشت گەشەی و و زانینەکانیش سینگاوسینگ هاتوون. هەموومان بەبێ ئیرادە و ئاگایی لەدایک دەبین لە سیستەمی پەروەردەکردندا فێرمان دەکەن رادێین. یەکێک لە ئامادەییەکانی بنیادەم بۆ بەردەوامی، راهاتنە. ئینجا لەوەوە توانای بەرگری و بەردەوامی پەیدا دەکات.

دین قۆناغێکی تری پێشکەوتنی بەشەرە کە دوای سیحر و ئەفسانەکان هاتووە. دەستپێکردنی دین بە کێشەیەکی توند دژی مەعریفە (زانین)ی

سیحر و ئەفسانە دەستی پێ کرد. دوو هەزار ساڵ پێش ئیسلام، دینی یەهودی پەیدا بوو. تەورات لە لاپەڕەی یەکەمەوە باسی کێشە و بەرەنگاریی پێغەمبەرەکانی وەچەی ئیسرائیل دەکات لە بەرامبەر باوەڕی سیحر و ئەفسانەیی. چونکە ئەو سیستەمە باوەڕییە نەیدەتوانی کۆمەڵگەی بەشەری پێکەوە تەبا و رەبا بکات، بۆ ئەوەی چیی تر یەکتری نەکوژن و بتوانن لەسەر پێی خۆیان بوەستن. بۆ نموونە کاتێک ئیبراهیم پێغەمبەر دەیویست (ئیسحاق) ئیسماعیلی کوڕی بۆ خوا بکاتە قوربانی موچوڕک بە لەشماندا دێت. لە تەوراتدا دەڵێ ئیسحاقە ئیسماعیل نییە بەڵام لە قورئاندا بە ئیسماعیل هاتووە. خودی رووداوەکە گرینگە و کارمان بەسەر جیاوازییەکەدا نییە.

پێش هەڵوێستەکەی ئیبراهیم، کاهینەکان و ساحیرەکان پێیان وا بوو خوا یەک نییە و چەندین خوای جیاجیا هەیە، بۆ هەر بەڵایەک خوایەک هەیە. لە زۆربەی هەرە زۆری سەرزەوینەکانی جیهان پێیان وابوو خوای خاوەن بەڵا خوێنی دەوێ. بۆیە دەبێ بە قیمەتترین بەهای بنیادەمی بدرێتێ کە خوێنیەتی. بەپێی باوەڕە جیاجیاکانی هەر سەرزەوینێک یەکەم کوڕ یان جوانترین گەنج دەکرایە قوربانی، لە دواییدا لەسەر ئافرەت قوربانیکردن گیرسانەوە. لە هەندێک شوێن خوێن یان پارچەیەکی جەستەکەیان دەخوارد. لە میسر ئافرەتیان دەکردە قوربانی و دەیانخستە ناو رووباری نیل. کێشەی وەچەی ئیسرائیل لەناو خۆیاندا لەگەڵ ئاکامەکانی سیحر و جادوو بوو. ئەو کێشەیە بەردەوام بوو تا لە زەمانی مووسا داسەکنانی کرد، ئەویش بنەماکانی باوەڕەکانی ئاینی یەهوودییە. هەڵبەت دوای ئەویش پێغەمبەر و رێنیشاندەر هاتن و وردەکارییان خستە سەر دینەکە. ئەو دینە بۆ یەکەم جار چەمکی خوای لە پەرت و بڵاوی و ئەرکی لە یەکتری جیای وەک خوای باران و خوای بومەلەرزە.. رزگار کرد و رای گەیاند خوا یەکێکە و لە ئاسمانە و هیچ وەسفێکی دیاریکراوی بۆ نەکرد بەڵام وەک خوڵقێنەر و بە

تواناترینی ناساند. لە روانگەی یەهوودیدا خوا نابیندرێ بەڵام دەنگی لەلایەن پێغەمبەرەکانەوە دەبیسترێ، بۆ بەشەری لادەر و نەزان تۆڵەسێنەر و سزادەرێکی بەوەجە، تۆڵەسەندنەکەی لەسەر ئەم دنیایەیە و بەڵای گەورەی تووش دەکات. لە کۆتاییی کارەساتدا پێش ئەوەی نەژادی بەشەر قڕ بێت، چاکسازێکی بۆ دەنێرێ تا پێیان ڕابگەیەنێ بگەڕێنەوە سەر ڕێنوێنییەکانی خوا. جا لە دینەکاندا هەمیشە لەو وەرچەرخانانەدا ڕێنوێنی و فەرمانی نوێ بۆ دین زیاد دەکرێن.

ئەوە هەنگاوێکی بەوەج بوو بەرەوپێشەوە چونکە بەشەری لە پەرت و بڵاوی دەردەهێنا و لەسەر هەندێک فەرمانی نوێ کۆی دەکردنەوە کە لە خزمەتی مانەوە و پێشکەوتنی ئەو کاتی کۆمەڵی بەشەری دابوون. هەروەها خەزێنی زانین و مەعریفەی کۆمەڵگەش دەوڵەمەندتر دەبوو، جیا لەوە وردە وردە روانگەی فەلسەفییانەش هاتنە کایەوە. پرسیار دەکرا ئەرێ جیهان چییە؟ دینی یەهوود وەڵامی دەدانەوە جیهان خوای بەتوانا دروستی کردووە. لێیان دەپرسین بۆ؟ وەڵامیان دەدایەوە کە وای حەز لێ بوو. هەر لەوێدا چیرۆکی پەیدابوونی بنیادەمیان بۆ هەڵەی یەکەم دەگێڕایەوە کە ئادەم و حەوای یەکەم دایک و باوکی بنیادەم تووشی بوون و لە ئەنجامیدا لە بەهەشتەوە بەربوونەوە سەر زەویی خاکی. ئەو چیرۆکە بۆ دینی مەسیح و ئیسلامیش گواستراوەتەوە. پەیڕەوانی ئەو دینانە ڕێزی ئەو بڕوایە دەگرن. هەر بۆیە یەکەمین دینی یەکتاپەرستی لە یەهوودەوە دەست پێ دەکات.

ئەوەی جێگەی سەرنج پێدانە ئەو دینە تەنیا لەناو تیرەکانی بەنی ئیسرئیل مایەوە و نەبووە جیهانگیر. وەک دینی خێڵێکی چەندین بەرەبابی مایەوە و لەگەڵ هاوسێکانیان هەمیشە لە کێشمەکێشدا بوون. چونکە دینێکی داخراو و لەناو خۆیدایە، کراوە نییە. یەکێک لە بنەما سەرەکییەکانیان دانانی بەنی ئیسرائیلە بە لێهاتووترین و باشترین مەخلووقی خوا. هەر

بۆیە بەخۆیان رەوا دەبینی بەسەر هەموو دنیادا زاڵ بن. هەڵبەت دنیای ئەوان لە نیلەوە تا فوراتە و هەموو رووداوەکانی ناو تەورات لە چیای جودی ناو کوردستانی ئەمرۆ تێ ناپەڕێ. سنووری جیهانی یەهوود لە چیای جودییەوە دەست پێ دەکات و بە لێوارەکانی دیجلە و فوراتدا شۆڕ دەبێتەوە و دەگاتە سەرزەوینی فیرعەونەکان کە میسرە، لەوێوە دێتەوە بۆ سەرزەوینی پیرۆز واتە ئەو شارەی کە ئێستا حەماس و جووەکان یەکتری تێدا دەکوژن. مەبەستم شاری قودسە.

پەیڕەوانی دینی یەهود لەناو خۆیاندا یەکگرتوو نەبوون، جار جار لە دینەکەیان هەڵدەگەڕانەوە و دوایی چاکسازێک دەهات و ئامۆژگاریی دەکردن بۆیە ژمارەی پێغەمبەرەکانیان یەکجار زۆرن کە هەموویان لەلایەن دینی ئیسلامیشەوە پەسند کراون.

لە ماوەی دوو هەزار ساڵدا گۆڕانکاریی زۆر بەسەر ناوچەکەی ئێمەدا هات کە جووەکان بەرەنگاریان دەبوونەوە بۆیە فەرمانڕەواییەکان پەیڕەوانی ئەو دینەیان پەرت و بڵاو کردن. دەبینین جوو لە سەرانسەری جیهاندا هەیە. هەڵبەتە دوایی لەگەڵ قۆناغی کۆلۆنیالیزمدا پەڕینەوە بۆ کیشوەری ئەمەریکا.

دووەمین دینی یەکتاپەرست، مەسیحییەتە. ئەو دینە برێتییە لە ئامۆژگاری و رێنوێنییەکانی عیسای مەسیح کە لە ئەنجامی هەڵگەڕانەوەی بەنی ئیسرائیل دەستی پێ کرد. رێنوێنیی نوێتر و ئینسانیتری هێنا ئەوەش لە کاتێکدا بوو کە توندوتیژی لە سەرزەوینی بەنی ئیسرائیل پەرەی زیاتری سەندبوو، پیاوە ئاینییەکانی بەنی ئیسرائیل لە پەیڕەوی خۆیان دوور کەوتبوونەوە. لەو کاتدا رۆمانییەکان سەرزەوینی پیرۆزیان داگیر کردبوو و پابەندی هیچ دینێک نەبوون چونکە لە ئەوروپادا دین رۆڵێکی ئەوتۆی نەبوو. لەناو هەندێک کۆمەڵگەشدا دین دەبووە هۆکاری دروستبوونی فەرمانڕەوایی.

ئامـۆژگـارییـەکانی عـیسـا لـە ئینجیلدا کۆ کراوەتـەوە کە کتـێبی پـیرۆزی مـەسـیـحـیـیـەکانـە و بە چوار ریوایەت گـێڕدراوەتەوە و هـەمـووشـیـان لەلای پەیڕەوانی مەسیحی پەسندن. هەڵبەت مەزهەبە جیاوازەکانی ئەو دینە لە هەر کۆمەڵگەیەکدا بڕیار دەدەن کامیان بەلاوە سـەرەکیترە. هـەر حەوت ئینجیلەکە یەک پەیام دەگـێڕنـەوە و رووداوەکان پەسند دەکەن. ئینـجیل وەک قـورئانی موسڵمانان نییە کە بە گوفتاری خوا دابندرێ، بگرە کردار و گوفتاری عیسا دەگـێـڕێتـەوە و دانەرەکـانی دیارن و بە خـەلیـفـەکـانی ئەو دینـە دەزاندرێن. ئەوانە قوتابییەکانی عیسا بوون و پەیامی مامۆستاکەیان دەگێڕنەوە.

گـەوهـەری مـەسـیحییـەت برێتی بوو لە پەیام بۆ بەنی ئیسـرائیلییـەکان تا بگەڕێنەوە بۆ لێبووردەیی و زوهـد و گۆشـەگیری و دادپەروەری. سـەرەنجام عیسـا بە پیلانی پیاوە دینییـەکانی یەهودی گرفتـاری دەسـتی فەرمـانڕەوای رۆمـانی کـرا و لە خـاچ درا. داسـتـانـی زیندووبـوونەوەی لـەسـەر زاری قـوتابییەکانی، لەدوای مردنی داهـات. کاتێک عیسا لە خاچ درا نەیدەگوت من یەهودی نیم، نەشیـدەگوت من دینێکی نوێم هێناوە. لەسـەر زار و کـاری قوتابی و بڵاوکارەوەکانی ورده ورده دینەکە بەپێی ئامۆژگارییەکانی ئەو پێک هێندرا. ئەوان رایان گەیاند دینی مـەسیح لە یەهـودەت جیایە و دینی یەهـود لە رێڕەوی پێـغـەمـبـەرەکـانـی لایداوە بۆیە ئێـسـتـا خـوا کـوڕی خـۆی بە پێغەمبـەرایەتی ناردووە تا مرۆڤایەتی رێنوێنی بکات. بـەم چەشنە دووەمین دینی ئاسمانی هاتە دی.

شایانی باسە لە هەردووک دینی یەهود و مـەسیحیەتدا پێغەمبەرەکانیان داوای فـەرمـانڕەوایەتـیـان نەکـردووە تـەنیـا دەیانویست پادشـا و فـەرمـانڕەواکـان گـوێڕایەڵی ئامـۆژگـارییـەکـانیـان بن. فـەرمـانڕەوایـەتیی پێـغـەمـبـەرانی وەک سـولەیمان و داود وای نـەکـرد دین راسـتـەوخـۆ فەرمانڕەوایی بکات. هەردوو دینی یەهود و مەسیحییەت لە سەرەتادا لە پاڵ

فـەرمـانڕەواییـدا دەڕۆیشتن. عیـسـاش لەسـەر هـەمـان توراس ڕۆیشت و ئامـۆژگـارییـە بەناوبـانگەکـەی دەڵێ کـاری خـوا و فـەرمـانڕەوا لە یەکـتـری جـیـاوازن. ئەو باوەڕە بـووە یەکێک لـە بنەمـا سـەرەکـییـەکـانـی چاکسـازیی ئەوسای دینی یەهود.

پێویستـە لە بیرمـان نەچێ کـەوا دینی زەوینـی و نائاسـمـانیش هـەن. وەک بودایـی و هیندوس و کـۆنفـۆسـیـۆس و شـینـتـۆ و دەیان دینی تـری لەوان بچـووکـتـر. خـاڵی هـاوبەشی دینە زەوینـیـەکـان پەند و ئامـۆژگـاریی مامۆستاکانیـانە کە ئێستـا سیفـەتی پێغەمبـەریان وەرگرتووە. ئەوانە کتێبی ئاسمانی و چەمکی خوایان نییە. بۆ نموونە یەکێک لە پەیڕەوەکانی بودا لێی پرسی خـوا چییـە؟ بودا لە وەڵامـدا گـوتی ئەوە کـاری من نییـە و پرسـیـاری تۆش نەبێت.

کەواتە دینی ئەوتـۆ هـەن خوایان نییـە و پەرستنیش لە داوونەریتیاندا وەک دینە ئاسمـانییەکان نییە و دوایی بە درەنگەوە دەسـتی پێ کرد. ئەوانە زیاتر دینی هێمـن. هـەڵبەت لە دینە ئاسمـانییـەکانیشـدا جیاوازیی گەورە هـەنە. بۆ نموونە لـە دینی یەهـودیەتدا قـیـامـەت و زیندووبوونەوە و بـەهـەشت و دۆزەخ نین. بەهـەشـت هـەبوو بەڵام هـەڵەی ئادەم و حـەوا لە کـیـسـیـانی برد. لە دینی مـەسـیـحـدا چەمکی بەهـەشـت و دۆزەخ داهـات و لە دینی ئیسـلامـدا کـامـڵـتـر کـرا. کـتـێـبی پیـرۆزی یەهودی تەوراتـە بـەڵام لای مـەسـیـحـیـیـەت تەورات و ئینجیل بە کتێبی پیرۆزی خۆیان دەزانن.

سێیەمین دینـی ئاسـمـانی ئیسـلامە. لەو دینەدا هـەردوو دینەکـەی تر بەلاوە نراون و کتێبـە پیرۆزەکـانیشیـان قبووڵ ناکـات. قـورئان بە فـەرمایشـی خـوا دەزانێت. لەوەڕا ئـەو بەراورد و لێـوەرگـرتنەمــان دێتــە زەین کــە ئەگــەر پێغەمبەری مـەسیحییەت کوڕی خوا بێت، ئـەوە لە ئیسـلامدا کـتێبی پیـرۆز فـەرمـایشـی خـوایە. لێـرەدا تەجرید لە رامـانـی دینیدا بەرەوپێش دێت. دینە

زەوینی و دینە ئاسمانییەکان لە جەوهەردا دینن بەڵام لە کردەوەدا جیاوازن. دینە زەوینییەکان هیچ پاساوێکی ئاسمانی بۆ خۆیان ناهێننەوە کەچی دینە ئاسمانییەکان خۆیان بە پەیام و نوێنەری خوا دەزانن. ئەو دوو جۆرە دینە دابەش دەکرێن بەسەر دوو جۆری هێمن و توند.

دینی ئیسلام لەسەر دەستی پەیامبەر محەمەد داهات و لە ئەنجامی زۆرانبازییەکی کۆمەڵایەتی و مەعریفی زۆر توندوتیژی ناو کۆمەڵگەی دوورگەی عەرەب زەوینەی بۆ رەخسا. ئەم دینە بە ڕابەرایەتیی محەمەد کێشەکانی چارەسەر کرد و هەموویانی یەکخست. لەو دینەدا ئامۆژگاری و مێژوو و یاسا و فەرمانی نوێ هاتن کەوا هەمووی پێداچوونەوە و هەندێکی دووبارەکردنەوە و رەدکردنەوەی هەردوو دینەکەی پێشووە. قورئان کتێبی پیرۆزی دینی ئیسلام، بەردەوامییەکی نەپساوەی ئەو کاروانەی مێژووە کە هەرسێ دینە ئاسمانییەکەی جیهانی داهێنا. بۆیە باسەکانی لەگەڵ تەورات و ئینجیل نامۆ نین.

ئەو سێ دینە (یەهودییەت، مەسیحییەت، ئیسلام) بنەمای ئەو دوو شارستانییە سەراپاگیرەی جیهانن (رۆژئاوا، رۆژهەڵات) کە سێبەریان بەسەر جیهانی ئەمڕۆدا گرتووە و زۆربەی کێشە و ناکۆکییەکان بۆ کێشەی بەردەوامی نێوانیان دەگەڕێتەوە.

چەمکی پەروەردگاری داهێنەر (خالق) لەلای دینی ئیسلام لە هەمان چەمک لەلای یەهودییەت و مەسیحییەت زۆر فراوانتر و دەوڵەمەندترە، هەر بۆیە کۆنترۆڵی بەسەر کۆمەڵگەدا فراوانتر و توندترە. خوا هیچ وەسفێکی بۆ ناکرێ تەنیا هێزێکی بێ کۆتایی بەردەوامە کە بنیادەم بۆی نییە زۆر لێی ورد بێتەوە، تەنیا دەبێ لێی بترسێ، لە هەمان کاتدا پڕ زەبییە، تۆڵە لە بەندەی خۆی دەسەنێتەوە بەڵام تۆڵەکەی لەم دنیایەدا نییە، بگرە لە دنیای هەمیشەییی تردایە. هەبوونی بڕوای تووشبوونی بەڵا لەم دنیایەدا لە

ئەنجامی کاری خراپەدا، وەرگرتنی سیفەتێکی خوای دینی یەهودە. هەروەها خوای دینی ئیسلام زۆردار نییە و میهرەبانە و ئامادەی لێبووردنە لە بەندەکانی. لەسەر بڕوای هەزار گوناح و یەک تۆبە وەستاوە.

چەمکی بەهەشت لە دینی یەهودییەتدا نییە بەڵام لە مەسیحییەتدا تاریف کراوە. ئەو چەمکە لە دینی ئیسلامدا زۆر فراوانتر و روونترە لەوەی لە مەسیحییەتدا هەیە. ئەو هێمنییەی عیسا بە چەمکی خوای دەدا، محەمەد کامڵتری کرد، تێگەیشتنی بۆ بنیادەم ئاسانتر کرد. سزادان و پاداشتی لە نێوان زەوین و ئاسمان دابەش کرا. کەچی لە دینی مەسیحدا تەنیا زوهد و گۆشەگیری و خۆبەخشین پێشنیاز دەکرا. قسە بەناوبانگەکەی عیسا دەڵێ ئەگەر زللەیان لە گۆنایەک وەشاندی، تۆ گۆناکەی تریشتی بدەرێ. عیسا دەڵێ زللە مەوەشێنەوە. کەچی لە دینی ئیسلامدا مافی دیفاعکردنت دەداتێ. هەموو سیفەتە باڵاکانی وەک بەزەیی و لێبووردەیی و گەورەیی درایە خودا. ئایەتەکانی قورئان ئەو سیفەتانەی تۆمار کرد. ئەوە بەپێچەوانەی دینی یەهود و مەسیحە کە لەواندا مووسا و عیسا قسەکانی خوا دەگێڕنەوە. ئینجیل زۆربەی ئامۆژگاری و کردەوەکانی عیسایە. لەوێدا زۆر لە شێوازی کاری مامۆستاییی دینەکانی بودایی و کۆنفۆسیۆس دەچێ. هەر بۆیەش ئینجیل بەدەستی قوتابییەکانی نووسراوەتەوە.

لە دینی ئیسلامدا قسەکان بوون بە هی خوا و کرانە فەرمانی پیرۆز کە موناقەشە هەڵناگرێ و دەبێ پەیڕەو و جێبەجێ بکرێ. بۆی هەیە لێکی بدەیەوە تا باشتر تێی بگەی بەڵام نەک بۆ ئەوەی بیگۆڕی. دوایی حەدیس و سوننەتەکانی پێغەمبەریشی هاتە سەر کە بووە دووەم سەرچاوەی نەگۆڕ لە دینی ئیسلامدا.

پێویستە لێرەدا بەراوردێکی مێژوویی لە نێوان هەرسێک دینی ئاسمانیدا بکەین. ڕێنوێنییەکانی دینی یەهود تەنیا بۆ بەنی ئیسرائیل بوو تا یەک

بگرن و دان به راستـیـیـهکـانی دینی خـۆیاندا بنێن و سـهرهنجـام له دهردهسـهریی ئاوارهیی و سـتـهمی دینی رزگـاریان بێت و بگهڕێنهوه سهرزهوینی گهنم و ههنگوین که به نیشتمانی پیرۆزی خۆیان دهزانی. پادشا و فهرمـانڕهوا یههودییهکـان دهبوا له ئامـۆژگـاریی پێشـهوا ئاینییهکـانیان لانهدهن. بهڵام دینی مـهسـیح ههر له سـهرهتـاوه به کـاری ئامـۆژگـاری (تهبشیری)یهوه دهستی پێ کرد و تهنیا خۆپارێزی و هاتنه سهر رێی راستی له کۆمـهڵگهی لادهر دهویست. دوای له خاچدرانی عیسا دینهکه به تهبشـیر پانتـاییی خۆی فراوان کرد و سـهرهنجام بووه دینی رهسـمیی ئیمپراتۆریی رۆمـانی، ئینجـا وهک دینی دهوڵهت بهسـهر خـهڵکدا سـهپێندرا و سـهرهنجام دهوڵهت و دین بوونـه یهک دهزگـا. کـهچی دینی ئیـسلام ههر له سـهرهتاوه به دینی دهوڵهت دهسـتی پێ کرد و قـورئان یاسـای بنهڕهتی و دهسـتـوورهکهی بوو. رێکخستنی کۆمهڵایهتی، سزا و پاداشت له قورئاندا ههیه. دوای کۆچی دواییی پێغهمبهر حهدیس و سوننهتهکانیشی کۆ کرانهوه و ههمان دهوڵهت به تهواوکـهری قـورئـانی دانان. یهکـهمین دهوڵهتی ئیـسـلامی به سـهرۆکـایهتیی خودی پێغهمبهر دامهزرا و له سهردهمی عهلی کوڕی ئهبوتاڵیب بهکۆتا هات.

له یهکـهمین دهوڵهتی ئیـسـلامـیدا کـه به دهوڵـهتی راشـیدین ناسـراوه، پێنج فـهرمـانڕهوا به دوای یهکتـردا هـاتن ئهوانیش مـحـهمـهد، ئهبوبهکر، عـومـهر، عـوسـمـان، عـهلی بوون. دوای ئهوه سـهردهمی فـهرمـانڕهواییی ئیـسـلامی ئهمـهوی دهسـتی پێ کـرد. دوایی عـهبباسـیـیـهکـان هاتن. دوایی هـهندێک فـهرمـانڕهواییی بچـووک پهیدا بوون و سـهرهنجـام فهرمـانڕهواییی عـوسـمـانی هات. له سـهرزهوینی ئێران مـهزهبی شـیعـه پهرهی سـهند و فـهرمـانڕهواییی سـهفـهوی له پاڵ عـوسـمـانی هاته مـهیدان. لهوێوه ههردوو مـهزهبی شـیعـه و سـوننه فهرمـانڕهواییی خۆیان لـه یهکتری جیا کردهوه و بهردهوام له جـهنگی یهکتریدا بوون.

دینی ئیسلام لە سەردەمی محەمەد پێغەمبەر تا کۆتاییی فەرمانڕەواییی عەلی، پێویستی بە دەقی نووسراوە نەبوو. چونکە قورئان سینگ بە سینگ دەخوێندرایەوە و ئەسحابەکان زۆربەیان مابوون. هەرچەند عوسمان قورئانی کۆ کردەوە کە چەند دانەیەکی لە یەکتری جیاواز بوون، وەک ئینجیلەکانی عیسا. عوسمان یەک دانەی هەڵبژارد و ئەوانی تری سووتاند تاکو جیاوازی لەو دەقە پیرۆزەدا نەبێتە مایەی زیاتر نانەوەی پشێوی. وەک دیارە ئەو بڕیارەی عوسمان سیاسییانە و بەرژەوەندییانە بوو، چونکە دوایی خۆی لە ئەنجامی ئاژاوە کوژرا. بۆیە دەکرێ بڵێین ئەوەی ئێستا قورئانی پەسندی عوسمانە. دەقە پیرۆزەکانی ئیسلام بە دەسکارییەکی زۆر کەم پارێزراون بۆیە کاریگەرییان لەسەر پەیڕەوانی تا ئێستاش زۆر بەهێزە.

لە سەردەمی ئەمەوییەکاندا کۆکردنەوەی حەدیسەکان دەستی پێ کرد و لێکدانەوە و شەرح و شیکردنەوە وەک پێویستییەک هاتە ناو مەعریفەتی دینی ئیسلامی. ئەویش قۆناغێکی نوێی لە دینی ئیسلامدا دەست پێ کرد کە بریتی بوو لە هاتنی مامۆستایانی نوێی خاوەن رەئی و ئیجتیهاد. ئەو مامۆستایانە شەریعەتیان دارشت. زانینی دینەکەیان بەسەر چەند بوار دابەش کرد. لەسەر بنەمای لێکدانەوە فەرمان و رێنوێنیی تازەیان داهێنا. لەو مامۆستایانە نۆ کەسیان قوتابخانەیان لەناو دیندا دروست کرد و موسڵمانان بەسەر نۆ مەزهەب دابەش بوون. مەزهەبەکان بریتین لەمانە: شافیعی، حەنەفی، حەنبەلی، مالیکی، ئەبازی، زاهری، هادەوی، زەیدی، جەعفەری. چوار مەزهەبی یەکەم زۆر لە یەکتری نێزیکن و تەنیا لە وردەکاریدا جیاوازییان هەیە. ئەوانە لەسەر بنەمای سوننەتی پێغەمبەر و کەلەپووری فەرمانڕەواییی راشیدین کۆک بوون، بەڵام مەزهەبی نۆیەم کە جەعفەرییە زۆر لەوانی تر دوور کەوتەوە بۆیە بە کافر داندران و خوێنیان حەڵاڵ کرا. جەعفەری سادق بە داهێنەری فیقهی شیعەی جەعفەری دادەندرێ بەڵام ناکۆکییەکە لە رۆژی کوژرانی عەلییەوە دەستی پێ کرد و تا

ئەمڕۆی عێراقی عەرەبی بەردەوامە.

ئەو مەزهەبانە ڕێگەی لێکۆڵینەوە و شیکردنەوە و ئیجتیهادیان کردەوە و دەرفەتیان بۆ فەرمانڕەواکانی تر ڕەخساند تا ئەوان بڕیاری یەکجاری لەسەر لێکدانەوەی پەسندی خۆیان بدەن و ئەرک و سزای خوازراوی خۆیان لە بەرزەفتکردنی کۆمەڵگەدا بسەپێنن. لێرەوە شەریعەت لقی (فیرقە) جیا جیای لێ دروست بوو کە پێویستە لە دواییدا باسیان بکەم.

لێرەدا کاتێک واقیعیانە لە دینەکان دەکۆڵینەوە، دەبنە دوو بەش، یەکەمیان دینەکانی زەوینی و هێمن، دووەمیان دینەکانی ئاسمانی و توند. دینە زەوینییەکان بۆیە هێمنن چونکە عیبادەتیان لەسەر ئامۆژگاریی مامۆستا پێغەمبەرەکانیانە. کەچی دینە ئاسمانییەکان قسەی خوا و هەڵبژاردەی خوان کە بەسەر پەیڕەوەکانیاندا دەسەپێندرێن، بۆیە سزایان بەدواوەیە و توندوتیژی بەکار دێنن. دەپرسمەوە دین چییە؟ لە ڕاستیدا بریتییە لە سیستەمێکی فراوانی مەعریفی کە وەڵامی پرسیارە سەرەکییەکانی بنیادەم دەداتەوە کە پێوەندییان هەیە بە بوون (وجوود)، مرۆڤ چییە، چارەنووسی بەرەو چی دەڕوات، چۆن خۆی ڕێک بخات، تاکی بنیادەم چۆن بژیت، ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی چین، مافەکانی کامەن. کەواتە دین سیستەمێکە لەناو کولتووری هەموو کۆمەڵگەیەکدایە. لە دیندا کۆمەڵ لە بەرچاو دەگیرێ نەک میللەت. بۆیە ئەگەر ژمارەیەکی زۆری میللەتان پێکەوە بژین ئەوە لە ڕوانگەی دینییەوە بە یەک کۆمەڵ وەردەگیرێن. خۆ ئەگەر میللەتێک بە تەنیا ژیا ئەوسا خۆی بە تەنیا کۆمەڵێک پێک دێنێ. قۆناغی دین ئارامی و ڕێکخستنێکی زۆری بە کۆمەڵی بنیادەم بەخشی. دین بنیادەمی بۆ قۆناغی دوای خۆی ئامادە کرد کە قۆناغی زانستی بوو. ئەویش قۆناغی ناسین و زانینی جیهانە بە هۆی خودی بەشەرەوە بەبێ پەنابردن بۆ بڕوا و هانای غەیبی و ڕێنوێنیی ئاینی.

تێگەیشتنی دین بە میتۆدی زانستی دەکرێ نەک بە نکووڵی لێکردن و دژایەتیکردنی. بۆیە دژایەتیکردنی دین هیچ چارەسەرێکی بۆ کۆمەڵگە ئاینییەکان پێ نادۆزرێتەوە و یارمەتیی قۆناغی زانستی نادات. تەنیا دەبێتە دینێک لە بەرامبەر دینێکی کۆنتر. بۆیە ناتوانێ یارمەتیی ئازادیی بیروڕا و چەسپاندنی بنەماکانی دیموکراسی و سیستەمی شارستانی بدات.

فەرمانڕەوا دینییەکان چۆن پەیدا بوون؟

دوای کۆتاییهاتنی فەرمانڕەوایی راشیدین و ئەمەوی، ئیدی نەدەکرا دەقە پیرۆزەکان کۆ نەکرێنەوە و کۆمەڵیان پێوە تەنزیم و سەرکردایەتی نەکرێ. قورئان یەکلا کرابووەوە بەڵام حەدیس و سوننەتەکانی پێغەمبەر لە زارەوە بۆ زار دەچوون. جیا لەوە لێکدانەوەی جیاوازیشیان بۆ دەکرا و تاقمی دژ بە یەکتری لەناو کۆمەڵگەی موسڵماندا دروست بوون و شەڕی زۆر خوێناوییان دەست پێ کردبوون. جیا لە خەوارج و موعتەزیلەکان، خوێناویترین شەڕی پاکتاوکردنی یەکتری ئەوە بوو کە لە دژی بنەماڵەی پێغەمبەر کرا و هەموویان کوژران.

لەو بارودۆخەدا زەوینەی پەرەسەندنی دیاردەی لێکدانەوە (تاویل) رەخسابوو. پێنج مەزهەبەکەی دینی ئیسلام لەو کاتدا پەیدا بوون. بیرمەندە دینییەکانی ئەو مەزهەبانە لە ئەنجامی پێویستییەکانی ئەو بارودۆخە رێگەیان بەخۆیان دا دوای کۆکردنەوە و ریزبەندیکردنی حەدیسەکان، فتوا بدەن و بیروڕاکانی خۆیان بکەنە تەواوکەری دەقە پیرۆزەکانی دینی ئیسلام. هەر بۆیەش شافیعی و ئەبوحەنیفە و ئیبنو حەنبەل و مالکی و جەعفەری سادق لەو پرۆسەیەدا کەوتنە ناو کێشەیەکی قووڵ و هەندێکیان ئازاری زۆریان بینی.

ئێمە بۆ هەر لەسەر دینی ئیسلام دەوەستین؟ خۆ روانگەی دین بۆ دەوڵەت

تەنیا لە دینی ئیسلامدا نەبووە. وەک دیارە پێش ئەو لە دینی مەسیحیەتدا روانگەی دەوڵەتی دینی دروست بوو کە قۆناغێکی زۆر تاریک و درێژی بڕی و کۆتاییشی بە شکست هات. جگە لە دینی مەسیح و ئیسلام لە هیچ دینێکی تر روانگەی دەوڵەتی دینی نەبووە. هەڵبەت بەشێوەی جیا جیا دینەکانی تریش کاریگەریان لەسەر شێوازی دەوڵەت بەڕێوەبردن هەبووە بەڵام لەوە زیاتر تێ نەپەڕیون. ئێمە گرفتەکەمان لە ئاینی ئیسلامدایە و دەبێ هێندەی موناقەشە بکەین تا کردەوەی چاکسازی دەگرێتە بەر و لە سیاسەت دوور دەکەویتەوە ئینجا واز لە سزادانی تاک دێنێ و تەنیا ئامۆژگاری بکات.

فەرمانڕەوایی راشیدین و ئەمەوی و عەبباسی و عوسمانی بە دەوڵەت داناندرێن. دەسەڵاتدارێتی هەرێمێکی بەرفراوان بوون کە دینێکیان بەسەردا سەپێندرا بوو. دەوڵەتی مۆدێرن خاوەنی داوودەزگای تەواوکەری یەکترییە کە ئەوە لە فەرمانڕەوایەکانی پێشوودا نەبوو.

فەرمانڕەوایی ئەمەوی یەکەمین جۆری دوای فەرمانڕەوایی راشیدین بوو کە گوڕ و تینێکی زۆری بە داگیرکردن (فتوحات)ی سەرزەوینەکانی تر و سەپاندنی دینی ئیسلام و بەعەرەبکردن داوە. ئەوەش لەو پیرۆزییەوە دەهات کە قورئان بەو زمانە دابەزیوە و خوا بۆ دوا پەیامی خۆی بۆ بەندەکانی ئەو زمانەی هەڵبژارد. هەروەها دوایین پەیامبەر لەو میللەت و زمانە بووە. ئەوەشیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کێشەی لە نێوان هۆزەکانی عەرەب و یەهودی لە دوورگەی عەرەبدا هەبوو. لە پێش قورئاندا ریوایەتێک لە تەوراتدا هاتبوو کە میللەتی دەسبژێری خوا یەهودییەکانن. خوا ئەو میللەتەی پێ لە هەموو میللەتەکانی تر ژیرتر و لێهاتووتر بووە. بۆیە پێیان وایە شایانی ئەوەن سەرکردایەتیی هەموو جیهان بکەن. هەڵبەت ئەوەشمان لە بیرە کە لە ئینجیلدا هەنگاوێک روانگەیەکە فراوانتر کراوە و دەڵێ خوا بنیادەمی لەسەر

شێوەی خۆی دروست کردووە. دوور نییە بڕوا بەخۆبونی جوو لەو کولتوورە خاوەن مێژووە درێژەوە هاتبێ کە هەیانە. من لەو قسانەمدا لایەنگر و دژی هیچ دینێک نیم، تەنیا بەراورد دەکەم.

ئەو روانگایە لە قورئاندا رەنگی دایەوە چونکە زۆربەی ئایەتەکان لە کێشە لەگەڵ یەهودییەکاندا هاتووە. لە هەندێک ئایەتدا تەواوکەری بۆچوونەکانی تەوراتە. بۆ نموونە کاتێک دوایین پێغەمبەر لە عەرەبان و بە زمانی ئەوان بێت، کەواتە خوا لە رێگەی ئەوانەوە بۆ دواجار کۆمەڵگەی بەندەکانی دەخاتە چاکسازییەوە. ئەوە درێژبوونەوە و چاولێکەریی تەوراتە.

ئەو قسەیە بۆیە دەکەم تا بیسەلمێنم بۆچی ئەمەوییەکان کە لە تیرەی محەمەد پێغەمبەر بوون، زۆر بەتوندی برەویان بە ئیسلامکردن و عەرەبکردن دەدا. ئەگینا لەو کاتدا چەمکی ناسیۆنالیزم مانای نەبوو، زەروورەتی ژیانیش نەیهێنابووە کاوە. لەوەڕا ناکرێ پێداگرتنی ئەمەوییەکان بە هەبوونی هەستی توندڕۆیانەی ناسیۆنالیستی دابنێین. چەمکی موالی و عەرەبی دوای سەردەمی عومەری کوڕی خەتاب، لەو کاتەوە هاتە کایە. بنەماکانی بۆچوونی مەزهەبی سوننە لە زەمانی ئەمەوییەکان داڕێژرا. توندڕۆ و سەلەفییەکانی ئەم رۆژگارە هەوڵ دەدەن باوەڕەکانیان لە هەردووک قۆناغی راشیدین و ئەمەوی هەڵێنجن.

بە پێویستی دەزانم بیڵێمەوە کە مامۆستاکانی هەر پێنج مەزهەبەکەی ئیسلام ئازاری زۆریان لە دەست فەرمانڕەواکانی خودی ئیسلام بینی و رێگەی گەشەسەندنیان ئاسان نەبوو. ئەمەوییەکان ئەبوحەنیفەیان ئازار دا و عەبباسییەکان شافیعی و ئیبن حەنبەلیان خستە ژێر گوشارەوە.

شان بەشانی گەشەسەندنی مەزهەبی سوننە، رێبازێکی تری پێچەوانەی ئەو سەریهەڵدا کەوا دەیویست هەموو لایەنەکانی دین و ژیان بخەنە ژێر موناقەشە، ئەویش موعتەزیلەکان بوون. ئەوانە زۆر بە توندی سەرکوت

کران. موعتەزیلەکان باوەڕیان بە دروستبوونی قورئان بە دەستی بەشەر بوو چونکە لە زاری پێغەمبەرەوە دەرچووە، ئەویش عەبدی خوایە کەواتە دروستکراوی دەستی بەشەرە. ئەوە سەرباری بەپیرۆز زانینی خودی دەقەکە. بۆیە دەرگەشیان لە ڕووی هەموو دیاردەیەکی نوێ دەکردەوە و موناقەشە و دیراسەی عەقلانییان دەکرد. کەچی سوننەکان دەیانگوت قورئان وەک خۆی لە ئاسمان هاتووەتە خوار و هیچ باس هەڵناگرێ. سەرەنجام ئەم رایە سەپێندرا و بووە بڕوای پیرۆزی موسڵمانان.

موعتەزیلەکان تەنیا ماوەیەکی کەم مەئموون خەلیفەی عەبباسی باوەڕی پێ هێنان. هەر لەو زەمانیشدا کیندی فەیلەسووفی بەناوبانگی ئیسلام دەژیا و بیروباوەڕەکانی ئەوانی بڵاو دەکردەوە. لە زەمانی موعتەزیلەییەتی مەئمووندا، لە جیاتیی سووتاندنی کتێب و کەلەپوری میللەتانی تر، هانی وەرگێڕان لە زمانەکانی ترەوە بۆ عەرەبی درا و کەسانی سریانیزان و یۆنانیزان و عیبریزان بۆ وەرگێڕان و نووسین پشتیوانی دەکران. ئەوە پێچەوانەی ئەو فەرمانەی عومەری کوڕی خەتاب بوو کە فەرمانی دابوو لە کوێ کتێبێکتان دیتەوە بیسووتێنن. هەڵمەتی کتێب سووتاندن لەدوای رووخاندنی فەرمانڕەوایی ساسانی و داگیرکردنی میسر و سووتاندنی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، بە کارەساتێکی گەورەی فیکری و مەعریفی دادەندرێ کە تا ئێستاش لە زیانەکانی دەرنەچووین. وشەیەکی پێش ئیسلام لەو شارستانییە دێرینانە نەماوەتەوە و پەرستگەکانیان تێک دران.

هەر لە زەمانی مەئمووندا بەغدا بووە مەکۆی فیکر و زانست، گشت لاباڵە دینی و فیکرییەکان لەوێ موناقەشەی یەکترییان دەکرد و خۆیان دەدۆزییەوە. بەرهەمەکانی فەلسەفەی یۆنانی لەو زەماندا کەوتە بەردەستی ناوەندە دینی و فیکرییەکان و تێکەڵی بۆچوونە فیقهییە جیا جیاکان بوو. خاوەن فیکرانی وەک کیندی تا دەگاتە ئیبن روشد بەرهەمی ئەو کرانەوەی

مەئموونن. لەو نێوانەدا زانایانی وەک فارابی و غەزالی و ئیبن سینا و ئیبن خەلدون پەیدا بوون. ئیبن خەلدون دواییانە و لە کاری لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی تا سنووری شێوازی ئەکادیمی نێزیک کەوتەوە. ئەوانە باس و گفتوگۆیەکی فراوانیان لەناو نوخبەی فیکری- دینی نایەوە.

هەموو ئەو خاوەن فیکرانە لە یەک قۆناغدا دەچەقین ئەویش هەوڵی گونجاندنی فەلسەفەی یۆنانی بوو لەگەڵ لایەنی لایەنی نەقڵی و عەقڵیی ناو شەریعەتی ئیسلام. ئەوەش پاشماوە و پەرێزی شێوازی بیرکردنەوەی موعتەزیلەکان بوو. ئەو جیلەی خاوەن فیکران بەخێرایی سەرکوت و تەکفیر کران. بەم چەشنە لە مێژووی فەرمانڕەواکانی ئیسلامدا ڕێگە بە چالاکیی فیکری نەدرا. بۆ نموونە مەئموون پاش ماوەیەک هەڵگەڕایەوە و ئەو کارانەی هەڵوەشاندەوە کە خۆی کردبوونی.

بۆ بەرەنگاربوونەوەی موعتەزیلەکان ڕەوتێکی خۆپارێزی توند پەیدا بوو کە پێیان دەگوتن ئەشعەری. ئەوانە پەیڕەوی سوننەت بوون و جگە لە لێکدانەوەی خۆپارێزانەی دەقە پیرۆزەکان (نەقڵ) هیچ شێوازێکی تریان قبووڵ نەدەکرد. هەر بیرێک پێچەوانەی ڕوانگەی خۆیان بایە بە بیدعەیان دادەنا و بیدعەش کوفرە، کافریش خوێنی حەڵاڵ بوو. لەوەڕا سڕینەوەی فیکر و کوشتنی خاوەنەکەی لە مێژووی ئیسلامدا نەریتێکی تازە نییە. کوشتنی مەلای خاوەن بۆچوون و سۆفی و عارفەکان بەدەستی خەلیفە و سوڵتانەکانی ئیسلام کارێکی بەردەوام بووە. جا بۆیە ئەگەر بەراوردی چەند سەد ساڵ فەرمانڕەوایی کڵێسا لە جیهانی مەسیحیەتدا لەگەڵ ئیسلام بکەین، دەبینین لەو ڕۆژەوە کە پێغەمبەر فەرمانڕەوایی ئیسلامی ڕاگەیاندووە تا ئەم ڕۆژگارە، جیهانی ئیسلام لە فەرمانڕەوایی و دەوڵەتی دینیدا دەژیت. هەڵبەت لە هەر قۆناغێکدا بەشێوەی جیا جیای خۆی. بۆیە ئێستا باسی گەرمیی جیهانی ئیسلام ئەوەیە ئاخۆ دین لە دەوڵەت جیا

بکریتـەوە یان ناکرێتـەوە. کاتێک دەڵێن با جیا نەکرێتەوە، ماناکەی ئەوە دەبەخشـێ با یاسـاکان لەسـەر بنەمـای دینـی بن. ئاوێتـەکردنـی ئەم روانگە دینییـە لەگـەڵ هـەندێک یاسـا و باوەڕی هـاوچەرخ هـیچ لە جـەوهـەری دۆزەکە ناگۆڕێ.

لێـرەدا دەمـەوێ بیـڵـێمـەوە کە کـرداری توندڕۆیی بەرامـبـەر بەکـرانەوەی فیکری لە جیهانی ئیسلامدا مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە، ئەگەر بمانەوێ چارەســەری بۆ بدۆزینـەوە، پێــویســتــە تێی بگەین، ئەگــینا نـابێ هـەر لە خۆمانەوە قسە بکەین.

سـۆفیـگەری لە دوو لقـەوە پەیدا بوون. یەکـێکیـان لە بۆچوونی عـەقـڵانیی مـوعتـەزیلـەکانەوە دەهـات، حـەللاج نموونەیەکی روونیـەتی. لقـی دووەمی لە رێگەی ئێـرانەوە لـە هیندسـتـانەوە خـشـایە نـاو جیـهـانی ئیـسـلام. ئەوە لە کاتێکدا کـەلەپووری گـۆشـەگیـری لەناو پیاوانـی دینی مـەسـیـحیـەتدا پێش ئەوانە هـەبووە. کاتێک داگیرکارانی (فاتحان) ئیسلام ئەو سـەرزەوینانەیان دەگــرت، دینـی خــۆیـان دەســەپاند بـەڵام نەیاندەتوانی کـولـتــوور و باوەڕە چەســپــاوەکــانیــان لە رەگــەوە هـەڵکێـشن، بۆیە ناچار دەبوون چاو لەو پاشـماوانە بپـۆشن کـە کـۆمـەڵگە تازە مـوسـڵـمـانکراوەکـان لەگەڵ خـۆیان دەیانـهـێنا. ئەو باوەڕانە لە داوونەریت و تەقـســەکــاندا پەیڕەو دەکـران و سـەرەنجام دەهاتنە ناو دینەکەوە. ئەمـە لە خـوارەوەی دەقـە پیرۆزەکان و لە وردەکــاریـیــەکــاندا بڕوای دینی مــوتوربـە دەکــرد. فــیکر و داوونەریتی سـۆفیگەری بەم چەشنە هاتە نـاو ئیسـلام و تێکەڵەیەکی نوێی دروست کرد. کەرەستەی غەیرە عـەرەبی ئەو تێکەڵەیە رەگ و ریشـەی بودایی و زەردەشتیی تێدا هـەیە.

سـۆفـیگەری یاخـیـبـوونێکی ئاشکرا بوو لە بەرامـبـەر بـە عـەرەبکردنی کۆمـەڵگەکان و سـەپاندنی رەقی باوەڕە دینییـەکان لە رێگەی شـەریعـەتەوە.

جیاوازیی دەقە پیرۆزەکان لەگەڵ شەریعەت لەوەدایە کە دەقە پیرۆزەکان دیاری کراون و دەکرێ تێیان بگەی بەڵام شەریعەت لێکدانەوەی وشک و سادەی ئەو دەقانە بوو بۆ یەکجار و بڕایەوە. هەر بۆیە پێنج مەزهەبەکە بە نەگۆڕی تا ئێستا بەردەوامن. کەچی روانگەیەکی تر هەیە دەرگە لە بەردەم لێکدانەوەی مرۆڤی ئەم زەمانە بە ئاوالایی بەجێ دێڵێ. ئەوەش گۆڕان دەخاتە ناو شەریعەتەوە و لە ڕێچکەی وشک رزگاری دەکات.

کولتووری ئێرانیی کۆن کە جوگرافیایەکی فراوانی هەبوو، خەزێنەی ئەو بیروڕایانە بوو. ئەو کولتوورە بووە هۆکاری رووخاندنی ئەمەوییەکان و هێنانی عەبباسییەکان. دوایی فەرماندە سوپاییەکانی عەبباسی هەر لەوان بوون و ئەوانیش خەلیفەیان دەگۆڕین. هەر ئەوان ڕێگەیان بۆ کۆچی بەردەوامی هۆزە تورکەکانی باکوری خۆیان بەرەو بەغدا و دوایی بەرەو رۆمی رۆژهەڵات کردەوە و سەرەنجام فەرمانڕەواییی عوسمانیی لێ دروست بوو. هەر لە ئێران بنەماڵەی سۆفی و شیعەی شێخ سەفیەدینی ئەردەبیلی، مەزهەبی شیعەیان بەسەر ئێران و باشووری عێراق و کەنداودا سەپاند.

عوسمانییەکان سوننی بوون بەڵام سەفەوییەکان شیعە بوون. ئەو دووانە بەردەوام لە دژی یەکتری لە شەڕدا بوون. سنووری شەڕەکانیان لە کەنداوەوە دەستی پێ دەکرد و لە کوردستان رادەوەستا. هەر ئەوەش کوردستانی کردە دوو پارچە.

ئەگەر سەفەوییەکان لە عەلەویەتدا مەزهەبی جەعفەرییان قبووڵ کرد و سەپاندیان، ئەوە عوسمانییەکان مەزهەبی حەنەفییان قبووڵ کرد. ئەبوحەنیفە ئێرانی بوو، فتوای دابوو کە دەکرێ بەپێچەوانەی شافیعی، غەیرە عەرەبیش خەلافەتی جیهانی ئیسلام بەدەستەوە بگرن. بەڵام شافیعی بڕوای وایە خەلیفەی ئیسلام دەبێ قورەیشی بێت و موسڵمانی غەیرە عەرەب موالین و بە پلەی دووەم دێن.

وەک دیارە، لە دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەم ئیمپراتۆریی عوسمانی لێک هەڵوەشا و بچووک کرایەوە تا ئەو سنوورە جوگرافیایەی ئێستا تورکیای لێپ ێ کدێت. سەفەوییەکان رووخان و قاجارییەکان شوێنیان گرتنەوە. ئەویش بچووک کرایەوە تا ئەو سنوورەی ئێرانی ئەمرۆی لێ پێ کدێت. بەریتانیا و رووسیا بەشێوەی راستەوخۆ دەستیان لە پەرۆبالّکردنی هەردوو ئیمپراتۆریی سوننی و شیعەکەی موسڵماندا هەبوو. هەڵبەت رۆڵی فەرەنسا لەو پرۆژەیەدا چالاک بوو، کاریگەری فەرهەنگیی خۆی دەکردە سەریان. بەم چەشنە هەردوو فەرمانڕەوا دینییەکە کەوتنە بەر پەلاماری کۆلۆنیالیزم و دارمێندران. کۆلۆنیالیزم بۆ هەندێک ئامانجی دیاریکراو پەلاماری ئاسیای دەدا کە هەرە دیارەکانی ئەوانەن: داگیرکردنی سامان، کارتێکردنی فەرهەنگی، تواندنەوەی نەتەوەکان لە زمانی خۆیاندا، بەکارهێنانی سەرزەوینەکانیان بۆ شەڕی نێوان خودی وڵاتە کۆلۆنیالییەکان. ئەو کات قۆناغی بووژانەوەی ناسیۆنالیزم بوو لە ئەورووپا. ئینگلیز و فەرەنسا و ئەڵمانیا و رووسیا بە توندی لەو کێبەرکێیەدا بوون. هەڵبەت نابێ لە بیر خۆمانی ببەینەوە کەوا یەکێکی تر لە ئامانجەکانیان بڵاوکردنەوەی ئاینی مەسیحی بوو ئەویش لە رێی کارە تەبشیرییەکانەوە. هەڵبەت کاری تەبشیری زیاتر لەناو مەسیحییەکانی رۆژهەڵات کاریگەر بوون. وەک دیارە مەسیحییەکانی ناو جیهانی ئیسلام لە گۆڕانکاری و مەزهەبەکانی هەمان دین لە رۆژئاوا بە ئاگا نەبوون.

دەوڵەتە کۆلۆنیالییەکان تەنیا بەروانگەی نوێ و کارشناسە سیاسی و عەسکەری و ئیدارییەکانیان وێڕای تاقمە مسیۆنەرەکانیان (تەبشیری)، توانییان سوپای پێویستیان لە گەلانی ناوچەکە دابین بکەن و کۆتا بە ئیمپراتۆرییە زەبەلاحەکانی ئیسلامی بێنن! بۆ؟ هۆیەکەی بۆ ئەو ئیمپراتۆرییانە دەگەڕێتەوە کە سەریان بۆ بەدەوڵەتبوونی مۆدێرن دانەنواند و هەر بە چەشنە پاشکەوتووە هەڵۆڵەکەی خۆیان مانەوە تا رووخان.

پاش ئەوەی کۆلۆنیالیزم نەخشەی سیاسیی ناوچەکەی بەپێی بەرژەوەندیی خۆی دارشتەوە، هەندێک گۆڕانی کۆمەلایەتی و بەدەوڵەتبوون رووی دا بەڵام لە جەوهەری خۆیاندا دەوڵەتە نوێیەکان وەک دەوڵەتی دینی دارێژرانەوە و بەهەمان شێوە مانەوە. وەک دیارە هەموو سەرچاوەکانی یاسا و داوونەریت لەسەر باوەڕی دینی دادەرێژرێن. بۆ؟ چونکە وەک جاران هەر بیرکردنەوەیەکی غەیرە شەریعەتی بووەتە باو بە بیدعە دادەندرێ و بەلاوەی دەنێن. لە فیکری شەریعەتدا بیدعە مانای گەڕانەوەیە بۆ عەقڵ و دەرچوونە لە جوغزی بیرمەندە دینییەکان. ئەوە مرۆڤ دەخاتە گومان و وای لێ دەکات بەدوای وەڵامدا بگەڕێ. ئەوە لە فیکری دینیدا بۆ مرۆڤ قەدەغەیە.

لە راستیدا گومان ئەگەر مرۆڤ بەرەو بیرکردنەوە هان بدات و پرسیاری لەلا دروست بکات و ناچاری بکات گرفتەکانی ئەم جیهانەی خۆی تێیدا دەژیت چارەسەر بکات. لە ئەنجامدا وەڵامەکان ببنە مایەی گۆڕان لە هوشیاری و داوونەریتدا و دواجار یاسا بێنێتە ناو سیستەمی کۆمەلایەتی، ئەوە کارێکی باشە. بەڵام چونکە لە رۆژهەڵاتدا یاسا حەرام بووە و تەنیا شەریعەت زاڵە، بۆیە ئەو پرۆسەیە بە حەرام دادەنێن. وەک دیارە لە کولتووری ئێمەدا رێسایەک بەناوی یاسا بوونی نییە. هەر بۆیە لە ویژدانی ئێمەدا پێشێلکردنی یاسا گوناح نییە بۆیەش حەرام نییە و لێپێچانەوەی بەدوادا نییە. لەبەر هەندێیە یاسا زۆر بە زەحمەت لە جیهانی ئیسلامدا دەچەسپێ.

هۆکارێکی تری دارمانی ئەو ئیمپراتۆرییانە، سەپاندنی لایەنی پەرستن (عیبادی) بوو بەشێوەیەکی زۆر وشک و رەق بەسەر هەموو کردەوە و رەفتارەکانی مرۆڤدا. لێرەدا مەبەستم قەدەغەکردنی پەرستن نییە، بەڵام کاتێک دەسەپێندرێ و سزای دنیایی بەدواوە دەبێ لەو چەشنەی تاڵیبان و سعوودیە دەیکەن، کاتی نیوەڕۆیان پۆلیس کوتەکی بەدەستەوە بێ و خەڵک

به تۆبزی بەرەو نویژ ببات. کەچی بنەمای دینی ئیسلام لەسەر ئامۆژگاری بۆ عیبادەت و پاداشت و سزا وەرگرتنە لە دنیای تردا. کەواتە دەکرێ بڵێین لە ئیسلامدا بوارێکی زۆر بە عەقڵ و مەنتق و بیرکردنەوەی مرۆڤ دراوە. کەچی روانگەی سوننە جگە لە سەپاندن هیچی تری وەرنەگرت و روانگەی عەقڵی کوشت و بیرکردنەوەی فەلسەفیی قەدەغە کرد و رێگەی لە دانانی یاسا و گۆڕینی داوونەریت گرت. بەم چەشنە هیچ بواری بۆ بیرکردنەوە و شێوازی وەزعی (پۆزیتیڤیزم) نەهێشتەوە. روانگەی وەزعی رێگە دەدات کۆمەڵگە بۆ رێکخستنی ژیانی ئەم دنیایە یاسا و رێسای گونجاو دابڕێژێت.

ئەو هۆکارانە بوونە مایەی خێراتر لێک هەڵوەشانی کۆمەڵگەی ئیسلامی و هیچ مقاوەمەتی لە بەرامبەر هێرشی کۆلۆنیالیزمی مەسیحی پێ نەکرێت. ئەو دوو دینەی کە سەدان ساڵ دژی یەکتری لە شەڕدا بوون. جا دینەکان کاریگەرییان بەسەر دروستبوونی کولتوورەکانەوە هەیە، بۆیە دەوڵەتی مۆدێرنی رۆژئاوا لە جەوهەردا تام و بۆی مەسیحیی پێوە بوو، ئەوەش بیانوویەکی لەبار بوو بۆ بەرەنگاربوونەوە لەلای کولتووری ئیسلامی. چونکە دینێکی تر ناتوانێ رێگەی گۆڕان نیشانی پەیڕەوانی دینی مونافسی خۆی بدات.

شەڕی نێوان دینەکان هیچ پێوەندیی بە مەنتیقەوە نییە، بگرە فەرمانی وشک و نەگۆڕن کە یەکتری قەڵاچۆ دەکەن. بۆ نموونە ئەو شەڕەی ئێستا لە قودس دەکرێ لەم چەشنەیە و هیچ مەنتقێکی تێدا نییە.

کۆلۆنیالیزم ئیمپراتۆرییە تەقلیدییە دینییەکانی جیهانی ئیسلامی لێک هەڵوەشاند، بەبێ ئەوەی هیچ ئامادەییەکی فیکری و ئابوورییان تێدا دروست بووبێت. بۆیە لەو کاتەوە تا ئێستا کۆمەڵگە موسڵمانەکان لە تەنگوچەڵەمەدا دەژین.

ئایدیۆلۆجیا لەسەر کەلاوەکانی ئیمپراتۆری

سەبارەت بە رۆڵ و روانگەی حەسەن بەننا لە پەرەسەندنی ئایدیۆلۆجیا و بزووتنەوە ئیسلامییە توندڕۆکان، لەدوای جەمالەدینی ئەفغانی دووەمین کەسایەتیی کاریگەرە لەو بوارەدا. ئەو توانی لە پێناوی بەرەنگاربوونەوەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی لە جیهانی ئیسلامیدا، ئایدیۆلۆجیایەکی پەلامارەدەر لەو دینە دروست بکات. لەو کەسانەیە لەو پێناوەدا زیرەکانە کەلەپووری عەرەبی و ئیسلامییان بەکار هێنا. ئەوانە بەدوای ئەلتەرناتیڤێک بۆ روانگەکانی رۆژئاوای کۆلۆنیالی دەگەڕان و لەو پێناوەشدا هانایان بۆ تەجرەبەی ئیمپراتۆریی عوسمانی برد. هەر بۆیەش لە فیکری ئیخواندا ئەو ئیمپراتۆرییە بە نموونەیەکی باش دادەندرێ.

وەک دیارە ئیمپراتۆریی عوسمانی ژمارەیەکی زۆر میللەتیان لەژێر فەرمانڕەوایی دابوو، بەڵام زمانی سەردەست تورکی بوو. سوڵتانەکانی عوسمانی عەرەبییان نەدەزانی. ئەو هۆکارانە رۆڵیان لە چۆنیەتیی دروستبوونی کولتووری ئەو ئیمپراتۆرییە هەبووە. ئەوەش بەتایبەتی لە بەشی غەیرە عەرەبی جیهانی ئیسلامدا. لەو ئیمپراتۆرییەدا کردەوەی عەرەباندن بە تەبیعەتی خۆی وەستا و بە ئیسلامکردن بەردەوام بوو. هەر ئەوەش وامان لێ دەکات بەراوردێک لە نێوان بە ئیسلامکردن و عەرەباندنی باشووری ئەوروپا لەسەر دەستی ئەمەوییەکان و بە ئیسلامکردنی رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئەوروپا بکەین لەسەر دەستی عوسمانییەکان.

عوسمانییەکان بەئیسلامکردنیان بە پلەی یەکەم دەویست و لە رووی زمانەوە هەوڵیان دەدا بیانکەنە تورک کەچی زمانی دینەکە عەرەبی بوو. ئەوە گۆڕینی زمانەکەی بە زەحمەت دەخست و لە بەرژەوەندیی مانەوەی زمانی ئەوروپاییە موسڵمانکراوەکاندا بوو. ئەو هۆکارە بووە هۆی لاوازبوونی تورکاندن. لە کاتێکدا ئەمەوییەکان بەپێچەوانەوە هەردوو کردەوەکەیان

پێکەوە گرێ دەدا.

ئیمپراتۆریی عوسمانی هەر لە بنەڕەتەوە لەسەر هەیکەلێکی دینی و ماڵباتی دەزگاییی پوخت بەڕێوە نەدەچوو. هەر بۆیە هەمیشە پشتیان بەو سوپا تایبەتییەی بنەماڵەکەیان دەبەست کە پێی دەگوترا (یەنی چەری) کە بە شێوەیەکی تایبەتی پەروەردە دەکرا. ئەگینا لەناو ماڵباتی سەڵتەنەتی ناوبراودا یەکتری زیندانی کردن و کوشتنی ناو خێزانی کارێکی بەردەوام بووە و لە رووی دینیشەوە پیاوانی ئاینی پاساویان دەدا. بۆیە رووی داوە سوڵتان کوڕ یان برای خۆی بەشێوەیەکی موتڵەق زیندانی دەکرد و نەیدەهێشت کەس ببینێ. بۆیە دوای مردنی سوڵتان کە وەلیعەهدیان لە زیندانی خێزانی دەردەهێنا، رووی داوە ناوبراو لە نەخۆشییەکی دەروونیی سەخت و بێ ئاگایییەکی نێزیک لە موتڵەقدا دەژیا. چونکە لە ماوەی ژیانیدا تەنیا نان و جنسیان بۆ دەبرد. جا ئەگەر ژنەکە (کەنیزە) سکی بوایە ئەوە بە دووگیانی فڕەیان دەدایە ناو دەریا.

ئەوە حاڵی دەزگای ماڵباتی عوسمانی بووە. هەر بۆیە نەیدەتوانی مەکۆیەکی باش بێت بۆ رۆشنگەریی میللەتانی تر. ئیمپراتۆریی عوسمانی زۆر تۆکمە و مەرکەزی نەبوو بۆیە هەمیشە بوار بۆ یاخیبوونی میرەکانی ویلایەتە دوورەدەستەکان هەبووە.

عوسمانیبوون بە مانای موسڵمانیوون و فەرمانڕەوای سوڵتانی تورک بووە، شاهیدی ئەوەش قسە بەناوبانگەکەی ئەمین زەکی بەگە کە دەڵێ تا فیکری رۆشنگەری لە ئەوروپاوە نەهاتە ناومان، نەمدەزانی ئەمن کوردم.

فیکری نەتەوەیی لە ئەزەلەوە نەبووە. لە کۆندا زمان و کولتوور هەبوون بەڵام ژیانەوە و بوون بە ناسنامە بۆ کۆمەڵگەکە لە سەردەمی سەرمایەداری رووی دا. ئەویش بە مانای جوگرافیایەکی سیاسیی خاوەن سنوور بوو کە دەبوا بپارێزرێ تاکو سەرمایە گەشە بکات و تەکنۆلۆجیا پێش بکەوێت. ئەوە

ئینتیما و سایکۆلۆجیای نوێی دروست دەکرد و هەستێکی تازەی لە ئاگاییی تاکدا دروست دەکرد تا خۆی دەربخات داخۆ ئەڵمانیاییە یان ئینگلیزی یان فەرەنساییە. مونافەسە و شەڕە گەورەکان بۆ داگیرکردنی جیهان و دابەشکردنی کیشوەرە پاشکەوتووەکان، بەشیوەی مۆدێرن لەو کاتەوە دەستی پێ کرد. ئاکامی ئەوەش گۆڕانی زمان و ئاینی بەشێکی زۆر لەوانەیە. نموونەی ئەمەریکا و ئەمەریکای لاتین و ئەفریقیای دەرەوەی جیهانی ئیسلامن.

دین لە قۆناغێکی دیاریکراودا دروست بووە و رۆڵی خۆی گێڕاوە و ئێستاش لە کۆمەڵدا بێ دەور نییە بەڵام بۆ دەوڵەتی هاوچەرخ بەڕێوەبردن نابێ. ئەو قسەیەم هەموو دینەکان دەگرێتەوە. دەبێ باوەڕ بێنین کە ئەم قۆناغە تەنیا بە دەوڵەتی دەزگادار بەڕێوە چێ، هەروەک چۆن زەمانێک زەوینە بۆ دەور و دەوڵەتی دینی هەبوو. بۆ نموونە دەزگاکانی دەوڵەت بە یاسا دیفاع لە هەریەک لە کۆمەڵگە، خێزان، تاک دەکەن. ئاخۆ ئەو چەمک و مافانە لە قۆناغەکانی پێشوودا هەبووە؟ نا نەبووە. کێشەی رۆژهەڵاتی ئیسلامی لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەرێ دەوڵەتی مۆدێرن شوێنی سیستەمی کۆن بگرێتەوە یان نا؟ واتە رێگا بە هۆشی مرۆڤ بدرێ کاروباری ئەم زەمانەی خۆی رێک بخات یان نا؟

کێشەی توندڕۆ ئیسلامییەکان لەسەر ئەوەیە و رازی نابن بە یاسای ئەم زەمانە بەڕێوە بچێ. هەر بۆیە لە جیهانی ئیسلامیدا دەرگە لەسەر داهێنانی بیری مرۆڤ داخراوە. ئەو داخستنە دەزگا زانستی و کۆمەڵایەتییەکانی وەک زانکۆ و خێزانەکانی داپۆشیوە.

لەلایەکی تر پێشکەوتنی تەکنۆلۆجیا، توانایی بە کۆمەڵگەکان داوە یەکتری ببینن و کار لەیەکتری بکەن. بەپێچەوانەی جارانە کە لەناو ماڵ و گەڕەک و گوند و شارەکانەوە ئاگایی بۆ تاک دروست دەکرا. ئەویش تەنیا

بەشەری کۆپیکراوی کۆن بە هەندێک گۆڕانی بچووکی بەرهەم دەهێنایەوە. کەچی ئێستا جیلەکانی هاوچەشنی کۆمەڵگە دوورەکان لە ڕێگەی جیا جیاوە پێوەندییان بە یەکترییەوە هەیە و کار لە یەکتری دەکەن. بۆیە وا خەریکە کولتوورەکەمان دەهەژێ و لق و پۆپی نوێی لێ دەردەکەوێ. لایەنە رەقەکانی کولتوورەکەمان وا لێک هەڵدەوەشێ و ناتوانێ لە بەرامبەر مەنتق و گەشیی ژیاندا بوەستێ.

چاکسازی لە پێشوازیی دین

دەوڵەتی دینی لە جیهانی مەسیحیەتدا کەوتە ژێر رەخنە و فشاری رۆشنگەران. ئەوەیان لە رۆژگاری رێنیسانس (رۆشنگەری) بوو. رووناکبیران سیستەمی دینی و کۆمەڵایەتییان خستە ناو کاری رەخنەگرتنی خۆیان. سەرەنجام ئەو سیستەمە لێک هەڵوەشێندرا. دەوڵەتی دنیایی (عەلمانی- سکولار) جێی فەرمانڕەواییی دینی گرت. ئەلتەرناتیڤی دنیایی برێتی بوو لە دوورخستنەوەی دین لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت و رێکخستنی جۆری ژیانی تاک. پاشەکشەیان بە دین کرد بۆ ناو کلێسا تا لەوێ بەوپەڕی ئازادی کار لەسەر پێوەندیی نێوان تاک و خوا بکات و بە ئامۆژگارییەوە خەریک بێت.

جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەتی دنیایی، مانای ئەوە نەبوو کە دین لەناو ببرێ. خودی رۆشنگەرە ناودارەکان ئیماندار بوون. بەو کارەش ئیمانداری و دەوڵەتی دینییان لە یەکتری جیا کردەوە. سەلماندییان کەسی ئیماندار دەکرێ بە دەوڵەتی دینی رازی نەبێ و هەڵگری فیکری دنیایی بێت. تۆماس هۆبز و ژان ژاک رۆسۆ دوو نموونەی ئەو رۆشنگەرە کاریگەرانەی ئەوسان.

کۆمەڵگەی دنیاییی هێمن و لەسەرخۆ و دوور لە نەخۆشییە کولتووری و دەروونییەکانی دینییە، کۆمەڵگەیەکە دەتوانی هەنگاوی بەوەج بەرەو

پێشکەوتن و زانیاری بهاویێ. دوای ئەو هەنگاوە چەمکی مافەکانی مرۆڤ گەشەیان کرد و خرانە ناو بیری نوێی مرۆڤ. سەرەنجام لە ساڵی ١٩٤٨ بووە جاڕنامەیەکی جیهانی نکوولّی هەڵنەگر. ئێستا بەشێکی گرینگی یاسای باوەڕ پێکراوی نێودەوڵەتییە و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لە پێناو پاراستنیدا دەست لە کاری هەموو دەوڵەتان و کۆمەڵگە و کولتوور و دینەکان وەردەدات.

مافی مرۆڤ بەستراوەتەوە بە دیموکراسی و پێشکەوتنی تەکنۆلۆجیا و بووژاندنەوەی کۆمەڵگە. ئەو ئایدیۆلۆجیا نییە بگرە مەبدەئ و پرەنسیپی پێشکەوتنی مرۆڤن.

جیهانی ئیسلام تا ساڵی ١٩٢٠ لە دەوڵەتی دینیدا ژیا. دوای ئەوە ئیمپراتۆریی عوسمانی لێک هەڵوەشێندرا. بەشە شیعەکەی جیهانی ئیسلام کە فەرمانڕەوایی قاجاری بوو، ئەویش لەژێر پاڵەپەستۆی رووسیا و بەریتانیا، بچووک بووەوە و سەرەنجام رووخا.

ئەو پرسیارەم دێنمەوە بەرچاو؛ رێکخراوە ئیسلامییە توندڕۆکان چۆن دروست بوون؟ من باسی ئەو خاوەن فیکرە ئیسلامییانەم کرد کە لە سەروبەندی رووخانی هەردوو فەرمانڕەوای عوسمانی و قاجاری، داوای ژیاندنەوە و نوێکردنەوەی فیکری ئیسلامییان دەکرد. ئەوانە پێوەندییان لەگەڵ ناوەندە رۆشنگەرییە رۆژاواییەکان هەبوو. ئەوانە داوای چاکسازیی ئاینیشیان دەکرد تا کۆمەڵگەی موسڵمانان خۆی بگرێتەوە و تۆکمە بێت. لەو گوتارەشیاندا چەند ئامانجیان هەبوون، لەوانە دەرچوون لەو تەنگوچەڵەمەیەی لە ئاکامی داگیرکاریی کۆلۆنیالیزم تووشی رۆژهەڵاتی موسڵمان بووە. هەروەها گەیشتنی کۆمەڵگەی ئیسلامی بە پلەی مونافەسەکردنی وڵاتانی رۆژاوایی، ئەو وڵاتانەی لە روانگەی ئەواندا ناحەزی کۆنی دینی رۆژهەڵاتی ئیسلامی بوون. لەو خاوەن فیکرانە

جەمالەدینی ئەفغانی و شێخ محەمەد عەبدە و ئایەتوڵڵا نائینی بەناوبانگن. ئەوانە پەیڕەو و لایەنگرییان زۆر بوون و جیلی یەکەمی چاکسازیخوازی رۆژهەڵاتی موسڵمانن. ئەو رۆشنگەرانە لەگەڵ دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزم و فەرمانڕەوا هەژاوەکانی خۆی لە کێشەدا بوون.

جەمالەدینی ئەفغانی بە رەگەز ئێرانییە و شیعە بووە بەڵام لە بیروڕاکانیدا خۆی بۆ سەرەوەی هەردوو مەزهەب هەڵدەکێشا و دەگەڕایەوە بۆ خاڵە هاوبەشەکانی نێوانیان کە جەوهەری دینی ئیسلام پێک دێنێ. ئەو بە دەستەبژێرکردن (ئینتقائی) بیری دەکردەوە و هەوڵی دەدا زەوینەیەک بۆ روانگەکانی خۆی خۆش بکات. تا لە ئەنجامدا کێشەی نێوان شیعە و سوننە نەمێنێ و رۆشنگەری و چاکسازی لە یەک کاتدا لە هەردوو مەزهەب دەست پێ بکات. لەو رووەوە دەیویست دەوری لۆتەر یان کالڤین ببینێ. مەبەستم ئەو دوو پیاوە ئاینییەیە کە مەزهەبی پرۆتستانتیان لە رۆژئاوا داهێنا و بوونە پێشڕەوی چاکسازی. لە ئەوروپا چاکسازیی دینی دەرگەی چاکسازیی کۆمەڵایەتیی کردەوە. قۆناغی مۆدێرن بە پاشەکشەکردنی دین لە کاری دەوڵەت دەستی پێ کرد. لۆتەر تەنیا بە کاری رۆشنگەرییەوە خەریک نەبوو بگرە دواجار رێگەی چەکداری پەسند کرد کە کۆتاییی بە فەرمانڕەواییی فاتیکان هێنا. پەرستگە و فەرمانە پیرۆزە رەقەکانیان داگیر کردن و بەلاوەیان خستن.

شێخ محەمەد عەبدە لە چەندساڵی دواییی ژیانیاندا لە جەمالەدینی ئەفغانی دابڕا، ئەویش لە ئاکامی جیاوازیی بیرکردنەوەیان بوو لەسەر چاکسازی و نوێخوازی. محەمەد عەبدە بەلای رۆشنگەری بەردەوام و وەرگرتنی لایە باشەکانی فیکری رۆژاوا دەچوو بەڵام جەمالەدینی ئەفغانی زیاتر بەلای توندوتیژیدا دەڕۆیشت. ئەوانە جیلی یەکەمی خاوەن فیکرانی ئیسلامین کە دینیان وەک ئایدیۆلۆجیا تەماشا دەکرد.

له دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەم تا دەیەی سێیەم، ماوەیەکی بێدەنگی فیکری ئیسلامی هەبوو. هەر لەو ماوەیەدا شۆڕشی ئۆکتۆبەر سەرکەوت و فیکری کۆمۆنیستی بووە هاندەری بزووتنەوەی رزگاریخوازی گەلانی رۆژهەلات. لینین پشتیوانیکردنی گەلانی ژێردەستەی کردە پرەنسیپێکی نوێی ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیستی.

لەو ماوەیەدا، دەولەتی وەهابی لە سعوودیە لەسەر کەلاوەکانی فەرمانڕەوایی عوسمانی دروست بوو. وەهابییەت کاردانەوەی توندی بەرامبەر بەو داوونەریت و شێوازە فەرمانڕەواییە هەبوو کە سولتانە عوسمانییە غەیرە عەرەبەکان دایان هێنابوو. لە هەمان کاتدا زۆر دژی دینی یەهودی و مەزهەبی شیعە بوون. شیعەکانیان بە بەردەوامی کولتووری زەردەشتی دەزانی و بە شعوبی و داهێنەری بیدعەیان لە قەلەم دەدان و بە کافریان دەزانین. هەروەها زۆر دژی عیرفان و سۆفیگەرین. وەهابییەت و شیعە لە دوو جەمسەری دژی یەکترین. شیعە بڕوایەکی زۆریان بە پیرۆزکردن و پێداهەلگوتن و کۆتەل رازاندنەوە و دروستکردنی مەزارگەی گەورە هەیە و لە پێداهەلگوتنی ئیمامەکانیان و پەیڕەوی لە مەرجەعەکانیان زیادەڕۆیی دەکەن. وەهابییەکان هەموو ئەو کارانە بە شیرک و بتپەرستی دەزانن.

شەڕی وەهابییەکان دژی ناوچە شیعەنشینەکانی باشووری عێراق، مێژووییەکی درێژی هەیە. ئەو شەڕە ئێستا لە عێراقی دوای سەدام حوسێن زیندوو بووەتەوە.

هەر لەو سێ دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، کۆلۆنیالیزم شێوەی دەولەتی مۆدێرنی بەسەر ولاتە تازە دروستکراوەکاندا سەپاند و گۆڕانکارییەکی گەورەی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسی و ئیداریی دروست کرد کە گەڕانەوەی تێدا ئاسان نەبوو. بۆ نموونە رێگەوبانیان

کردەوە. لە کوردستاندا شەمەندەفەریان گەیاندە کەرکووک و مووسڵ چونکە دەیانویست نەوت دەربێنن. ڕێگەی هامڵتۆن و خوسرەوییان دروست کرد چونکە تەمایەکی زۆریان بە بازاڕ و پێوەندیی ئێران هەبوو. هەروەک چۆن هیندستانیان بە شەمەندەفەر بە خۆیان بەستەوە چونکە تەمای پاراستنیان هەبوو.

ئەو فەرمانگە و بانکانەی کۆلۆنیالیزم دروستی دەکردن، شۆڕشگێڕە نیشتمانپەروەرەکان تێکیان دەدان. ئەوە کولتووری بەرەنگاربوونەوەی مۆدێرنیزم بوو بەڵام لە بەرگی شۆڕشگێڕیدا. شۆڕشگێڕی دژی کۆلۆنیالیست مافی خۆی بوو داوای سەربەخۆیی بکات بەڵام هیچ کاتێک بانک و پۆست و قوتابخانە و دیاردە نوێیەکانی تری مۆدێرنیزمی نەدیتبوو، نەشیدەزانی بەرهەمیان چییە و لەگەڵیان ڕانەهاتبوو، بۆیە تێکی دەدان. هەڵبەت دوایی بەخێرایی جیلی نوێی بزووتنەوەی ڕزگاریخواز باشییەکانی بیری ڕۆژاوای وەرگرت و دیموکراسیی کردە شیعاری خۆی. باشترین نموونە بۆ ئەو حاڵەتە کوردستانە.

لەدوای دەیەی سێیەمی سەدەی بیستەم توێژێکی سیاسیی پاشکەوتوو پەیدا بوون و دژی هەر جۆرە گۆڕانکاری و پێشکەوتنێک بوون و داوایان دەکرد بگەڕێنەوە سەر ئیمارەتی ئیسلامی و کۆمەڵگە بە شەریعەت بەڕێوە بچێ. هەر بۆیەش پای خۆیان لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کێشایەوە. حەسەن بەننا و سەید قوتب دیاترین خاوەن فیکری جیلی دووەمی توندڕۆییی ئیسلامی هاوچەرخن کە دوای جەمالەدینی ئەفغانی دێن. ئەوانە یەکسەر دەگەڕانەوە سەر بیروباوەڕی سەرەتای ئیسلام و لەو سەفەری گەڕانەوەدا لە وێستگەی وەهابییەت هەڵوەستەیان کرد. بۆ؟ نهێنییەکە لەوەدایە کە وەهابییەت لەو کاتدا دەوڵەتێکی دەوڵەمەندی وەک سعوودیەی لەدەستدا بوو. بنەماڵەی پادشا و کۆمەڵگەی سعوودییەیان لە دەست

گۆڕانکاری دەپاراست. ئینجا دەستیان کرد بە کۆنترۆڵکردنی دەوروبەریان. هەنگاوی تریان ناردنی ئایدیۆلۆجیای وەهابی بوو بۆ دەرەوەی خۆیان. توندڕۆکانی جیلی دووەم لەگەڵ وەهابییە دەوڵەمەندەکان یەکیان گرت. بەو کارەیان سەرچاوەیەکی دارایی و نموونەیەکی کردەوەیی ئایدیۆلۆجیایەکەیان بەدەستکەوت. کۆمەڵگەی سعوودی وەک ئەلتەرناتیڤی عوسمانی پێشکێشی پەیڕەوانی ڕێکخراوە ئیسلامییەکان کرا. هەر لەوانە بزووتنەوەی ئیخوان دروست بوون کە من لە بەشەکانی داهاتووی ئەم کتێبە باسم کردووە.

ڕێکخراوە ئیسلامییەکان بەتایبەتی ئەوانەی وابەستە بە ئیخوان بوون، تاقمی توندڕۆی تریان لێ جیا بووەوە کە پێیان وا بوو ئەوانە سازشکارن و خۆیان بە کاری دەعوەوە زۆر خەریک دەکەن کەچی پێویستە یەکسەر بچینە سەر کاری جیهاد و ناحەزەکانی خۆیان بە کافر دادەنا. ئەوانە ناوەندی ئیخوانیان رەت کردەوە و بۆ خۆیان ئەمیری جیا جیایان دادەنا و هەر کەسە بە کەیفی خۆی فتوای بەکافرزانین و کاری توندوتیژی دەدا. کوشتنی ئەنوەر سادات خاڵی وەرچەرخان بوو لە کاری پەرت و بڵاوی تاقمە توندڕۆکان. ئەو تیرۆرە لە گرینگیی مێژوویدا وەک تیرۆری ناسرەدین شا وایە.

ئەگەر ئیمپراتۆریی عوسمانی کۆمەڵگەی نموونەیی بوو بۆ جیلی دووەم و دەوڵەتی سعوودی نموونەی ئیخوانەکان بوو، ئەوە ئیمارەتی تاڵیبان لە ئەفغانستان کۆمەڵگەی نموونەیی جیلی توندڕۆی سێیەمە کە بن لادن کەسایەتیی خاوەن بیریانە. کردەوەی یازدەی سیپتامبەری ٢٠٠١ ئەو رووداوە مێژووییە تیرۆریەیە کە بە سێیەمین قۆناغی کردەوەی تیرۆر لە مێژووی ئیسلامی سیاسیی دەستی پێ کرد. ئیدی لەوێوە ئاکامی بیروڕای توندڕۆیی ئیسلامی لە چوارچێوەی جیهانی ئیسلام تێ پەڕی و بووە دیاردەیەکی جیهانگیر. ئەوانە دیراسەیەکی وردی تەکنۆلۆجیای کۆکوژ و

گـەیاندن و راگـەیاندنـیـان کـرد و وەک چەک بـەکاریـان هێنا. یەکـێکـی تر لە دیاردە نوێیـەکانی جیلی سێیـەمی توندڕۆی ئیسـلامی بەکارهێنانی فـتـوا و ئیـجـتیـهـادی ئەوتۆیە کـە بە ئاشکرا دەقـە پیـرۆزەکـانی ئیسـلام دەبەزێنێ، ئەویش کـاری خۆکـوژی و بە کـۆمـەڵکوشـتنی خـەڵکی مـەدەنیی بێـلایەنە لە کێشـەکاندا. لە ئیسـلامـدا غـەزا هـەیە بەڵام خـۆکـوشتن و خـەڵکی بێـلایەن کوشتن حەرامە.

یەکـێک لە سـیـمـاکـانـی جـیلی سـێـیـەم رەفـزکـردنی مـوتڵـەقـی هەمـوو دیاردەیەکی نوێ و پێشکەوتووە. ئەوانە گفـتوگۆ و چاکسـازی قبـووڵ ناکەن. لـەوەدا دژی بـاوەڕەکـــانـی جـــیـلـی یـەکــــەم و دووەم دەوەسـتن. دووەمـین تایبـەتمەندییـان فتـوادان و ئیـجتیـهادە بەڵام بە ئاراسـتـەی پێچـەوانەدا، واتە بەرەو دواوە. هـەڵبەت هـەریەک لە سێ جیلەکە کاردانەوەن بۆ واقیـعی زەمانی خـۆیان و رادەی تێکـەڵبوونی کـۆمـەڵگەی مـوسـڵـمـان لـەگـەڵ جـیـهـانی دەرەوە نیشان دەدات.

ئیـخـوانەکان سـەرەڕای خـۆپاراسـتنیـان لە دەست توندڕۆکـان، لە کـاتی شـیـاودا وەک باڵی چەکداری خـۆیان بەکـاریان دەهێـنن و پارەیان دەدەنێ و وەک بەچکە گـورگ نیـشـانی حـزبە دنیـاییـیـەکـانیـان دەدەن. لـە نموونەی کـوردسـتـاندا، دەکـرێ پێـوەندیی نێـوان یەکگرتووی ئیـسـلامـی و کـۆمـەڵ و ئەنساری ئیسلام وەربگرین.

لەم رۆژگـارەدا دوو باڵی ئیـسـلامی لە تەنیشت یەکتـری دەژین، ئیـخـوان و قاعیدە. قاعیدە بە شـەڕ و کوشتارەوە خـەریکە بەڵام ئیخـوان بیر لە داهـاتوو دەکـەنەوە و لە هـەندێک کـۆمـەڵگەدا ئەگەر ناچار بن ئامـادەیی چاکسـازی وەردەگرن. تورکیا نموونەیەکی لەو چەشنەی ئیخوانە. ئەوانە ئەگەر باوەڕیان بە جــیــاکــردنەوەی دین لە دەوڵـەت هێـنا، نـاچار دەبن بەشـــەکــانـی تری سـیـسـتـەمی دیموکـراسی لە بواری کـۆمـەڵایەتی قـبـووڵ بکەن. مـەبەسـتم

ئازادییەکانی تاکە. ئەوەش رۆیشتنە بەو رێگەیەی حزبەکانی دیموکراتی مەسیحی لە رۆژاوا بڕییان.

لە بەشی شیعەنشینی جیهانی ئیسلامدا محەمەد خاتەمی نموونەی چاکسازیخوازی وەک ئۆردوغان و عەبدوڵڵا گوڵی تورکیایە. بەو مانایە لە کۆمەڵگەی مەدەنیدا دەکرێ تاک بە ئەخلاقی ئیسلامی بژیت و رێگە لە خەڵکی مەدەنیی جیاواز لە خۆی نەگرێت.

بەشی دووەم

پێوەندیی نێوان ئاین و سیاسەت

کاتێک پێویستە باسی ڕێکخراوە سیاسییەکانی ئیسلامیی ناو کوردستان بکەین کە لە بیروباوەڕیان تێ گەیشتبین. لە لێکۆڵینەوەدا پێویستە بە دیقەت باسی ئاین بکرێ تاکو بەدحاڵیبوون دروست نەبێت. دینێک هەموو کۆمەڵگە باوەڕی پێیەتی، بە درێژاییی مێژووی هەزار و چوارسەد و بیست و دوو ساڵە، باب و باپیرانمان بەو قەناعەتە ژیاون، خۆشمان لە کەشوهەوایەکی فەرهەنگی ئەوتۆدا گەورە بووین کە ئەو دینە پانتاییی هەرە زۆری بنەماکانی پەروەردەی خێزانی و کۆمەڵایەتیمانی داگیر کردووە.

دەکرێ لە خۆمان بپرسین: باسی چی دەکەین مادامەکی ئێمە یەک کەلتوری هاوبەشمان لەگەڵ ئەو بزووتنەوە ئیسلامییانەدا هەیە؟ ئاخۆ ئێمە بەهەڵەدا چووین و ئەوان لەسەر راستین یان لێکدانەوەی ئەوان بۆ دەوری دین لەم زەمانەدا هەڵەی تێدایە؟

هەر باوەڕێک لە مێژووی مرۆڤایەتیدا لە کاتێکی دیاریکراودا سەری هەڵدابێت ئەوە وەڵامدەرەوەی خواستێکی دیاریکراو بووە و ئەرکێکی کۆمەڵایەتی و مەعریفیی پێ ئەسپێردراوە، هەر بۆیە لە خزمەتی پێشکەوتندا بووە. ئاینیش لە قۆناغێکی زۆر کۆنی مێژوودا وەک پێویستییەک سەریهەڵدا و ماوەیەکی دوور و درێژی مێژووی مرۆڤی داگیر کردووە و دیاردە سروشتییەکان و چۆنیەتیی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی پێ لێکدراوەتەوە. لێرەدا مەبەستم موناقەشەکردنی داهاتنی ئاین نییە، لەم باسانەشدا

گەرەکم نییە پێنەویستیی دین بسەلێنم، چونکە پێم وایە هیچ میللەتێکی بێ ئاین لەم قۆناغەی دنیادا دەست ناکەوێ و هیچ وڵاتێکیش ئەوەندە پێشنەکەوتووە لە ژیانی تاکەکانیدا بەیەکجاری پێویستی بە ئاینی خۆی نەمابێ و بەلاوەی نابێت، ئەوجا بیری لە ئەلتەرناتیڤێکی زانستیی تر کردبێتەوە. هەروەها هیچ میللەتێکیش لە دنیادا نییە کە گریمان ئاینەکەی لێ بستێندرێتەوە، بتوانێ بە ئاسایی بژی، بەتایبەتی ئەو میللەتانەی کە لە قۆناغی پێشکەوتندا لە ئاستی کۆمەڵی ئێمەدان. ئەوە جیا لەوەی گەلانی هەرە پێشکەوتووی دنیاش وازیان لە ئاین نەهێناوە. مەبەستم لەم گفتوگۆیە باسکردن لەسەر ڕەگ و ڕیشەی ئاین نییە، ناپرسین ئاین هەبێ یان نەبێ؟ چونکە لە بنەمادا ئەمە کێشەیەک نییە بە پرسین و بڕیاردان چارەسەر بکرێ. لە ژیانی ئێستای میللەتی ئێمەدا، دین تێکەڵی فەرهەنگی (کولتوور) سەرەکی بووە و پێی پەروەردە دەکرێ و بەشێکی زۆری بیروباوەڕە کۆمەڵایەتی و فەلسەفی و ئەخلاقی و پێکهاتە دەروونییەکانی تاک و کۆمەڵ لەو کەشوهەوا کولتوورییەدا خەملاوە کە ئاینی ئیسلام داگیری کردووە.

لەلایەکی تریشەوە هەروەک بوونی نەتەوەکەمان مێژوویەکی هەیە، ئاواش ئاینی ئیسلام خاوەنی مێژووی خۆیەتی. کەواتە ناتوانێ بەدوور بێت لە کاریگەریی مرۆڤ و ئەو سیستەمە سیاسی و کۆمەڵایەتییانەی لە مێژوودا هەبوون، هەروەک ناتوانێ لە کاریگەریی ئەو دەسەلاتانە بەدوور بێت کە بە درێژاییی مێژوو بە ناوچەکەماندا هاتوون و بڕوای نوێیان، بەپێی قەناعەتی خۆیان بەسەر دیندا، زیاد کردووە.

لێرەوە دەمەوێ بڵێم ئەو دیاردەیەی ئێستا لەژێر ناوی قوتابخانەی ئیسلامی سیاسی هەیە، یەکێکە لەو دیاردانەی بەدرێژاییی مێژووی ئیسلام بە شێوەی جیا جیا هەبووە. بەر لەوانە قوتابخانەی تری جیاواز پەیدا بوون کە هەوڵیان داوە فیکری ئاینی لە جێی خۆی مکومتر ببەستنەوە. لە

بەرامبەر ئەوانیشدا قوتابخانەی تر هەبوون هەوڵیان داوە گۆڕانکاری لە چەمکە فەلسەفی و سیاسی و کۆمەڵایەتیەکانی ئیسلامدا دروست بکەن. جاری وا هەبووە بە ڕادەیەک کێشەکە پەرەی سەندووە کە حوکمداری بەشێکی فراوانی جیهانی ئیسلام هێرشی کردووەتە سەر پیرۆزترین شاری موسڵمانان کە قیبلەگاشیانە – مەککە – داگیری کردووە و تا توانیویەتی کوشتاری تێدا کردووە و دەسکاریی شوێنە پیرۆزەکانیشی کردووە. بۆ نموونە هێرشی ئەمەوییەکان و عەبباسییەکان و قەرمەتییەکان و وەهابییەکان لە سێ قۆناغی مێژوویی جیاوازدا، سەلمێنەری ئەم قسەیەمن. کەواتە ململانێ لەسەر لێکدانەوەی چەمکە ئاینییەکان، لە ناوچەی ئێمەدا دیاردەیەکی تازە نییە و پێشینەیەکی مێژوویی هەیە.

دەقە پیرۆزەکانی ئاینی ئیسلام کە بریتین لە قورئان و حەدیسەکانی پێغەمبەر، نەگۆڕن و بە درێژاییی مێژوو وەک خۆیان ماونەتەوە. کرۆکی ململانێیەکە لەسەر ئەو چەمکانە بووە کە چۆن لێک دەدرێنەوە و تەفسیر دەکرێن؟ ئێمە لە قۆناغێکدا دەژین بواری لێکدانەوە لە جاران فراوانترە. ئێستا کە ئەم قسەیە دەکەم شاهیدی ئەو ئەزموونانەین و هیچ سیستەمێکی سیاسی نەیتوانی ئەو دەقانە بگۆڕێت. کەواتە دەبێ بگەینە ئەو بڕوایە کە ئاینی ئێمە بنەمای نەگۆڕی خۆی هەیە و لە بیروباوەڕی خۆماندا ڕێزی لێ دەگرین. ئەگەر مرۆڤ بیەوێ فێڵ لە بنەما نەگۆڕەکانی ئاینی ئیسلام بکات، بیانگۆڕێ یان بیانسڕێتەوە، ئەوە خۆبەهەڵەدابردنە بەڵام دەکرێ وەکو هەموو وڵاتانی تری پێشکەوتووی دنیا، تەفسیری گونجاومان لەم قۆناغەی کە تێیدا دەژین، بۆ دەوری ئاین هەبێ.

لەم قسەیەی سەرەوەمدا چەمکی وەستاوی و نەگۆڕیی دەقە پیرۆزەکانی ئاین مانای خۆیان هەیە و ئەوانەی دەیانەوێ تەفسیرەکانیان هێندە فراوان بکەن تا شوێنی بنەما نەگۆڕەکان بگرنەوە، ئەوا تووشی توندڕۆیی و

گۆشەگیری دەبن.

گۆڕانکارییەکانی ناو شێوازی فەرمانڕەوایەتیی دەوڵەتی ئیسلام، لە سەردەمی دەسەڵاتی خودی پێغەمبەرەوە دەس پێ دەکات تا دەگاتە ئەم ڕۆژگارە. لە خەلیفەکانی راشیدین، ئەمەوی، عەباسییەکان تا دەستپێکردنی ئەو پارچانەی کە لە ئێران و ئەفریقیا و... هتد، لە ئیمپراتۆریی ئیسلامی جیا دەبوونەوە (کە دوور نەبوون لە جۆرە ئیجتیهادێکی ئاینی)، تا دەگاتە ئیمپراتۆریی عوسمانی و ئیمپراتۆریی سەفەوی و حکوومەتی قاجاری. دوایی داڕمانی ئیمپراتۆریی عوسمانی و دروستبوونی ئەو وڵاتانەی کە ئێستا پێیان دەڵێن جیهانی ئیسلام. ئەوانە نموونەی جیا جیای دەسەڵاتی سیاسیی ئیسلامین. دەکرێ بڵێین ئەمە رێچکەی گۆڕانکارییەکانی فەرمانڕەواییی سیاسییە لە ناوچەکەماندا کە بنەما عەقیدەیییەکەی ئاینی ئیسلامە. مەبەستم ئەو ناوچەیەیە کە برێتییە لە بەشێکی زۆری ئاسیا و بەشێکی ئەفریقیا، بەشێکی بچووک لە ئەوروپا. پێم وایە ئەم ململانێیە لە نێوان نەگۆڕیی ئاین و گۆڕانەکانی دەسەڵاتی سیاسی بووە. لەم ناوچە فراوانەدا ململانێیەکی بەردەوام لە نێوان ئەم دوو چەمکەدا هەبووە. ناکرێ نکوڵیی لێ بکەین کە ململانێ لە سەردەمی خەلیفەکانی راشیدیندا لە هەموو قۆناغەکانی تری مێژووی ئیسلام توندتر بووە و تەنانەت یەکتریان کوشتووە.

دوای راشیدییەکان، ئەمەوییەکان، پاشماوەکانی بنەماڵەی پێغەمبەریان وێران کرد و خانەوادەکەشیان قەتڵوعام کرد. عەباسییەکانیش بەهەمان شێوە پاشماوەکانی ئەمەوییەکانیان لەنێوبرد. بۆ نموونە ئێستا قەبری خەلیفەیەکی ئەمەوی نابیندرێ چونکە هەموو مردووەکانی بنەماڵەی ئەمەوییان لە گۆڕەکان دەرهێنان و سووتاندنیان. ئەوەش بڕیارێکی سیاسی بوو، ئەوانەی ئەو کارانەیان دەکرد خەلیفەی موسڵمانان بوون و ئیمامەکانی

شافیعی، حەنبەلی، حەنەفی و... هتد، لەژێر دەسەڵاتی ئەو جۆرە خەلیفانەدا بڕیاری ئاینییان (شەریعەت) دەنووسییەوە.

هەڵبەت ئیمامەکانیش لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە جیاوازییان خراوەتە نێوان، بۆ نموونە: ئەمەوییەکان پشتیوانییان لە ئیمامی شافیعی دەکرد، چونکە عەرەبێکی دەمارگیر بوو بەتایبەتی لە داڕشتنەوەی شەرع و تەفسیری دەقەکاندا، بەڵام ئیمامی ئەبوحەنیفە کە عەرەب نەبوو، کەوتە بەر ئازار و ئەشکەنجەیان. فەتوا شەرعییەکانی ئەوانە، بەرهەمی ئەو ململانێیەیە و پێکهێنەری مەزهەبەکانی ناو ئاینی ئیسلامن.

لە سەرەتای پەرەسەندنی ئاینی ئیسلامدا، دوو قوتابخانە هاتنە کایەوە: یەکێکیان پێی وابوو فەرمانە نەگۆڕەکان کە بریتین لە دەقە پیرۆزەکان، وەک خۆیان بمێنن بەڵام لە دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا دەبێ ئازادیی تەفسیرکردن بۆ مرۆڤ هەبێت. ئەوانە پێیان دەگوترێ نوێخوازەکانی سەرەتای ئیسلام و دواتر دەستیان بە توندوتیژی کرد. خەواریج (جیاوازیخوازەکان - یاخیبووەکان) بەشێک بوون لەوانە و لەوێوە توندڕۆیی لە لێکدانەوەی ئاینی ئیسلامدا دەستی پێ کرد و تا ئێستاش بەردەوامە. جیاوازیخوازەکان هەرکە بۆیان هەڵدەکەوت خەلیفەکانی ئیسلامیان یەک بە یەک بە خەنجەر دەکوشت. موعتەزەلیەکانیش پانتاییەکی زۆریان لەناو دیندا بە لێکدانەوەی ئینسانی دەدا.

دوایی قەرمەتییەکان هاتن، ئینجا ئەوانیش لەناو خۆیاندا چەندین قوتابخانەی تەفسیرییان لێ هەڵکەوت کە هەریەک لەوانە بوون بە گرووپێکی توندڕۆ. ئیسماعیلییەکان لە هەرە توندڕۆکانی دوایی موعتەزیلەن. ئەوانیش چەندین سەدە درێژەیان کێشا و لووتکەی توندڕۆییان گەیشتە حەسەنی سەباح کە لە قەڵای ئەلەموتی ئێران دەژیا و پەیڕەوەکانی، ژمارەیەکی زۆر لە خاوەنفیکرانی ئیسلامیان بە خەنجەر کوشت.

قوتابخانەی دووەم، مەزهەبی سوننەیە. سوننی بەو مانایەی کە ئێستا هەیە و لە هەموو حاڵەتێکدا پێی وایە کە دەبێ بگەڕێنەوە بۆ فەرمانە نەگۆڕەکانی سەرەتای ئیسلام واتە بۆ لای پێشینیانی (سەلەف) ئەو دینە کە خۆی لە ئایەتەکانی قورئان و حەدیسەکانی پێغەمبەردا لێکدەداتەوە. ئەو گەڕانەوەیەش دەبەستڕێتەوە بە میزاجی ئەو کەسەی کە لە سەردەمی دیاریکراوی خۆیدا و لە بارودۆخی تایبەتیدا دەژیەت و چۆن دەگەڕێتەوە سەر دین و چۆن تەفسیری ئەو نەگۆڕییە دەکات کە لە بنەما و فەرمانەکانی ئیسلامدا هەیە.

تەفسیر لە ئاینی ئیسلامدا، لە هەموو قۆناغەکان و ئیمپراتۆرییەکی ئیسلامیدا هاوتەریب و هاوئاهەنگ بووە لەگەڵ بەرژەوەندیی دەسەڵاتی ئەو کاتە. بەڵگەی ئاسانی ئەم قسەیەم لەوەدایە کە ئاینی ئیسلام لە کاتی دەسەڵاتی خەلیفەکانی راشیدیندا، هەمان ئاین بوو کە لە سەردەمی خەلیفەکانی ئەمەویدا هەبووە. کاتێک فتوحاتیش دەکرا هەر هەمان ئاین بوو کە لە سەردەمی عەباسییەکان و عوسمانییەکاندا و لە کاتی ئیستیعمار و پارچە پارچەبوونی ئیمپراتۆریی عوسمانیشدا و لە کاتی گۆڕانکارییەکانی ئێرانیش هەبوو، هەر هەمان ئاین لەلای سەفەوییەکانیش هەبوو کە مەزهەبی شیعەیان بەسەر هەموو ئێران و بەشێک لە عێراق و بەشێک لە لبنان و کەنداودا سەپاند. کەواتە لە هەر سەردەمێکدا کە گۆڕانکاری بەسەر دەسەڵاتدا هاتووە، هەوڵی ئەوە دراوە لە مەسەلە کۆمەڵایەتییەکاندا رێزێک لە نەگۆڕیی فەرمانەکانی ئیسلام بگیرێت، بەڵام بە ڕووەکەی تریدا تەفسیر بە قازانجی دەسەڵاتی سەردەمەکە کراوە.

هەستی نەتەوایەتی لە رۆژهەڵاتدا مێژوویەکی درێژی نییە، لە سەرەتادا لە ئەوروپا وەک دیاردەیەکی قۆناغی سەرمایەداری سەریهەڵدا، لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەمیشدا هەر لەژێر کاریگەری کۆلۆنیالیزمی سەرمایەداری، ناوچەی رۆژهەڵات بەشێوە نوێیەکەی ئەو هەستەی لەلا پەیدا بوو. بەر لەو

سەردەمە، ناوچەکەمان هەمووی رەعیەتی یەک سوڵتانی گەورە بوو کە پێیان دەگوت سوڵتانی ئیسلام. جا بۆیە هەستی نەتەوایەتی نەک هەر لای کورد بگرە لای نەتەوەکانی تری لە بابەت فارس و تورک و عەرەبیش نەبوو. ئەوەی دەبینرا مەزهەبەکان و شەڕ و پێکدادان و دابەشکاریی نێوان شازادە و میرەکان بوو کە وردە وردە گەورە دەبوون و هەندێکیان دەبوون بە سوڵتان. لە رۆژهەلات کاتێک چەمکی نەتەوە لە ئەنجامی گۆڕانکاری بەزۆرەملێی کۆلۆنیالیزم لە بوارەکانی کۆمەلایەتی و ئابووری سەریهەڵدا، ئیمپراتۆریی عوسمانی لێک هەڵوەشا، ئیمپراتۆریی سەفەوی نەمابوو و قاجاریش پارچە پارچە بووبوو، قۆناغێک دەستی پێ کرد کە هەموو میللەتێک هەستی بە بوونی خۆی دەکرد.

ئاینی ئیسلام هەمیشە لە لایەنگری دەسەلاتی سیاسی گەورە (ئیمپراتۆری) بووە. کاتێک کە هەستی نەتەوایەتی پەیدا بوو، دابڕانێک لە نێوان هەستی نەتەوایەتی و ئاینیدا دروست بوو. وەک دیارە هۆشیاریی ئاینی لە ناوچەکەماندا زاڵ بووە، هەر بۆیەش کاتێ سوڵتان دەهات ئیمارەتی بابانەکانی لەنێو دەبرد یان لە بەلکان حاکمی شوێنێکی دەکوشت و یەکێکی تری دادەنا، لەلایەن کورد و بۆسنییەکانەوە نارەزایەتی نەدەبینرا چونکە هەستێکی نەتەوەیی نەبوو. کاتێک کە هەستی نەتەوایەتی پەیدا بوو، هیچ دەسەلاتێکی ئاینی لایەنگری ئەم هەستە نوێیەی نەکرد. ئەگەر بۆ کولتووری ئاینی بگەڕێینەوە، شتێک بەناوی نەتەوە و بە قازانجی ئەو، نادۆزینەوە. هەمیشە قووڵاییی فیکری ئاینی لەگەڵ ئەو جوگرافیایەدایە کە خۆی تێیدا دەستڕۆیشتووە. لەبەر ئەوەشە کە هیچ بیرمەندێکی ئاینی بە چوارچێوەی نەتەوەکەی خۆی رازی نییە. ئەو کەسەی کە پێی وایە دەبێ ئاین ببێتە بنەما بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵ و دەسەلاتی سیاسی، دەبێ بزانێ خاوەن فیکری ئاینی فراوانتر لە چوارچێوەی نەتەوە بیر دەکاتەوە و لەناو چوارچێوەی نەتەوەکەی خۆیدا جێگەی نابێتەوە. بەپێچەوانەشەوە فیکری

نەتەوەیی نابێتە پۆششێکی باش بۆ ئەو کەسانەی کە پێیان وایە دەبێ ئاین ببێتە بنەما بۆ بەڕێوەبردنی وڵات.

ئەم وەستان و دۆگمایییەی کە فەرمانەکانی ئاین هەیەتی (بە بارە فیکرییەکەیدا) قەت لەگەڵ ئازادیی بیرکردنەوەی مرۆڤ ناگونجێت، بۆیە بەردەوام لە مێژووی هەزار و چوارسەد و بیست و دوو ساڵەی ئیسلامدا، ئەو رۆشنبیر و زانایانەی جڵەوی فیکرییان شل کردبێ، چەوساونەتەوە و زۆربەی هەرە زۆریان کوژراون.

ململانێ لە نێوان ئازادیی بیرکردنەوە بە هەموو بارەکانیەوە (سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەلسەفی و.. هتد) لەگەڵ چەمکە نەگۆڕەکانی فیکری ئاینی کە دەسەڵاتی پێ داڕێژراوە، دوو شتی دژ بەیەک بوون و ئەم ململانێیە لە جۆرێکی خوێناوی بووە. دەبینین لەو بوارەدا تەنانەت زوڵم لە خاوەن مەزهەبەکانی (سوننە)یش کراوە. بۆچی چوار مەزهەبە باوەکەی جیهانی ئیسلام پێک ناکۆکن؟

لە ناوچەی ئێمەدا کە بروامان بە مەزهەبی شافیعییە، دەگەڕێتەوە بۆ هەوئاهەنگیی شافیعی لەگەڵ ئەو دەسەڵاتە سیاسییەی کە لەو سەردەمدا لە ناوچەکەماندا زاڵ بوو. بۆ ئێمە بروامان بە وەهابیەت نییە کە مەککە لە بەردەستی ئەواندایە؟ چونکە بنەماڵەی سعود و باب و باپیرانیان ئیجتیهادی تایبەتیی خۆیان هەبووە بۆ ئیسلام و لە عەرەبستانی سعوودیەدا هەموو پێی ڕازی بوون، ئێمەش لێرە بە هی خۆمان رازین. چ شتێک لە تەفسیردا ئێمەی لێک جیا کردووەتەوە؟ بە قەناعەتەوە دەتوانم بڵێم دەسەڵاتی سیاسی.

خاوەن فیکرانی جیهانی ئیسلام تاکو سەرەتای سەدەی بیستەم و دواتریش هەموویان کەسایەتیی ئاینی بوون چونکە جگە لە مزگەوت و تەکیەکان هیچ بوارێکی تر بۆ خوێندن نەبووە. لەم رووەوە یەکێک لە

گرفتەکانی مێژووی ئێمە ئەو ناکۆکییە گەورەیە بووە کە لە نێوان چەمکی ئازادیی مرۆڤ لە رادەربڕین لەسەر تازەکانی سەردەمی خۆی، لەگەڵ بۆچوونی نەگۆڕی سیاسی و کۆمەڵایەتیی زاڵ کە سەرچاوەکەیان ئاین بوو؛ ئەمە بابەتێکە جێگەی باسە. لەوانەیە مەسەلەی ئازادیی مرۆڤ لە سەردەمی ئەمەوی و عەباسییەکاندا خواستێکی زۆر زەرووری نەبووبێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین زانای زۆر گەورەی وەک مەولانای رۆمی هەموو نووسینەکانی باس لە ئازادیی مرۆڤ و ئازارەکانی دەکات. ئەگەر سەیری حافزی شیرازی، موتەنەبی و ئەبوعەلای میعەری و ناسر خوسرۆ.. هتد بکەین، دەبینین بیرمەند و رۆشنبیری سەردەمی خۆیان بوون.

بوونی ئافرەت لە روانگەی ئاینیدا، لە هەوەڵی مێژووی ئیسلامەوە هەتا ئێستا مەسەلەیەکی زۆر سەخت و ئاڵۆز بووە. بۆیەش کاتێک دێینە سەر باسی ئازادیی مرۆڤ و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و دیموکراسی، یەکێک لە گرفتەکانمان ئەوەیە ئەگەر چەمکەکانی ئاین بۆ دەسەڵاتی سیاسیی ئەمرۆ بەکار بێنین، ناتوانین هیچ پێشکەوتنێک بەدەست بێنین و نیوەی کۆمەڵگە دوورەپەرێز رادەگیرێ.

لێبووردەیی (تەساموح) خۆی چەمکێکی مرۆیییە و بریتییە لە هەوڵدانی مرۆڤ بۆ پاراستنی جیاوازییە رەگەزی و ئەتەنی و ئاینییەکان. کاتێک ئاینی ئیسلام هاتە ناوچەکەمان، ژمارەیەک کەمایەتی ئاینی مانەوە، لێبووردەیی و یەکتری قبوولکردن لەوێوە پەیدا بوو. ئەو چەمکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو دەسەڵاتانەی کە پتر ناوچەیی بوونە و مەزهەبی جیا جیایان قبووڵ کردووە، بۆ پاراستنی بەرژەوەندیی پێکهاتەکانی ئەو ناوچەیە بیر لە پێکەوەژیان کراوەتەوە. ئەم چەمکە گەشەی سەند و گەیشتە ئاستی ئەمرۆی کوردستان کە ئێزیدی، مەسیحی و موسڵمان و.. هتد، بەیەکەوە بژین. لەوەڕا دەردەکەوێ چەمکێکی مرۆیییە و ناتوانین بەچەمکێکی ئاینی تێی بگەین. کەواتە کەم کەم لە مێژووی ئیسلامدا بواری دەسەڵات و بۆچوونی

کۆمەڵایەتی مەجالی تەفسیرکردنیان بۆ کراوەتەوە. چەندی ئەم تەفسیرانە زووتر هاتبن، زیاتر پیرۆزییان وەرگرتووە و خەریکە وا وردە وردە لە ریزی دواوەی فەرمانەکانی قورئان و حەدیسدا، چەمکی تری وەکو لێبووردەیی و یەکتر خوێندنەوە و ڕێزگرتن لە ئاینەکان جێگیر دەبێ. ئەم پرۆسەیە برێتییە لە هەوڵی مرۆڤ بۆ چەسپاندنی ئەو تێڕوانینە نوێیانەی کە دژایەتییان لەگەڵ ئایندا نییە، بەڵام لە هەمان کاتدا لە خۆیاندا فەرمانی ئاینیش نین.

ئەم پرۆسەیە بەدرەنگەوە دەستی پێ کردووە و تا سەردەمی ئێمەش مانای خۆی پاراستووە. ئێستا تەساموح لە ناوچەکەماندا چەمکێکە جێی باسە و دەبێت پتر کاری لەسەر بکرێت و هەرگیز بەو مانایە لێک نەدرێتەوە کە ئاینەکانی تر بتوێندرێنەوە. لە ئێران گفتوگۆیەکی فراوان هەیە بەناوی پلۆرالیزمی ئاینی، کە هەر لە چەمکی لێبووردەییەوە سەرچاوە دەگرێ. یەکێ لە تایبەتمەندییە باشەکانی مەزهەبی شیعە ئەوەیە ڕێگە بەخۆیان دەدەن گفتوگۆ بکەن، گفتوگۆیەک کە تێیدا چەمکە نەگۆڕەکان بریندار نەکرێن. لەنێو سونییەکاندا ئەمە قبووڵ ناکرێ. عەبدولکەریمی سروش کە خاوەن فیکرێکی شیعەیە، لەگەڵ ژمارەیەک لە ڕاوێژکارانی محەمەدی خاتەمی دەڵێ: مەسیحییەت کە ئاینێکی ئاسمانییە و لە ناوچەیەکی دیاریکراودا پەرەی سەند، بەر لەوان یەهودی هەبوون و دوای ئەوان ئیسلام هات، هەروەها ئەو ئاینانەی کە ئاسمانی نین (بودایی و شینتۆ و زەردەشتی.. هتد) مادامەکی ڕێگەیەکن بۆ ناسین و پەرستنی خوا، بۆ دەبێت بەبچووک لە قەڵەم بدرێن؟. ئەم گفتوگۆیە ئێستا لە ئێران هەیە، تاقمی خاتەمی بەنیازی ئەوەن ئەمە وا لێک بدەنەوە کە وردە وردە کۆمەڵگەی مەدەنی ڕێز لە بیروباوەڕە ئاینییە جیاوازەکان بگرێت. ئەمە باسێکە تا ئێستا جگە لە ئێران، لە شوێنەکانی تری جیهانی ئیسلامدا بڤەیە و باسی لێوە ناکرێت. هەڵبەت جیا لە تورکیا کە دین لە سیاسەت جودا کراوەتەوە.

لێکدانەوەیەکی تر بۆ ئاین وەک سەرچاوەی دەسەڵاتی سیاسی، لە ئیسلامدا هەبووە، ئەویش سۆفیایەتییە. ئەو روانگەیە لەودیو فەرمانەکانی شەریعەت کاری خۆی دەکرد بەڵام بەهێشتنەوەی بڕوا بە خوا بوون. ئەو ناکۆکییانەی لە جیهانی ئیسلامدا لە نێوان رۆشنبیران و خاوەن فیکرانی جیا جیای ئاینیدا هەبوون، پاڵی نا بە بەشێک لە خەڵکی رۆشنبیر تا راستەوخۆ بیر لە پێوەندیی نێوان خۆیان و خوا بکەنەوە، بەبێ ئەوەی پەنا بۆ کەلام و شەریعەت و تەفسیرەکان ببەن. هەڵبەت مێژووی بیری سۆفیایەتی دەگەڕێتەوە پێش هاتنی ئیسلام. لێرەدا جێی باسی من نییە.

سۆفیایەتی نەیتوانی زۆر فراوان بێت بەڵام شیا کاریگەرییەکی قووڵ بەجێ بێڵێت. نەیتوانی هەموو وڵات بکاتە سۆفی بەڵام توانی کاریگەریی فیکری لەسەر رۆشنبیر وسیاسی و دەسەڵاتداران و خەڵک دابنێت، بەتایبەتی لە بواری ئەدەب شوێن پەنجەیەکی بەرچاوی بەجێ هێشتووە. هەموو شاعیر و ئەو کەسانەی کە پەخشانی جوانیان هەیە، گشتیان سۆفی بوون و لە ململانێیەکی بەردەوامدا بوون لەگەڵ بەشی شەریعەت لە دینی ئیسلامدا. ئەوەش زۆرجار بە کوشتاری سۆفیان کۆتایی پێ دەهات. بۆ نموونە: عەینولقوزاتی هەمەدانی کە یەکێک بوو لە سۆفییە گەورەکانی دنیای ئیسلام، بە بڕیاری شەرعی کوژرا و کەوڵیان کرد و پێستەکەیان پڕ لە کا کرد و بردیان لە سەردەرانەی تەکیەکەی خۆی هەڵیان واسی تا ببێتە پەند بۆ سۆفییەکانی تر. کەواتە ململانێ لە ئیسلامەتیدا بە چەشنێکی هێمن نەبووە، بگرە زۆریش توندوتیژ بووە. لێرەدا مەبەستم تەنیا بڵاوکردنەوەی زانیاری نییە، بگرە دەمەوێ بڵێم بزووتنەوە سیاسییە ئیسلامییەکانی ئەمڕۆ، ڕەگ و ڕیشەیان لەم چەمک و کولتوورەدا هەیە. بۆیە ئەگەر بمانەوێ لە شێوەی هەڵسوکەوتی ئەم بزووتنەوانە تێ بگەین، دەبێ بەڕاستی مێژووی ئەو فیکرانەی ئەمڕۆ کاریگەرییان بەسەر بزووتنەوە ئیسلامییەکاندا هەیە تێ بگەین.

سەرهەڵدانی عەلمانی لە بەرابەر فیکری دینی

باسم کرد ئاین پێکهێنەرێکی فراوانی مەعریفەی مرۆییە و لە مێژوودا کاتێک هاتووەتە کایەوە کە مرۆڤ توانی لە دنیای ئاژەڵ جیا بێتەوە، ویستی لە جیهان تێ بگات و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی خۆی پاساو بدات. کەواتە بەو روانگەیە، ئاین دەبێتە دیاردەیەکی مرۆیی. لەگەڵ ئەوەشدا باسمان کرد کە لە کاتی خۆیدا پیرۆزیی وەرگرتووە و هەموو باوەڕ و شتێکی پیرۆزیش دۆخێکی داخراوی هەیە و بەئاسانی گۆڕانی بەسەردا نایەت. لە هەموو ئاینەکانی دنیادا، لە سەرەتای هاتنیانەوە تا ئەمڕۆ، فەرمانەکانیان وەک خۆیان ماونەتەوە و گۆڕانیان بەسەردا ناهێندرێت. ئەمە یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئاینە. بۆیە کاتێک دێین باس لە ئاین دەکەین، دەبێ لە بەرچاومان بێت کە سیستەمێکی مەعریفیی پیرۆزە و پیرۆزییەکانیش نەگۆڕن.

ئەم قسەیەی من وا ناگرێتەوە کە ئاینەکان ناکەونە بەر شالاوی گۆڕان و لەناوچوون. لەو قۆناغە دوور و درێژەی مێژووی مرۆڤدا کە ئاینەکان دەهاتنە دی، ژمارەیەکی زۆریان داهاتن و دوایی هێدی هێدی بە تۆبزی لەناوچوون یان تێکەڵی دینەکانی تر بوون. بۆ نموونە جیا لە ئاینە سەرەتاییەکان کە پاشماوەیان تا سەدەکانی ناوەڕاستیش لە ئەمەریکای لاتین و ئەفریقیا و ئوسترالیا هەر مابوو، وەختی خۆی ئاینی مەسیحییەت وەک بەردەوامییەک بۆ ئاینی یەهودییەت پەیدا بوو. هەر بۆیەش مەسیحییەت کتێبی پیرۆزی یەهودییەت (تەورات) بە بەشی کۆنی کتێبی پیرۆزی خۆیان دەزانن و لەگەڵ ئینجیل پێکیان لکاندوون. هەروەها پێوەندیی نێوان بودائیزم و هیندئیزم و کۆنفۆسیوسییەت و شینتوییەت لە باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا لەم بابەتەیە. دوا نموونەشمان لە یەکتری نێزیکی نێوان هەردوو ئاینی ئیسلام و سیکە لە پەنجاب. کەواتە ئاینەکانیش سەرەڕای پیرۆزییەتییان، مادام سیستەمێکن

لە پێکهاتەی کۆمەڵگەکان، کۆمەڵگەش بوونێکی زیندووە و گەشە دەکات و گۆڕانی بەسەردا دێت، ئەو لۆجیکە دینیش دەگرێتەوە. هەڵبەت پێویستە بزانین دین لە بەشە هەرە جێگیر و گیان سەخت و درەنگ گۆڕی کۆمەڵگەیە بۆیە توانای پەڕینەوەی هەیە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تری کۆمەڵگە. دین قۆناغەکانی کۆمەڵگە ناچار دەکات سازشی لەگەڵ بکەن و بۆی دابشکێن. هێواشیی پەرەسەندنی زانست و درەنگتر گەشەکردنی مەعریفەی زانستی لای ئەندامانی کۆمەڵ، ئەمە جیا لە دواکەوتوویی سیستەمی پەروەردەی کۆمەڵ و حکوومەت، ئەم توانایەی بە دین داوە.

لەمڕۆی کوردستاندا باسی تەساموحی (لێبووردەیی) نێوان نەتەوە و ئاینە جیاوازەکان برەوی هەیە. لێبووردەیی ئەو باوەڕەیە کە کۆمەڵی مرۆیی بۆ بەردەوامیی پێشکەوتنی ژیان لەناو کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا، خستوویەتە سەر چەمکە پیرۆزەکانی ئاین، وەک تەواوکارێک پێوەی لکاندووە. هەر بۆیە هەموو بڕوایەکی تەساموحی لە سەرەتادا بە ململانێ پیرۆزییەکانی ئاین دەستی پێ کردووە بەڵام بەشێوەیەکی هێمن، لە کۆتاییشدا بووەتە تەواوکەری فەرمانە ئاینییەکان. وەک چۆن یاسایەک دادەندرێت، بەڵام لەگەڵ پێشکەوتنی ژیانی کۆمەڵگە و گۆڕانی بارودۆخ، وەڵامدەرەوەی تێکڕای خواستەکانی کۆمەڵ نابێ و ناشگۆڕدرێ، بۆیە چارەسەرییەکە لە تەواوکەرێک بۆ یاساکەدا دەبیننەوە. تەساموح، تەواوکەری وشک و برینگی فەرمانە پیرۆزەکانی ئاینە.

فەلسەفەی نوێ بە روانگەی ئەم ڕۆژگارەی قۆناغی دەستپێکردنی تەکنۆلۆجیا، لە سەرەتایەوە تاکو ئەمڕۆ، برێتی بووە لە سەرلەنوێ پێناسەکردنەوەی کۆمەڵگە بەهەموو پێکهاتەکانیەوە، تا دەرگە لە بەردەم پێشکەوتنی مرۆڤ و کۆمەڵ بکرێتەوە. ململانێ لە نێوان فەلسەفەی نوێ و فیکری ئاینی پرۆسەیەکی بەردەوامە و تا ئەمڕۆکەش هەیە. لە ئەورووپا و

ئەمەریکا ئەم ململانێیەیان بە جۆرێک چارەسەر کرد کە فەلسەفەی نوێ ببێتە سەرچاوەی ئاسان بەبێ ئەوەی دین بسڕێتەوە. ئەمە لە سیستەمی لیبڕالیدا جێگەی کرایەوە تا ئاین وەک دیاردەیەکی پیرۆزی کۆمەڵایەتی بمێنێ، ڕێزی لێ بگیرێت و لە یاسا و چەمک و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا حیسابی بۆ بکرێت، واتە هیچ یاسا و ڕاسپاردەی نوێ جێ ناگرێ ئەگەر دەستدرێژی بکاتە سەر ئاین. ئا ئەوێ دوا نوقتەی پێوەندیی نێوان دین و دەسەڵاتی یاسایی لە سیستەمی لیبراڵیدا تەنزیم دەکات. کەواتە لایەنی پیرۆزیی ئاین وەکو خۆی دەمێنێتەوە.

ئەگەر بپرسین ئەدی فیکر و فەلسەفەی نوێ چۆن هاتە ناو کۆمەڵگەی تەقلیدی دینی ڕۆژهەڵاتی خەوتوو؟ لە ڕاستیدا کۆلۆنیالیزم لەگەڵ خۆیدا تەکنۆلۆجیا و فیکری نوێ و شێوازی بڵاوکردنەوە و تێگەیاندنی تایبەتی خۆی (ماسۆنییەتی) هێنا. ئەو توخمانە لە جەوهەری خۆیاندا هەرچەندە ئیجابی بوون، بەڵام لە هەمان کاتدا لە خزمەتی سیستەمی داگیرکاریی کۆلۆنیالیدا بوون. ماسۆنییەکان ڕۆڵێکی گرینگیان لە هێنان و بڵاوکردنەوەی فیکری نوێدا هەبوو، لەگەڵ هەموو سیماکانی شارستانییەت و ژیانی نوێدا کۆمەڵێ بیروباوەڕیان هێنا. هەندێک یانە (ئەنجوومەن)یان دامەزراند کە تێیاندا باسیان لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی و چەمکەکانی فیکری نوێ بەتایبەتی لایەنی سیاسییەکەی دەکرد. هەروەها بڵاویان دەکردەوە ئەشێ ڕۆشنبیران (بە تێڕوانینی ئەو کات) بە هێمنی لە تەنیشت دەسەڵاتەوە کار بکەن تا کاریگەرییان بەسەر دەستڕۆیشتووانی نێودەوڵەتەکاندا هەبێت، لە پاڵ ئەوەشدا پەرە بە پەروەردەکردنی ئەو کەسانە بدەن کە لەناو کۆمەڵگەدا بایەخ بە فیکر دەدەن. ئەوان هەموو لایەنگرانی خۆیان لە شوێنێکدا کۆ دەکردنەوە کە پێیان دەگوت : ئەنجوومەنی ماسۆنییەکان. دیارە هەندێ ڕێوڕەسمی تایبەتیی خۆیان لە بابەت سوێند خواردن، نهێنی نەدرکاندن هەبووە. کاری ڕۆشنبیرانی ڕۆژهەڵات بەشێوەی نوێ لەگەڵ دەرکەوتن و

چالاکیی ماسۆنییەکان دەستی پێ کرد. ئەگەر سەیری ئێران و قەڵەمڕەوی عوسمانی بەگشتی و سەرزەمینی عەرەب بەتایبەتی بکەین، دەبینین ڕۆشنبیرانی تێکڕای ئەو شوێنانە، لەو کاتەوە بەدەرکەوتوون کە ماسۆنییەت گەیشتووەتە لایان و چالاکیی نواندووە. ئەم قسەیەم وا ناگەیەنێت کە تا بەر لە هاتنی ماسۆنییەت، ڕۆژهەڵات ڕۆشنبیری تێدا نەبووبێ. نەخێر، شاعیر، نووسەر، گەڕیدە و کەسانی شارەزا لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و ئاینیدا هەبوون، بەڵام هیچ کام لەوانە بەپێی واقیعی کۆمەڵایەتی، ئابووری، ئاینی ڕۆژهەڵات، نەیاندەتوانی لە چوارچێوەی دەسەڵاتی ئاینیی موتڵەق تێ بپەڕن ـ کە ئەوسا ڕۆژهەڵات لەم بوارەدا لە تەنگژەیەکی قووڵ و دواکەوتندا دەژیا.

کاتێک دەسەڵاتی کۆڵۆنیالی (ئیستیعمار) گەیشتە ئەم ناوچەیە، لە هەندێک شوێن هێزی سەربازیی بەکار هێنا، لە هەندێک جێگەی تر بەرێک کەوتن لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەوێ و لە هەندێکی تردا بە تکنۆلۆجیا دەکەوتە خۆ. هەموو ئەوانە لە پێناو یەک ئامانجدا بوون، ئەویش دەستبەسەرداگرتنی ناوەند و سەرچاوە ئابوورییەکانی ڕۆژهەڵات بوو. ئینجا ئەم دەستبەسەرداگرتنە ـ کە بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوو، دەبوایە هەندێ فاکتەری یاریدەدەری لە پشتەوە بێت تا بتوانێ بەردەوامیی خۆی بپارێزێ. جا ئیستیعمار ناچار بوو سوود لە هێزی کاری ئەو ناوچانە وەربگرێت تا هێزێکی کاری شیاو و هەرزانی هەبێ دەبوا دەست بە بڵاوکردنەوەی فیکری نوێ بکات. ئاشکرایە کە بڵاوکردنەوەی فیکری نوێ، بەرژەوەندیی ئەوانی (ئیستیعمار) تێدا بوو. ئەم دوو هۆکارەی سەرەوە: ڕۆشنگەری و بەرژەوەندیی کۆڵۆنیالیزم، کە لەلایەن گەلانی ژێر گوشار بەئاسانی وەرنەگیرا، واتە هاتنی هێزێکی داگیرکەر بەتایبەتی کە خاوەنی ئاینێکی تر و دەسەڵاتێکی بیانی بوو دەستی بەسەر سەرچاوە ئابوورییەکاندا دەگرت. ئەو سیاسەتە لایەنە سلبییەکەی کۆڵۆنیالیزمی ڕوونتر دەهێنایە بەرچاوان. وەلێ لایەنەکەی تر کە برێتی بوو لە هێنانی تەکنۆلۆجیا، وەک شەمەندەفەر،

کۆمپانیاکانی دەرهێنانی نەوت و کانزاکان، ئەوجا سەرهەڵدانی چینی کرێکار، توێژی فەرمانبەر و دروستبوونی بەڕێوەبەرایەتی بە شێوازی هاوچەرخ، دیاردەی ئیجابیی نوێی کۆمەڵایەتی بوون، کە ئیستیعمار لەگەڵ خۆیدا هێنانی. هەروەها کرانەوەی دەرگە بۆ خەڵکی رۆژهەڵات بەرەو ئەوروپا، خوێندن لە رۆژئاوا، دیتنی دنیای نوێ و شارستانی و دیتنی دیموکراسی و تێگەیشتن لە مافی مرۆڤ و پێشکەوتنی ئابووری، چۆنیەتیی چارەسەرکردنی پێوەندیی نێوان ئاین و دەسەڵات کە لە یەکتری جیا کراونەتەوە، هەموو ئەوانە کاریگەرییەکی زۆریان بەسەر رۆژهەڵاتی خەوتوودا هەبوو. هەڵبەت جیلی یەکەمی رووناکبیران کە ئەو پێشکەوتنانەیان بە باشە وەرگرت، لەو باوەڕەدا بوون کە پێویستە هەنگاوی یەکەم دەسەڵاتی کۆڵۆنیالی لە رۆژهەڵات دەربکرێت و پێشکەوتن بکەوێتە پلەی دووەم.

بەشێکی تری رووناکبیران ـ کە ئەوانە زۆرینە بوون و بە تەواوەتی کەوتبوونە ژێر کاریگەری ئەوروپاوە ـ پێیان وابوو دەبێ بەرژەوەندییەکانی رۆژهەڵات بە بەرژەوەندییە ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتی و تەنانەت ئاینییەکانی ئیستیعمارەوە ببەسترێتەوە. هەر بۆ نموونە بەشێک لە رۆشنبیرانی ئێرانی لە فەرەنسا و بەریتانیا و رووسیا وازیان لە ئاینی خۆیان هێنا و بوون بە مەسیحی.

لە پاڵ ئەم جیلە نوێیەی رۆشنبیراندا، جیلێکی تری رۆشنبیری خۆیی رەسەن سەریان هەڵدا، کە هەموویان داوایان دەکرد گۆڕانکاری بەسەر واقیعی کۆمەڵایەتی و ئاینی خۆیاندا بێنین تا بتوانن بەرەنگاریی ئەو دوژمنە (ئیستیعمار) ببنەوە کە دەرگەی پێ گرتوون ودەیانچەوسێنێتەوە، لەولاشەوە بتوانن ئەو دەسەڵاتە سیاسییە خۆییە دۆگمایەی کە رێگرە لەبەر هەناسەدانیان، پاشەکشە پێ بکەن.

ئەو رووناکبیرە رەسەنانە هەستیان بە خۆبەکەمزانین دەکرد کە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی بەو رادەیە دواکەوتوو بێت، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئاینەکەیان لە ئاینی مەسیح نوێترە، وڵاتەکانیان لەو کاتدا برێتی بوون لە ئیمپراتۆریی زۆر گەورە. ئەوان ئەو حاڵەی ئەوسای ئەورووپایان لەگەڵ سەدەکانی ناوەڕاستدا بەراورد دەکرد، کە ڕۆژهەڵاتی موسڵمان لە رووی فیکری و پیشەسازییەوە، زۆر لە پێشەوەی ئەورووپا بوو. بۆچی دەبوو لە پرێکا، دوای سەدەکانی ناوەڕاست تووشی ئەو پاشکەوتوویی و بەجێمانە بێت؟ ئەوانە هەمووی ئەو بوارانە بوون دەبوا لێیان بکۆڵدرێتەوە. بەڵام تا ئێستاش ئەم پرسیارە هەر ماوە.

سەید جەمالەدینی ئەفغانی و شێخ محەمەد عەبدە لەو کەسانە بوون کە بە سەرەتاکانی رووناکبیرانی ڕۆژهەڵات لە قەڵەم دەدرێن. هەڵبەت پێش ئەوانیش لە ئێرانی شیعیدا تەقەلای ڕۆشنگەری هەبووە بەڵام نەک بەو کامڵییەی قوتابخانەکەی ئەفغانی. ئەوانە لەگەڵ ئەنجوومەنی ماسۆنییەکاندا تێکەڵ بوون، لە هەمان کاتیشدا فیکری دژایەتیکردنی ئیستیعماریان بڵاو دەکردەوە. مامەڵەیان لەگەڵ دەسەڵاتی داگیرکەردا بە مەبەستی تێگەیشتنی زیاتر بوو لە واقیعی ئەو دەسەڵاتە. سەید جەمالەدینی ئەفغانی و شێخ محەمەد عەبدە بە ئاشکرا پێیان وابوو سەرەڕای پیرۆزێتی ئاینی ئیسلام بەڵام دەبێ لە تێڕوانینی سیاسی و بەڕێوەبردنی دەسەڵاتدا، گۆڕانی بەسەردا بێت، لە فیقهدا پێویستە بەجۆرێک دەستکاری بکرێت کە بوارێک بۆ چالاکیی مرۆڤ بکرێتەوە تا مرۆڤی موسڵمان لە کۆمەڵگەی خۆیدا بتوانێ دەستی لە پێشکەوتنی ئابووری و ئیدارەکردنی وڵاتدا هەبێت و ئازاد بێ تا فەلسەفەی ئیسلامی بەو ئاراستەیەدا بەرەو پێشەوە بەرێت و گۆڕانکاریی تێدا بکات، بەجۆرێک کە مسوڵمان بتوانێ بە ئەورووپایی مەسیحی بڵێت لە پاڵ فەلسەفەی نوێی ئێوەدا فەلسەفەیەکی ترمان هەیە کە رەگێکی مێژوویی هەیە ئەویش فەلسەفەی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامییە.

له ناوەندە کاریگەرەکانی رۆژهەڵاتدا (میسر، لبنان، شام، ئەستەمبۆڵ و تاران) جیلێک لەو رۆشنبیرانە پێ گەیشتن کە هەندێکیان کتێبیان دەنووسی و رۆژنامەیان دەردەکرد. لە زمانە ئەوروپاییەکانەوە دەستیان بە کاری وەرگێڕان کرد، یاسا و فیکرەکانیان هێنایە سەر زمانی خۆیان. ژمارەیەکی زۆر لەوانە، دواتر بوونە سەرکۆمار و وەزیر و کارمەندی پلە بەرز، هەندێکیشیان بوونە سیاسەتوانی توندڕۆ و تەنانەت تیرۆریستی ناسراویشیان لێ پاشکەتن. هەر بۆ نموونە جەمالەدینی ئەفغانی خۆی، دوای نائومێدبوونی لە ئێران و هیوابڕانی لە ناسرەدین شای قاجار (١٨٢٨ – ١٨٩٤)، فەرمانی بە میرزا رەزای کرمانی کرد، ناسرەدین شا تیرۆر بکات. ئەوە بوو میرزا لە مەزاری شا عەبدولعەزیم لە باشووری شاری تاراندا شای ناوبراوی تیرۆر کرد. میرزا رەزا لە لێپرسینەوەدا گوتی: بە فرمانی جەمالەدینی ئەفغانی کوشتوومە و شانازیشی پێوە دەکەم.

تیرۆرکرانی ناسرەدین شا رووداوێکی تازە و چۆنایەتی بوو لە مێژووی نوێی فیکری سیاسیی رۆژهەڵاتدا. خۆ ئەگەر بەهەڵەدا نەچووبم ئەو کارە لە بەرامبەر دەسەڵاتی سیاسی لە رۆژهەڵاتی موسڵماندا، دوای چەندین سەدە لە توندڕۆییەکانی خەواریج و ئیسماعیلییە ئەلەموتییەکان، بە یەکەم تیرۆری شێوە نوێی سیاسییانەی ئیسلامییەکان دادەنرێت.

پێشتر ئاماژەیەکم بەلایەنە باشەکانی کۆڵۆنیالیزم کرد، بەر لەویش باسم لە لایەنە خراپەکانی کردبوو. ئەوانە هەموویان جێی موناقەشە و گفتوگۆی پترن، من تەنیا بەسەریاندا تێ دەپەڕم. نکوولّیی لێ ناکرێ فیکری دینی بەرەنگارییەکی بەرامبەر ئیستیعمار دروست کرد. لەولاشەوە فیکری رۆژئاوایی و ئەو رەوتە فیکرییە نوێیە ناوەخۆییەی کە لەناو کۆمەڵی ئیسلامی لە رۆژهەڵاتدا، داوای گۆڕانکاریی دەکرد، وێرای ناحەزایەتیکردنی لە بۆ ئیستیعمار (کۆلۆنیالیزم)، بەرەی خۆی لە ئاین دوور خستەوە. مێژووی

عوسمانییەکان لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە تا چارەگی یەکەمی سەدەی بیستەم، شاهیدی ئەم ململانێیە بوو. هەروەها لە ئێرانیشدا ئەو ململانێیە هەبوو تا ئەوەی کە ئایەتوڵڵا شیعەکان شان بەشانی دیموکراتخوازان، لە ڕێبەرایەتیی سیاسیی شۆڕشی مەشرووتەدا (بەدەستووریکردنی دەسەڵات) بەشدار بوون.

لە کوردستاندا حاڵ بە چەشنێکی تر بوو. دوای ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم، بزووتنەوەی نەتەوەیی وردە وردە بە ڕابەرایەتیی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری نیشانەکانی بەدەر کەوتن. کەواتە لە وڵاتی داگیرکراو و پارچە پارچەکراوی ئێمەشدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی لەسەر دەستی ڕۆشنبیرانی ئاینی نوێخواز دەستی پێ کرد. شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری خاوەنی کاریزما و خانەقایەکی سۆفیاتی نەقشبەندیی گەورە بوو، هات بیری لە ڕزگاریی نەتەوایەتی کردەوە، ویستی کوردستان لە هەردوو ئیمپراتۆریی عوسمانیی سوننە و قاجاریی شیعە جیا بکاتەوە، جا لەژێر هەر ناونیشانێکدا بێت، کیانێک بۆ کورد دابنێت. هەڵبەت پێم وا نییە فیکری نەتەوەییی ئەوسا بەو کامڵییە بووبێت کە لە چارەگی یەکەمی سەدەی بیستەمدا هەبوو. ئەمەیان بمانەوێ یان نەمانەوێ جۆرێکە لە ڕۆشنبیریی ئاینی نوێخواز لەنێو وڵاتی ئێمەدا.

بەم پێیە شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، بەدامەزرێنەری بیری نەتەوەییی کورد دادەندرێت، لە هەمان کاتدا، سۆفی و شاعیرێکی گەورەی سەردەمی خۆی بوو، هەروەها مامۆستایەکی ئاینی و قوتبێکی عارفانەی مەزن بووە. ئەو هەموو سیفەتانە لە کەسایەتیی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریدا کۆ بووبوونەوە، هەر بۆیە دەبینین میرزا و ڕازداری شێخ عوبەیدوڵڵا، شاعیرێکی شەفافی وەکو وەفایی بوو.

دوای ئەو قۆناغەی سەرەوە، هەموو ڕێبەرانی بزاڤی ڕزگاریخوازی

کوردستان، رۆشنبیری ئاینی بوون. هەر لە شێخ عەبدولسەلام بارزانییەوە تا شێخ سەعیدی پیران و شێخ مەحموود و قازی محەمەد و بارزانی نەمر. هەریەکەیان لەوانە رۆشنبیرێکی ئاینی بووە لە قۆناغێکی مێژوویی دیاریکراودا سەرۆکایەتیی خەباتی رزگاریخوازیی کوردستانی کردووە.

پێم وایە پێویستە بەو سەرکردانە بگوترێ روناکبیرانی ئاینی-نەتەوەیی. ئەوانە مەلا و شێخی خاوەن فتوای موتڵەقی ئاینی نین. چونکە ئەگەر وا بایە نەدەبوو لە ئیمپراتۆریی عوسمانی هەڵبگەرێنەوە و باسی بیری نەتەوەیی بکەن. ئەو راستییەمان لەبیر نەچێ کە پێشتریش باسمان لێوە کرد، ئەویش ئاین پێوەندیی بە نەتەوەوە نییە چونکە جوغزی جوگرافیای مرۆڤایەتیی بنەماکانی ئاین لە سنووری نەتەوەیی فراوانترە. نموونەیەکی بچووک بۆ ئەم مەسەلەیە دێنمەوە ئەویش کێشەی ئوسامە بن لادنە (٢٠٠١/٩/٢٣). ئەو کابرایە بەو هەموو تاوانانەی کردوویەتی، یەک مامۆستای ئاینیی کوردستان ئامادە نییە بەراشکاوی بڵێت: ئەوە کابرایەکی مرۆڤکوژە و پێوەندیی بە ئیسلامەوە نییە. مەلاکانی کوردستان بۆچی ئەو هەڵوێستەیان هەیە؟ ئاشکرایە، چونکە بن لادن بە پێی بنەماکانی ئاین بە تاوانبار ناژمێردرێت. ئەوەیە وامان لێ دەکات بۆ هەموو مەسەلەیەکی نەتەوەیی و بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی سیاسی، نەگەڕێینەوە سەر بنەما ئاینییەکان.

لە ململانێی نێوان ئیستیعمار و ئۆپۆزسیۆنی ناوەخۆدا، ئیمپراتۆرییە ئاینییەکانی رۆژهەڵات نەیانتوانی تا سەر تاقەت بێنن بۆیە لێک هەڵوەشان. لەژێر زەبرەکانی ئەم ململانێیە ناوەخۆیی و نێودەوڵەتییەدا، ئیمپراتۆریی عوسمانی سەدەیەک لە هەژاندا بوو، لە ئەنجامدا بە زەبری هۆکاری دەرەکی و ناکۆکیی ناوەکی دارما. ئەوەش بووە زەوینەی رابوونێکی نەتەوەیی توندڕۆی تورکایەتی کە دوای لێک هەڵوەشانی ئیمپراتۆریی سەری هەڵدا.

بۆچی تورکە لاوەکان هیچ شانازییەکیان بە ئیمپراتۆریی عوسمانی نەدەکرد؟ چونکە ئیمپراتۆرییەکی ئاینی بوو، بۆیە ئێستاش ناسیۆنالیستە کەمالیستەکان شانازیی پێوە ناکەن. ئەوانە پێیان وا بوو عوسمانییەت لە ئەنجامی خۆیدا هیچ دەسکەوتێکی بۆ تورک نەهێنا، تورکەکان لەو ئیمپراتۆرییەدا بەشێکی فراوانی دنیایان لە بەردەستدا بوو، بەڵام زمانێکی پێشکەوتوویان نەبوو، لەژێر سێبەر و فەرمانڕەواییی عوسمانییەکاندا میللەتانی تر فەرهەنگیان پێش دەکەوت، کەچی تورکی عوسمانی هەروەک خۆیان دەمانەوە. بۆیە دوای رووخانی ئیمپراتۆری، دەستیان بە کاملّکردنی زمان و سیستەمی دەسەلاّتی تورک کرد. هەر ئەوەش بڕوایەکی هەڵەی لای کەمالییەکان دروست کرد کە بە پەلەپڕووزێ ئەو سنوورە جوگرافییە بچووکە بپارێزین کە ئەمڕۆ پێی دەگوترێ تورکیا.

ئێرانیش لە سەردەمی قاجارییەکاندا، دەسەلاّتێکی ئاینی بوو. هەڵبەت هەندێک جار پاشاکانی قاجاری دەکەوتنە ژێر ئاراستەی غەیرە ئاینی و کەمێک لەگەڵ ماسۆنییەکاندا تێکەڵ دەبوون بەلاّم قسەی دوایی لای ئایەتوڵلاکانی شیعە دەکرا و پاشا (قیبلەی عالەم) نەیدەتوانی لە فەتواکانی ئەوان لابدات. ئەو حاڵەتە مایەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم و لەگەڵ شۆڕشی مەشرووتە سیستەمی ناوبراو لێک هەڵوەشا.

بەم پێیە جیهانی ئیسلام، نەیتوانی لە بەرامبەر جووڵانەوەی نوێخوازی و هێرشی داگیرکاریی کۆلۆنیالیزمدا خۆی راگرێت. کاتێک کە فیکری نوێ، تەکنۆلۆجیای نوێ رووی لە ناوچەکەمان کرد، دەسەلاّتی ئاینیی سەفەوی و قاجاری و عوسمانی کە نوێنەرایەتیی شیعە و سوننەی ناو ئیسلامیان دەکرد، نەیانتوانی هیچ ئەلتەرناتیڤێک پێشکێش بکەن، تەنیا مقاوەمەتیان لە بەرامبەر سیستەمی سیاسیی نوێ و گۆڕانکاریی کۆمەلاّیەتی دەکرد. ئێستا پرسیار ئەوەیە کە سەرەڕای ئەوەی دەسەلاّتی سەربازی و سیاسییان

هەبوو، بۆ نەیانتوانی ئەلتەرناتیف بخەنە ڕوو؟

لە وەڵامــدا دەبێ بڵــێم: چونکە لە راســتــیــدا لە هیچ کــۆمــەڵگەیەکی هاوچەرخدا، ئاین نەیتوانیوە ببێتە نموونەیەکی سەرکەوتوو بۆ سیستەمێکی سیاسیی باش. ئەوەش بە مانای کەمگرتن و بچووککردنەوەی ئاین نییە. ئەرکی ئاین ڕێکخستنی دەسەڵاتی سیاسی و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە نییە. ئەگەر ئاینی ئیسلام بە دروستکردنی دەسەڵاتی دینی – عەرەبی دەستی پێ کردووە، بەڵام مێژووەکەی نیشان دەدات لە دە ساڵی یەکەمدا تووشی تەنگژە و پارچە پارچەیی و روانگەی جیا جیا هات، واتە هەر لە قۆناغی یەکەمدا بەسەلامەت دەرنەچوو. مەسیحییەتیش هەر وای بەسەر هات. لە سەدەکانی ناوەڕاست، دەسەڵاتدارانی ئەوروپا لە هەر کوێیەک بووان خۆیان بە ملکەچی پاپا دەزانی و کڵێسا دەخالەتی لە ورد و درشتی بیر و ئەندێشە و شێوەی ژیانی خەڵک دەکرد. ئەمڕۆ ئەو شێوازەی ئەو کات بە تاریکستان ناودەبەن. بۆیە زۆر ئاساییە ئەگەر بڵێین ئەو ئەزموونانە بەڵگەی تەواون کە نابێ ئاین لەگەڵ دەسەڵات تێکەڵ بکرێت.

هەروەک ئامــاژەیەک دەڵێم، لەناو مەزهەبی شیعەدا هەوڵێکی زیاتر بۆ نوێکردنەوەی تێڕوانینی ئاینی دراوە. هەڵبەت کە دەڵێم تێڕوانینی ئاینی، مەبەستم دەقە پیرۆزەکان نییە، بگرە باس لە فیقھ و لێکدانەوەی دەکەم. کراوەترین رەوتی شیعە، شێخ بەهائەدینە کە تا ئەمڕۆش پەیڕەوەکانی بە بەهائی ناو دەبرێن. ئەوانە باڵێکی فیقهی ـــ سۆفیانە بوون کە لەناو کۆمەڵگەی ئیسلامیی شیعیدا قەبووڵ نەکران. ئەو مەزهەبە لە ئێران راو نران، هاتنە نەجەف و کەربەلا و قودس، واتە لە فەرمانڕەوایی شیعەکانەوە بەرەو ناو سنوورەکانی ئیمپراتۆریی سوننی عوسمانی کۆچیان پێ کرا. شەڕی نێوان شیعە و سوننەش ڕووداوێکی مێژوویی زۆر کۆنە و عوسمانییەکان و سەفەوییەکان، بەردەوام لە شەڕدا بوون و یەکتریان بەکافر

دەزانی. بەهائییەکان بە ناچار بوونە داردەستی عوسمانییەکان و دواییش دەسەڵاتدارانی عوسمانی رایان گواستن بۆ ئەنادۆڵ و پەرت و بڵاویان کردن. ئێستاش لە ئەوروپا وەکو کەمایەتییەک هەن. دوای شۆڕشی مەشروتە لە ئێران دەرفەتی ژیانیان بۆ کرایەوە بەڵام بە سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران، جارێکی تر کوشتاری گشتی کرانەوە.

هەندێک لە ئایەتوڵڵاکانی شیعە لە کاتی شۆڕشی مەشروتەدا زۆر ئیجتیهادی نوێیان کرد. یەکێک لەوانە (ئایەتوڵڵا نائینی)یە کە فتوای دەرکرد و گوتی: هەر کەسێک دژی دیموکراسی بێت دژی ئاینە و ئاین لە سەردەمی ئێمەدا برێتییە لەو سیستەمە کۆمەڵایەتییەی کە لە ئەنجامی شۆڕشی مەشروتە دێت. بەڵام لە بەرامبەر ئەویشدا ئایەتوڵڵایەکی وەکو (شێخ فەزلوڵڵای نووری) راست بووەوە و فتوای دەرکرد: نەخێر بە پێچەوانەوە، دەبێ لە جیاتیی مەشروتە (سیستەمی پەرلەمانی)، مەشروعە (سیستەمی ئاینی) هەبێ و هەر کەسێک بڕوای بە دیموکراسی هەبێ، دژی خوایە. ململانێی نێوان ئایەتوڵڵاکان لە سەردەمی مەشروتەدا گەیشتە رادەیەک شێخ فەزلوڵڵای نوورییان لە ناوەڕاستی تاران لەدار دا.

ئەنجامی ململانێی ناو کۆمەڵگەی ئێران ئەوە بوو رەوتی شێخ فەزلوڵڵا واتە سیستەمی دینی مەشروعە سەرکەوت. دەبێ بپرسین بۆ رەوتی شێخ فەزلوڵڵا سەرکەوت؟. لێکۆڵینەوەی واقیعییانە دەمانگەیەنێتە ئەو بڕوایە کە رەوتەکەی ئەو، لەناو فیکری ئاینیدا باڵادەست بوو بۆیە لە نیهایەتدا توانی ببێتە کادێنی فیقهی بۆ بەرەنگاربوونەوەی نوێخوازی. روانگەی خۆگونجێنەرانەی ئایەتوڵڵا نائینی لەناو شیعەدا لە هەوڵی کەسانێکی وەکو سەید جەمالەدینی ئەفغانی و شێخ محەمەد عەبدەی سوننی دەچوو کە پێیان وا بوو دەبێ رێگەی نوێگەری لە روانگەکانی ئاینیدا بکرێتەوە. هەر بۆیەش بزووتنەوەی نەتەوەیی لەلای ئێمەی موسڵمان، بەردەوام لە تەنگژەدا بووە و

ئەو حاڵە تا دە ساڵ بەر لە ئێستاش (تا ساڵی١٩٩٢) بەردەوام بوو. بۆ نموونە بەشی هەرە زۆر لە بزووتنەوەی سیاسی پەنای دەبردە بەر فیکری کۆمۆنیستی، کەچی لە خواستدا نەتەوەیی بوون. هەندێک لاباڵی سیاسی تر پەنایان دەبردە بەر فیکری لیبڕالی، بەنیازی هاوکاریکردنی رۆژاوا یان پتر تێکەڵبوون لەگەڵ ئەنجوومەنە ماسۆنییەکان و هاوکاریکردنی بەریتانیا و فرەنسا بەڵام لە جەوهەردا خواستەکانیان هەر نەتەوەیی بوو. ژمارەیەکی کەمیش لە سەرکردە سیاسییەکان تێکەڵەیەک بوون لە هەموو ئەو فیکرانە. کەسانی وەک جەمال عەبدولناسر نموونەی ئەو جۆرە سەرکردانەن.

ئێمە لە کوردستاندا حکوومەتێکمان نەبوو تاکو رەوتە نەتەوەییەکەمان بەلایەکدا ساغ بێتەوە، هەرچەند بزووتنەوەی رزگاریخوازیی کورد کە لەسەر دەستی رۆشنبیرانی ئاینی دامەزرا بەڵام لەگەڵ فەرمانەکانی شەریعەتدا بەشێوەیەکی توند تێکەڵ نەکرا، پاساوەکەشی لەوەدایە کە نەبووینە دەوڵەت ئەگینا هیچ لۆجیکێک پاساومان نادات کە نەکەوتباینە ئەو کێشەیەی کە هەموو جیهانی ئیسلامی بە دەستیەوە گرفتار بوو. شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری هەر بەوە راگەیشت کە لە کوێ شەڕ و لە کوێ پاشەکشێ بکات، دەسەڵاتەکەی بەشی ئەوە نەبوو ناچار بێت خۆی یەکلا بکاتەوە. بۆیە ئەمڕۆ مافی ئەوەمان نییە بڵێین بۆ دەری نەخست کە زیاتر ئاینییە یان نەتەوەییە. ئەوەی کە هەبوو بەقەدەر بوونی نەتەوەیی ئێمە، تەعبیری لە کاتی خۆی دەکرد: بوونی نەتەوەیی ئێمە دەسەڵاتی سیاسی نەبوو، تەنیا بەرەنگاری بوو، لە کاتی بەرەنگاریشدا فیکرەکان بە ئاشکرا دەرناکەون و لە یەکتری جیا نابنەوە.

لەلایەکی تر بۆ شێخ مەحموودی نەمر باسی لەسەر دەکرێ؟ لەبەر ئەوەیە بۆ ماوەیەکی کورت دەسەڵاتێکی سنووورداری کەوتە بەردەست و چووە ناو ململانێیەک داخۆ فەرمانەکان بەپێی شەریعەت بن یان لە دەرەوەی

شـەریعـەت یان تێکەڵ بن؟ ئەویش پێ ڕانەگەیشت ئەوە چارەسـەر بکات، لەناوچوو. ئێستاش لێکۆڵەرەوان گلەیی دەکەن کە لەو کاتدا نەتواندرا سوود لە ململانێکانی سەردەم وەربگرێت لەگەڵ زۆر تێبینیی تر. من پێم وایە ئەوە هەمـووی دەگەڕێتـەوە بۆ واقیـعێک ئەویش شـێخ مـەحـموود لە ناوچەیەکی بچـووکـدا دەسـەڵاتی هەبوو، زوو کـەوتە بەردەمی ئەو ململانێ فـیکری و کۆمەڵایەتییە.

تەجرەبەی کۆماری کوردستـان جێگەی سـەرنج پێدانە. قازی محەمەد لە هەمـان کـاتدا کـە مـەلا بوو، هـەندێک بیـروڕای ئازادیخـوازانەی هـەبوو، هاوکاریـی دیموکرات و کۆمـۆنیستـەکانی کرد. دیسان دەسـەڵاتی ئەویش بەشی ئەوەندە نەمایەوە تا بزانین لە پرسە کۆمەڵایەتییەکاندا چی دەویست. لە رۆژهەڵاتدا هەمیشە روانگەیەکی هاوبەش لە نێوان بەرەی نەتەوەیی (ئەو حزب و کـەسایەتیـیانەی کـە سـەرکردایەتیی بزووتنەوە نەتەوەییـیەکـانیان کـردووە)دا نەبووە. بۆیەش بەردەوام لەناو خـۆیاندا یەکـتـریان تاوانبـار کـردووە. بۆ نموونە لەناو عەرەبەکاندا بورقێبە و جەمال عەبدولناسر و سوورییەکان یەکتریان تاوانبار کردووە. لەناو ئێمەی کوردیشدا ئەگەر لە یەک کاتدا کۆمەڵێک سەرکردەی سیاسی لەناو بزووتنەوەی رزگاریخوازی کـوردستـاندا هەبووبن، دایم پێک دی ناکـۆک بوونە چونکە روانگەیەکی هاوبەشـیـان نەبووە. رەنگ بێ ئەم سـەردەمـە گـۆڕان بەسـەر واقـیع و بیـروڕاکـانی بزووتنەوەی سیـاسـیدا هاتبێ و هێڵی هاوبەش و بیـروڕای سەردەم شوێنی ئایدیۆلۆجیای پیرۆزی گرتبێتەوە.ئەوەشمان لە بەرچاوە کە جیـهان لەسـەر روانگەیەکی هاوبەش کۆکـە. ناکرێ ئەم ڕۆژگـارە لەگەڵ دە ساڵ بەر لە ئێستادا بەراورد بکەین.

بە ڕای من پێـویستـە بەراوردێک لە نێـوان سـەرهەڵدانی بزووتنەوەی نەتەوەیی رزگـاریخـوازی کوردستـان و رۆژگـاری هاتنی ئایدیۆلۆجیاکانی

ڕۆژاوا بۆ ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی بکەین. ئەگەر لە بیرمان نەچێت مێژوویەکی هەزار ساڵەی کێشەی دینی لە نێوان ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی و ڕۆژاوای مەسیحی هەبووە. ڕۆژهەڵاتییەکان هەر لە سەرەتاوە ئەو حەساسییەتەیان لەلا وروژا. فیکری کۆمۆنیستی کە لەگەڵ خاپەڕۆیی بیری ناسیۆنالیستی (نەتەوایەتی) تێکەڵاو بوو، دوای فیکری لیبڕالی دزەی کردە ناوچەکە و پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا. ئەوەش دەگەڕایەوە بۆ ئەو پشتیوانییەی مارکسیزم لە مافی دیاریکردنی چارەنووسی میللەتان دەیکرد و گرینگییەکی تایبەتی بە دادپەروەریی کۆمەڵایەتی دەدا. هەردووک بنەمایەکەش هاوسۆزییان لەلای کولتووری ڕۆژهەڵاتەوە هەبوو. سەرەڕای ئەو ناوەڕۆکە دادپەروەرییە سادە مرۆییەی کۆمۆنیزم پروپاگەندەی بۆ دەکرد، لێ توندڕۆیی بزووتنەوەکانیان و لایەنگری کردنیان لە بەرژەوەندیی دەوڵەتی سۆڤیەت، هەروەها جەوهەری دیکتاتۆرییانەی دەسەڵاتی کۆمۆنیستی، ئەوانە هەموویان بوونە هۆکارێکی جیدی کە شیوعییەکان نەتوانن ببن بە ئەلتەرناتیڤێکی باشی ناو بزووتنەوەی نەتەوەیی و بزاڤی کۆمەڵایەتیی ڕۆژهەڵات.

ڕۆڵی ئایدیۆلۆجیاکانی کۆمۆنیزم، سەرمایەداری، ئیسلامی سیاسی لە بزووتنەوە ڕزگاریخوازەکانی ڕۆژهەڵات

لەلایەن بزووتنەوەکانی ڕزگاریخوازەوە کۆڵۆنیالیزم بەرەنگاری کرا بەڵام پاشەکشێی پێ نەکرا چونکە جگە لە هێزە سوپایی و تەکنۆلۆجیاییەکەی، دەروازەیەکی نوێ بوو فشاری بۆ کۆمەڵگەی تەقلیدی و داخراوی ڕۆژهەڵات دەهێنا. سەرەنجام ئیمپراتۆرییە ئیسلامییەکان لێک هەڵوەشان، بوار لە بەردەم ئەلتەرناتیڤی تردا کرایەوە، ئەوەش بریتی بوو لە دوو ئایدیۆلۆجیای لیبڕالی و کۆمۆنیستی کە هەردووکیان بەرهەمی کۆمەڵگەی ڕۆژاوا (ئەوروپا)

بوون. بە چەشنی خۆجێییش شێوەیەکی نوێی ئایدیۆلۆجیای ئیسلامی (واتا فیکری ئیسلامی بە شێوەیەکی توند) پەیدا بوو.

کۆلۆنیالیزم ڕۆژهەڵاتی داگیر کرد بەڵام بەرەوڕووی بارودۆخێک بوو نەیتوانی مامەڵەیەکی واقیعییانەی لەگەڵ بکات و لەگەڵ خۆیدا سیستەمێکی سیاسیی گونجاو بێنێ کە بەرگریی ڕۆژهەڵاتییەکان کۆتاییی پێ بێت. هەر ئەوە وای کرد لە ماوەیەکی زۆر کورتدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی، وەک واقیعێکی نوێ سەرهەڵبدات. بۆ نموونە کاتێک عێراق لەژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان دەرچوو، کەوتە دەستی بەریتانیا، ماوەیەکی کەم لەژێر فەرمانڕەواییی ڕاستەوخۆ (ئینتیداب)دا مایەوە چونکە ڕاپەڕینی خەڵک جێپێی بە ئینگلیز لەق کرد.

عێراق ویلایەتێکی ئیمپراتۆریی عوسمانی بوو، لەو قۆناغەدا هیچ هەستێکی هاوبەشی نیشتمانی عێراقییەکانی کۆ نەدەکردەوە، بەڵام کە ئەم پارچەیە لە دنیای ئیسلامدا ناوی عێراقی لێ نرا، چەند ساڵێکی نەبرد بە کوردستان و عەرەبستانیەوە، بزووتنەوەیەکی بەرفراوانی دژە ئیستیعماری دروست بوو کە لە بەشی عەرەبستان مۆرکی ئاینیی نەتەوەیی هەبوو و لە کوردستاندا مۆرکی نەتەوەیی زاڵ بوو. دوای چەند ساڵێک (واتە لە ساڵانی بیست بەملاوە) ڕەگەزێکی فیکریی کۆمۆنیستیی تێ کەوت. عێراقی نوێ ئاوها دروست بوو، کەوا هەشتا ساڵە لەو ناکۆکییەدا دەکوڵێ. بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لەم دەوڵەتە نوێیەدا لەگەڵ دروستبوونی عێراق دەستی پێ کرد، چەمکی ناسنامەی کولتووری و نەتەوایەتی هاتە ناو واقیعی پێکهاتەی ئەو کۆمەڵگە دوو چەشنییەی عێراقی لێ دروست کرا. ڕۆشنبیران و کەسایەتییە ئاینییەکان جیا لە دروشمی ئاینی، دروشمی نەتەوەیی و سەربەخۆییی نیشتمانی و دەرکردنی داگیرکارییان هێنایە ناو قۆناغی نوێی بەرەنگاری کە ئەویش قۆناغی شۆڕشگێڕی لە دژی

داگیرکارێکی بیانی بوو. ئەو داگیرکارە (کۆڵۆنیالیزم) سەرەڕای بێگانەیی لە دین و کولتووردا، زۆری پێک ناکۆک و داخراو بوو: لەلایەکەوە تەکنۆلۆجیا و فـیکری نوێی دەهێنا، دەرگـەی دەکـردەوە بۆ ئاشـنابوونـی خـوێندەوارانی رۆژهەڵات لـەگـەڵ جـیــهـانـی نـوێی رۆژئاوا، لـەلایەکی تـرەوە سـامـانـی ئەم ناوچەیەی تالان دەکرد. لە پێناوی هێشتنەوەی بەرژەوەندییەکانیدا ئامادە بوو لەگـەڵ هـەمـوو دیاردەیەکی درێوی ناو کـۆمـەڵگەیـەکـە سـازش بکات. ئەم پرۆژە ناکۆکەی کۆڵۆنیالیزم، بەرگرییەکی زۆر فراوانی دروست کرد کە جیا لە ئاینییەکان، نەتەوەییەکانیش تێیدا بەشدار بوون.

کۆڵۆنیالیزم پرۆژەکانی دەرهێنانی نەوت و کانزاکانی تری دەست پێ کرد، بەندەرەکان فراوانتر بوون و شارەکان لە ڕێی جادە و هێڵی شەمەندەفەرەوە پتر پێکەوە بـەسترانەوە، سیستـەمی بەڕێوەبەرایەتیی حکوومەتی فـراوانتر و سـەردەمییانە کرا. ئەو توخمە نوێیانە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی عێراقی گۆڕی و داخڵی قۆناغێکی نوێی کرد. دوای دروسـتبوونی کارگە و کۆمپانیاکان و هاتنە کایەی چینی کرێکار، کارمەندی بەڕێوەبەرایەتییەکانی دەوڵەت، چین و توێژە جـیا جـیاکـانی کـۆمـەڵ لێک جیـا بوونەوە و ناوچەکـەمـان کـەوتـە نێـو قــۆنـاغــێکی نوێی ئابووری. ڕێگە لـە بـەردەم ئایدیـۆلۆجــیــایـەکی تـری کۆمەڵایەتیدا کرایەوە و بە ناوی عەدالەتی کۆمـەڵایەتی هاتە ناو بزووتنەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی، ئەویش باوەڕی مارکسیزم بوو. فیکری مارکسیزم بە شـێـوە سـەرەتاییـیـەکـەی رۆژئاوا نـەهاتە رۆژهـەڵات. پێش شـۆڕشی ئۆکتۆبەری رووسیا، کۆمـۆنیزم نەیتوانی لە رۆژهەڵاتدا شوێنپێیـەک بۆ خۆی بکاتەوە. تیۆرییـەکانی لینین لەسـەر چارەسـەرکردنی کێشـەی نەتەوەیی، بووە بەشـێکی سـەرەکـیی بیـروباوەڕی بزووتنەوەکـانی رزگـاریخـواز. لینین بەو داهێنانەی خۆی گۆڕانی بەسەر فیکری مارکسیزم هێنا. تیۆری مافی گەلان بۆ چارەی خۆنووسینی خستە ناو ئایدیۆلۆجیای مارکسیزم و پێی وا بوو کـۆمـۆنیـزم بۆ هێنانە دیی عـەدالەتی کـۆمـەڵایەتی، ناتوانی هیچ هـەنگاوێک

باوێ ئەگەر کێشەی گەلان چارەسەر نەکات. لینین لە کۆڵۆنیالیزمدا دەسەڵات و داهاتووی سەرمایەداریی دەبینی و بە شێوەیەکی نوێی چەوساندنەوەی گەلان بە دەستی چینی بۆرژوازی دادەنا. بۆیە دەیگوت تێکۆشان لە دژی چینی بۆرژوا کامڵ نابێت ئەگەر تێکۆشانی بزووتنەوە رزگاریخوازە نیشتمانییەکان نەبێتە هاوپەیمانی سروشتیی پرۆلیتاریا و ئەو بزووتنەوانە لە بەرەی بۆرژوازی دەرنەکێشرێن و نەبنە بەشێک لە بەرەی دژی سەرمایەداری کە کۆمۆنیستەکان سەرکردایەتیی دەکەن. هەروەها پێی وا بوو نەتەوەی ژێردەستە ستەمی لێ دەکرێت، عەدالەتی کۆمەڵایەتیش ناتوانێ بێتە دی ئەگەر کۆتا بە ستەمی نەتەوایەتی نەهێنێت. بۆ ئەمەش دەگەڕایەوە سەر مەسەلەی ئیرلەندییەکان لەگەڵ بەریتانیا و کێشەی گەلانی ناو ئیمپڕاتۆریی رووسیا. ئەوانەی دەبەستەوە بە چەوساندنەوەی چینایەتی، دەیگوت: مەحاڵە سۆسیالیست و کۆمۆنیستەکان بتوانن لە ئامانجەکانیان نێزیک ببنەوە تا ستەمی نەتەوەیی وەک بەشێک لە چەوساندنەوەی چینایەتی بمێنێت.

ئەو رێزگرتن و پشتیوانی و تیۆرێژکردنەی لینین، هەستی نەتەوەیی گەلانی رۆژهەڵات و پشتیوانیکردن لە بزووتنەوەکانی رزگاریخوازی نیشتمانی لەلایەن کۆمۆنیستەکان و وڵاتێکی گەورەی وەک یەکەتیی سۆڤیەت، کە دروشمەکەی کرێکاران و گەلانی چەوساوەی جیهان یەکگرن بوو، لە رۆژهەڵاتدا خەڵکێکی زۆری بۆ لای خۆی راکێشا و لە رووی فیکرییەوە کەوتە ناو برواکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی.

لە بەشێکی بزووتنەوە رزگاریخوازەکانی نەتەوەیی رۆژهەڵاتدا، فیکری شیوعی و نەتەوەیی تێکەڵاوبوون، ئەوە پاشەکشەی بە فیکری سیاسیی ئاینی کرد چونکە ئاینییەکان هیچ چارەسەرێکیان پێشنیاز نەدەکرد تەنیا بەرەنگاربوونەوەی غەیرەدین و گەڕانەوە بۆ دواوە نەبێت کە دەیویست

خەونێکی خۆش لە زەمانی ئیمپڕاتۆرییە ئیسلامییەکان دروست بکات ئەویش تەنیا سێ نەتەوەی باڵادەستی ڕۆژهەڵات تێیدا بوونیان هەبوو کە بە شێوەی سەرەکی عەرەب بوو دوایی تورک و فارس دەهاتن. جیا لە ڕۆژهەڵاتی موسڵمان، لە بەشێکی فراوانی ئاسیای ناموسڵمان گەلانی وەک مەغۆلستان و ڤێتنام و کۆریا و چین، سەربەخۆییان تێکەڵی ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیزم کرد.

لە نیشتمانی داگیرکراوی ئێمەشدا، تا ڕادەیەک فیکری نەتەوەیی لە سەرەتای سەدەی رابردوو لەگەڵ فیکری کۆمۆنیستی تێکەڵ بوو. هەڵبەت هەرگیز فیکری کۆمۆنیستی بە تەواوەتی تێکەڵی بزووتنەوەی نەتەوەیی نەبوو، هەروەها فیکری نەتەوەییش بە بەیەکجاری خۆی بە فیکری کۆمۆنیستی بەدەستەوە نەدا. ئەو حەز و جوداییە هۆکاری خۆی هەبوو، تەنگژەیەکی زۆر قووڵی لەناو بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی دروست کرد. ئەو تەنگژەیە لەوەدا دەردەکەوت کە فیکری کۆمۆنیستی بەو دروشمانەی هەڵی گرتبوون پشتیوانیی لە مافی گەلان بۆ چارەی خۆنووسین دەکرد، بەڵام لە لایەکی ترەوە جیهانبینییەکی شۆڤێنی - ئیلحادی مایل بۆ نەتەوەی باڵادەست پەیڕەو دەکرد. ئەمە هەر لە سەرەتاوە کێشەیەکی خستە ناو بزووتنەوەکانی رزگاریخوازی نیشتمانی ڕۆژهەڵات. لەناو خودی بزووتنەوەکەدا ڕەوتی ئاینی، ڕەوتی لیبڕالی و ڕەوتی کۆمۆنیستی هەبوون، ئەوانە بەردەوام لە رووی ئایدۆلۆجییەوە لەگەڵ یەکتریدا لە ململانێدا بوون. لە هەندێک وڵاتدا ئەگەر بەرژەوەندیی نەتەوەیی بەسەر بزووتنەوەی سیاسیدا زاڵ بایە، دەهاتن بۆ ئەوەی ناکۆکییە ئایدیۆلۆجییەکان کەمێک بەلاوە بنێن و بەرژەوەندییە نیشتمانی و سیاسییەکانی ئەو ڕۆژگارە بێننە پێشەوە، بەرەیەکیان دروست دەکرد. لەوێرا چەمکی بەرەی نیشتمانی لە ڕۆژهەڵات سەری هەڵدا کە هاوپەیمانییەکی سیاسیی کاتی بوو تا هەموو ڕەوتە جیا جیاکان بتوانن بەشداری لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی نیشتمانیدا بکەن.

ئیسلامییەکان زۆر زوو پاشەکشێیان لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی کرد. ئەم پاشەکشێیە لە تێڕوانینی کورتی خاوەن فیکرانی ئیسلامی سەرچاوەی دەگرت. پاشەکشێی خاوەن فیکرانی ئیسلامی لەناو بزووتنەوەکانی رزگاریخوازی نیشتمانیدا، بووە هۆی بەهێزبوونی پێگەی دیموکرات و کۆمۆنیستەکان. ئەوەش وای کرد رۆشنبیرانی نەتەوەیی، لە پێناوی چارەسەرکردنی گرفتە کۆمەڵایەتییەکان و ئەلتەرناتیڤی سیستەمی سیاسی و کێشەی ئافرەت و نەتەوایەتی، هەمیشە بە دوای تێڕوانینێکی کەمێک فراواندا بگەڕێن. لە سەرەتادا حزبەکان بەرنامەیەکی ئەوتۆیان نەبوو و شێوەیەکی ئەوتۆی حزبی لە ناوچەکەی ئێمەدا سەری هەڵنەدابوو. کاتێک ئیسلامییەکان کشانەوە، کۆمۆنیستەکان بە بەرنامەوە هاتنە پێشەوە و چارەسەری فیکرییان بۆ هەموو ئەو پرۆژانە پێ بوو. هەر بۆیە دەبینین لە تێڕوانینی سیاسی و ئابووری، مافەکانی مرۆڤ بەتایبەتی مافی لاوان، ئافرەتان، رۆشنبیرانی نەتەوەیی زیاتر پەنایان بۆ بیروباوەڕی کۆمۆنیستی دەبرد.

لەو کاتەدا، لەلایەک دەوڵەتی زلهێزی سۆڤیەت هەبوو، ئەوجا کۆمەڵێک دەوڵەتی کۆمۆنیستی تریش لە دوای جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانی بە پاڵیەوە دروست بوون، ئەوانە جەمسەری رۆژهەڵاتیان پێ دەگوتن. لەولاشەوە ئەورووپا و ئەمەریکا جەمسەری رۆژئاوایان پێک هێنابوو.

پەیدابوونی دوو جەمسەری رۆژهەڵات و رۆژئاوا، وای کرد بەرژەوەندیی دوو سیستەم بەسەر بەرژەوەندییەکانی تردا زاڵ بێت. هەر بۆیە هیچ بزووتنەوەیەکی رزگاریخوازی نیشتمانی نەیدەتوانی لە دنیادا پشتیوانێک بۆ خۆی پەیدا بکات و بشێ بەردەوام بێت، ئەگەر لەم دوو بەرەیەدا جێگەیەکی بۆ خۆی نەکردبایەوە. پێم وایە یەکێک لەو هەڵە گەورانەی فیکری لیبراڵی بە سەرکردایەتیی رۆژئاوا تێی کەوت، ئەوە بوو کە لە بەرامبەر

هێرشی کۆمۆنیزمدا، پشتگیریی بێ قەید و شەرتیان لەو ڕێژیمانە کرد کە پاشماوەی کۆلۆنیالیزم بوون.

ئەو هەڵوێستەی ڕۆژئاوا لایەکی ڕاست و لایەکی هەڵەی هەبوو. لایە ڕاستەکەی لەوەدایە هەر وڵاتێکی هەرچەند پاشکەوتوو و دیکتاتۆریش بێت، ئەگەر ناچار بکرێت سەر بۆ گۆڕانکاری و ریفۆرم دانەوێنێت، وردە وردە ئەم گۆڕانکارییە لە مەودایەکی درێژدا کۆتا بە دەسەڵاتی دۆگما و دیکتاتۆر دێنێت و دەیگوازێتەوە بۆ دەسەڵاتێکی هێمن و جێی پەسند. ئەمە تێڕوانینێکی ڕاستە. لەلایەکی ترەوە هێرشی کۆمۆنیستەکان بە سەرکردایەتیی سۆڤیەت هەبوو، چەمکی کودەتای سەربازییان خستە ناو ژیانی سیاسییەوە: کاتێک کە بزووتنەوەی نەتەوەیی و ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیستی تێکەڵ دەبوون، لەناو سوپادا بڵاو دەبووەوە، دەتدیت لە پڕێکا چەند ئەفسەر کۆ دەبوونەوە و هەموو ئەو سیستەمەیان وەردەگێڕا کە ڕۆژئاوا دەیویست بەشێوەیەکی هێمن بەڕێوە بچێت.

بۆ ڕەتدانەوەی پرۆژەی کۆمۆنیستەکان، ڕۆژئاوا هەوڵی دەدا بە هەموو شێوەیەک ئەو ڕێژیمانە بپارێزێت کە پاشماوەی ئیستیعمارن. هەروەها شێوازی پێچەوانەیان دژ بەشێوازی سۆڤیەتی سەپاند. بۆ نموونە دەزگای ئەمن و سەربازییان بەهێز کرد، چەکیان بە ناوچەکەدا بڵاو کردەوە و دەزگای هەواڵگریی سەربازیی خۆشیان خستە ناو پاراستنی ڕێژیمەکانی هەرێمەکە و لە هەمان کاتدا دەستیان بە دروستکردنی پەیمانی سەربازیی جیا جیا لە ناوچەکەدا کرد. مەبەستی سەرەکییان پاراستنی ئەو ڕێژیمانە بوو کە لەژێرەوە بەرژەوەندیی جەمسەری ڕۆژاوایان دەپاراست.

لە بنەڕەتدا ئەو ڕێژیمانەی کە بەدەسکردی کۆلۆنیالیزم لە قەڵەم دەدران، بۆ ڕۆژئاوا بووبوونە مامەڵەکردن لەگەڵ ئەمری واقیعدا، ئەمری واقیعی ئەو کاتیش ئەوە بوو سیستەمەکە بمێنێتەوە. هەڵبەت خودی ڕێژیمەکە هیچ

مامەڵەیەکی خێرای لەگەڵ خواستی بزووتنەوە نەتەوەیی و رزگاریخوازەکاندا نەدەکرد. نموونەش بۆ ئەمە ڕێژیمی پاشایەتیی عێراقە. کاتێک مەلیک فەیسەڵیان هێنا و کردیان بە پاشای عێراق، ئەو بنەمایەی کە سیستەمەکەی لەسەر دامەزرابوو، ئەگەر هاتبایە گۆڕانێکی تێ نەکەوتبا، ئەوا ئەم دەوڵەتە بە ئاراستەیەکی زۆر هێمندا دەڕۆیشت و بواری ریفۆرم و چاکسازی و رێککەوتن لەگەڵ گەلی کوردیشدا هەبوو. بەڵام ململانێی نێوان سۆڤیەت و رۆژئاوا وای کرد کە ئەم ڕێژیمە خێرا بێتە ناو هەندێک پەیمانی سەربازییەوە و ببێتە ڕێژیمێکی پۆلیسی، لە هەمان کاتیشدا ململانێ لەناو سوپاشدا دروست بێت. ئەمە بووە هۆی ئەو ئەنجامەی کە دیتمان: چەندین کودەتا روویان دا و چارەنووسی گەلان کەوتە ژێر دەستی کەسانێک کە تێڕوانینێکی روونیان بۆ دەسەڵات و ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریی وڵات نەبوو.

بڕوایەک لەلای رۆژهەڵاتییە شۆڕشگێڕەکان دروست بوو کە هەر ڕێژیمێک رۆژئاوا پشتیوانیی لێ بکات، کۆنەپەرستە و ناتوانێت چارەسەری گرفتە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان بکات و وەڵامی گەلانی ژێردەستە بداتەوە، بۆیە دەبێ بڕووخێندرێت. ئەم روانگەیە بووە قەناعەتێکی موتڵەق. زۆری پێ نەچوو کە لەناو بزووتنەوە رزگاریخوازە نیشتمانییەکاندا پاوانکاریی شیوعییەکان زاڵ بوو، شیعار ئەوە بوو دژی ئیمپریالیزمیت یان نا؟ ئەمە پرسیارێک بوو پێناسەی لاباڵە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی پێ دەکرا. ئەو دۆخە نوێیە وای کرد مەسەلەکە یەکلا بێتەوە، بەو مانایەی کە دەبوایە هەر کەسێکی رزگاریخواز دژی ئیمپریالیزم بێت بەبێ ئەوەی بیر بکاتەوە ئەم دروشمە تا چەند لە بەرژەوەندیی سۆڤیەت و کۆمۆنیزمدایە، واتە ئەو جەمسەرەی کە بە ناو لایەنگری لە چارەسەری کێشەی نەتەوەکان دەکرد.

تەجرەبەی سەدەیەک نیشانی دا بە کردەوە کۆمۆنیزم نەیتوانی لە یەک

شـوێن بۆ هیچ نەتەوەیەک پشـتیـوانیی راسـتەقینە بێت. نموونەش خـودی سۆڤیـەتە کە چەندین کۆماری بەناو نەتەوەییـان هـەبوو، بەڵام لە راسـتیـدا پاش مـاوەیـەکی دوور و درێژی نێـزیک بـە (٧٠) سـاڵ دەرکـەوت یەکـەتـیی سۆڤیەت زیندانێکی گەورەیە بۆ گەلانی ئەوێ.

کاتێک فیکری ئیسلامی لەناو بزووتنەوە رزگـاریخوازییـە نیشـتمـانییـەکان پاشەکێشێی کرد، یەکسەر خۆی لەژێر سێبەری رێژیمە مـەوجـوودەکـاندا دیتەوە، ئەو رێژیمـانەی کە رۆژئاوا دەیپاراسـتن. هۆیەکـەشی دەگەڕایەوە بۆ راسـتـیـیـەک کـە ئەم رێژیمانە هەمـوویان کـۆنەپەرسـت بوون، بایەخـیـان بە فـیکری نوێ نەدەدا، زۆربەی یاسـاکـانیـان بەشـێـوەیەک بـوون کـە هـەسـتی خـاوەن بیـرانـی ئیـسـلامـیـی بریندار نەدەکـرد. وای لێ هات دژایەتیکردنی ئیلحـاد لەلای رەوتی ئیسـلامـیی ناو بزووتنـەوەی رزگـاریخـوازی نەتـەوەییدا بووە ئەرکی سـەرەکـیـان. هەروەهـا ئەم رەوتە لایەنێکی تریشـی وەرگـرت، ئەویش کـاتێک مـەسـەلەی نەتەوەیی و ئاین بـەرەوڕووی یەکـتری دەکـرانەوە، ئامـانجی ئاینیـان وا وەردەگـرت کـە لە دژی هـەمـوو ئاواتێکی نـەتەوەیی و نیشـتمـانی بێت. هەر بۆیەش دەبینین ئیسـلامییـەکان لە رووی رێکخسـتنی سەندیکایی و حزبییـەوە وەک ئێستا نەبوون. لە سەرەتای سـەدەی بیستەمدا جـاری وا هـەبووە تاکە پێـشـەوایەک هێندەی حزبێک دەوری دەدیت. ئـەوسـا تەنیا کەسایەتیی ئیسلامی هەبوون. بەم پێیـە ئیسـلامـییـەکان لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی نیشـتمـانی لاتەریک بوون، ئەمەش وای کرد کە ببنە بەشێک لە رێژیمە کۆنەپەرستە دەسەڵاتدارەکانی ئەوسا.

ئەو رێژیمانەی بە پشـتـیـوانیی رۆژاوا مـابوونەوە، توانیـیـان لە رووی ئابووری و تەکنۆلۆجیا، چەند هەنگاو باوێن و هەندێک نەریتی زۆر کەم بەڵام هێمن بۆ ژیانی سیاسی دروست بکەن. هەرچەند فرە حزبی لە گۆڕەپانەکەدا نەبوو بەڵام ئەو هـەنگاوانـە نران. ئەگەر هاتبایە، هەمـوو ناوچەکە وەک ئەوان

مـابایەوە، ئەوا ژیـانی سـیـاسی کـەمـێک بە هێـمنی بەڕێوە دەچوو. دەکـرێ ئوردن، ئێرانی شا، مەغریب بە نموونەی ئەوانە بێنینەوە.

لەو ولاتـانەی کـــە بزووتنـەوەی رزگـــاریـخـــوازی نیـــشـــتـــمــــانی لـەگــەڵ کـۆمـۆنیـسـتـەکـان بە هەمـوو رەنگەکـانیـەوە دەسـەلاتیـان کـەوتە دەست، نەیانتوانی هیـچ هەنگاوێک بۆ پێشکەوتنی کۆمـەلایەتی و ئابووری باوێن. ئەو ولاتانەی کە ئـەوانە تێیـاندا زاڵ بوون، تـەنیـا خـەریکی شـەڕکردن بوون و لە بوارە گرینگەکانیشدا تەنیا دروشمیان دەدا و نەیانتوانی چارەسـەری گرفتە کۆمەلایەتی و ئابوورییە بنەڕەتییەکان بکەن.

لەو ڕێژیمـانەی کە سـەر بە رۆژئـاوا بوون، پێـشکەوتنێکی کـەمـی ئابووری هـەبوو، بەلام لـەو ڕێژیمـانەی بـە ناو ســەربـەخـــۆبوون و لـەلایەن یـەکـــەتیـی سۆڤیەتەوە پشـتیـوانییـان لێ دەکرا، پێشکەوتنێکی ئابووریی بنەڕەتی رووی نەدا کـە شـایەنی ئـەوە بێت پێـشــبـڕکێ لـەگـەڵ ئەوەی تردا بـکات. لە رووی تەکنۆلـۆجیـای سـەربازییـەوە، سـەروەت و سـامـانی ولات بۆ کـڕینی چەک و تەقەمەنی خەرج دەکرا.

ناوچەی ئێمـە لەو ململانێیـەدا تووشـی زیانێکی زۆر و زەبەند بوو، لە رووی پێـشکەوتنی ئابوورییـەوە ئەو مـوناقـەشـە فیکری- سـیـاسـیـیـە وەسـتـا کـە سـەرەتای هـاتنـی کـۆلۆنیـالیـزم بۆ ناوچـەکە و ملمـلانێی نێوان شـارسـتـانیی ئیـســلامی لـەگــەڵ رۆژئاوا دەســتی پێ کــردبوو. هیـچ ئەلـتــەرناتیـڤـێکی کۆمەلایەتـی و سیـاسییـان نەبوو کە سـەقامگیـریان بکات و لە هـەمان کـاتدا تایبـەتمەندییـەکـانی خـۆیان نـەدۆڕێنین و دەرگـەیەک لـە بەردەم پێـشـکەوتن بکەنەوە. لەو ئاراسـتەیە دوور کـەوتنەوە و ناوچەکەمـان کەوتە ناو ملمـلانێکی سـەربازی کە لـە پشـتـەوە بەرژەوەندییـەکـانی یەکێک لە دوو جـەمـسـەرەکەی دابین دەکرد.

هیـچ گـومـانێک لەوەدا نییـە کـە یەکەتیی سـۆڤیـەت، مـەسـەلەی رزگـاریی

نەتەوەکـان و عـەدالـەتی کـۆمـەڵایەتیی کـردە پاشکۆیەک بۆ بەرژەوەندیی ئابووری و ملمـلانـێ سیـاسییـەکانی خـۆی. هەروەهـا لە زۆر شـوێنیشـدا بە ئاسـانی بزووتنەوەیەکی هەقخـوازانەی نەتەوەیی یان کۆمـەڵایەتی دەکـرایە قـوربانی، ئەگـەر لە خـزمـەتی بەرژەوەندییـەکـانی سـۆڤـیـەتدا هەڵنەسوڕابایە. بەداخـەوە ئێمـەی کورد دووجـار ئەم زیانـەمـان پـێ کـەوت و یەکـەتیی سـۆڤـیـەت کـردینی بە قـوربانیی پاشـەکشێ سیـاسییـەکـانی خـۆی. جارێک لـە کـۆمـاری مەهاباد، جاری دووەم لە کۆتاییی شۆڕشی ئەیلوول.

مـەبەسـتم لـەم باسـانە هەڵوێسـتی ئیـسـلامـیـیـەکـانە، دوای ئـەوەی لە بزووتنەوەی رزگـاریخـوازی نیـشـتـمـانی کشـانەوە، دایانـە پاڵ رۆژئاوا و ئەو رژێمانەی کە سەر بە ئەوێ بوون. بەڵام ئەو رژێمانەش کە پاڵیان دایە بەرەی سـۆڤـیـەت، بوون بە رژێمی سـەربازی. لەو ناوەدا بزووتنەوەی رزگـاریخـوازی نیشـتـمـانی بوو بە قوربانـی، چونکە لە رووی فیکرییـەوە دەرفەتێکی هێمنی بۆ دروست نەبوو تا بۆچوونە سیاسی و ئابوورییـەکانی خۆی تێدا تاقی بکاتەوە، لە رووی سـەربازیشـەوە بوونـە پاشکۆ. کاتێک ئەم پاشکۆیە دروست دەبوو، لە هەندێ قـۆناغـدا جـەمـسـەری سـۆڤـیـەتی کـۆتاییی بە بزووتـنـەوەکـە دەهـێنا و پاساویش ئەوە بوو کە لـە پێناوی بەرژەوەندیی سۆسیالیزمـدا دەبێ کۆتایی بە فلان بزووتنەوەی رزگاریخـواز بهێنرێت. بۆ نموونە: ئەو حـاڵەتەی کە لە سـاڵی ١٩٧٤دا تووشی بزووتنەوەی کورد بوو، دۆخێکی زۆر ئاڵۆز و سەختی بۆ هاتە پێشەوە. سۆڤیـەت و کومۆنیستـەکانی عێراق بە کوردیان دەگوت دەبێ بچیـە ناو بەرەیەک کـە بە تێڕوانینی ئەوان پێشکەوتنخـواز بوو، تەنانەت ئەگەر هیچ خواستێکی نەتەوەیی بۆ کوردستان دان پیانەهێنێ، ئەگینا بەپێچەوانە بکەن تووشی چارەنووسێکی تر دەبن. کاتێک کە شۆڕشی کورد بەرەنگاریی کرد، لە رووی سـەربازییـەوە تووشی ئەو چارەنووسـە هـات کـە بە تراجیدیای مێژووی رزگاریخـوازیمان دەژمێردرێ. هەمان هـەڵوێست و چارەنووس لە ساڵی ١٩٤٧ تووشـی کۆماری مەهـاباد هـات.

لەو بەینەدا، فیکری ئیسلامی وردە وردە، بەرەو ئەوە چوو کە لەلایەکەوە لەگەڵ رەوتێکدا لە یەک سێبەر و سەنگەردا کۆ بێتەوە کە لە سەرەتای هاتنی ئیستیعماردا خۆیان لە دژی دەوەستان. لەلایەکی ترەوە بزووتنەوە رزگاریخوازەکان بوونە بەشێک لە جیهانبینی کۆمۆنیزم، دژایەتیکردنی ئاین بەشێک بوو لە کاری پێگەیاندن و پەروەردەکردنی کۆمۆنیستەکان. هەر بۆیە فیکری شیوعی نەیتوانی ببێ بە فیکرێکی جەماوەریی بەرفراوان و بگرە بوو بە روانگەی نوخبەی کادیران و سەرکردایەتییەکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی. ئەمە وای لە ئیسلامییەکان کرد کە زیاتر شوێنی خۆیان لە بەرەی وڵاتانی خۆپارێز و پاشکەوتوودا ببیننەوە. تا ئەوکاتەی ململانێ لە نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا بەردەوام بوو، هیچ بوارێکی ئەوتۆ بۆ دەرکەوتنی فیکری ئیسلامی لەناو بەرەی رزگاریخوازیدا بە روانگەی سیاسی نەبوو چونکە لە هەر شوێنێک سەری هەڵدابایە، یەکڕاست وەک بزووتنەوەیەکی کۆنەپەرستانە مامەڵەی لەگەڵ دەکرا و بەشێوەی سەربازی سەرکوت دەکرا.

لە هەندێ کۆمەڵگەدا، کۆمۆنیستەکان بیریان کردەوە لەگەڵ هەندێ لاباڵی ئیسلامی سازش بکەن. زۆر لە بیرمەندانی ئیسلامی کەوتبوونە ژێر کاریگەریی عەدالەتی کۆمەڵایەتی بە روانگەی نێزیک لە سۆسیالیزم. لەوەیاندا ژیانەوەی روانگەی بەرابەریخوازانەی ئاینی ئیسلام لە سەردەمی کۆیلایەتی دەبیندرا. کۆمۆنیستەکان پێیان وا بوو دەکرێ مرۆڤ بڕوای بە عەدالەتی کۆمەڵایەتی هەبێ و جێگەیەکیش بۆ ئاین وەک دیاردەیەکی پیرۆز بهێڵدرێتەوە. لە ئەنجامدا هەموو ئەوانەی لەگەڵ رەوتی سۆسیالیستی دەبوونە هاوپەیمان، سەرەنجام دەبوون بە کۆمۆنیست یان کۆمۆنیستەکان دواجار کودەتایان بەسەردا دەکردن و لە هاوپەیمانێتی دەریان دەکردن.

ئەو حاڵەتەی سەرەوە لای کۆمۆنیستەکان تێڕوانینێکی دروست کرد تا چارەسەرێک بۆ شێوەی دەسەلات بدۆزنەوە، یانی تا ئەو کاتەی لەو وڵاتەدا

دەسـەڵاتی سیـاسی وەردەگرن و حکوومـەت بـەرەو کۆمـۆنیـزم دەگـوازنـەوە، دەکـرێ حـاڵەتی نـائاسـایی قـەبووڵ بکرێت کـە نـاویان لێ نـابوو ڕێگەی پەرەسەندنی ناسەرمایەداری. بـەپێی ئەو تیۆرییـە وڵات دەخەنە ناو قۆنـاغێک نە کۆمۆنیستییە و نە سـەرمایەداریشە. لەو کاتـەدا دەکرێ ملمـلانێکان کپ بکرێن و تا نزمترین ئاست دای بەزێـنن. لەم ڕێگەیەوە زۆرترینی خاوەن فیکر و سیـاسییـەکان و خـەڵک کـۆ بکرێنەوە. هەڵبـەت لە کۆتاییی ئـەم ڕێگەیەدا ملمـلانێکە توندتر دەبوو. کۆمـۆنیستـەکان ئاراستـەکاری فیکرییان سۆڤیەت بوو، دەیانگوت لـەو مـاوە دوور و درێژەدا گۆڕانکارییـە کۆمـەڵایەتیـیـەکان وا دەکەن کە بیرمەندە ئاینییـەکان ببنە کۆمۆنیست و واز لە فیکری دینی بێنن. ئەوەش لەو بـاوەڕەوە دەهات کـە وای دەزانی ئایدۆلـۆجیـای مـارکسـیـزم بە پشـتـیوانی تەکنۆلۆجیـا و پێشکەوتنی ئـابووری، دەتوانێ بڕوا ئاینیـیـەکان بسـڕێتـەوە، ئەو کـەسـەی بەرگری بکات دەبێ لابدرێت. هەر بۆیە جـاری وا هـەبوو لەناو خودی کۆمۆنیستەکان کە دەسەڵاتیات دەکەوتە دەست، کودەتای زۆر خـوێناوییـان بەسـەر یەکتریدا دەکرد پاسـاوەکـەشی تیپڕی پەرەسـەندنی یاسـەرمایەداری بوو. ئەفغانسـتـانی سـەردەمی کـۆمۆنیسـتەکان نموونەیەکی روونی ئەم راستە بوو. کاتێک کۆمۆنیستەکان هاتنە سەر کار، لە ماوەی ٥-٦ ساڵدا، سێ جار لەناو خودی سـەرکردایەتیی حزبی کۆمۆنیستدا یەکتریان بە کوشتن لەسەر کار لادەدا. پێم وایە ڕەگ و ڕیشەی ئەو شێوازە سیاسییە دەگەڕایەوە بۆ لێک کـۆبوونەوەی ڕوانگەی ئاینی و کـۆمـۆنیـسـتی و نەتەوەیی لەنـاو سـەرکـردایەتیی یـەک حـزبدا. ئەوانـە کـاتێک بوون بـە دەسـەڵاتدار و سـوپایان دەکـەوتە دەست، پەلەیان ئەوە بوو کـە ملـمـلانێکانیـان خـێرا یەکلا بکەنەوە.

کـودەتا سـەربازییـەکـانی میـسر، سـووریا، عێـراق و ئەمـەریکای لاتین و ئەفـریقـیـا لەم چەشنە بوون بۆیە دەتدیت وڵاتی وا هـەیە سـاڵی جـارێک کـودەتای سـەربازی تێـیدا دەکـرێ. هـەمـوویان لە رووی فـیکرییـەوە لەم

تێکەڵبوونەی بۆچوونەکان سەرچاوەیان دەگرت.

ئەوە دەراویشتەکانی قۆناغێک بوون دەبوا بەکۆتا بێت. ئە قۆناغە پێوەندیی هەبوو بە ململانێی نێوان سۆڤیەت و ئەمەریکا یان وەک بە فراوانتر تەعبیری لێ دەکرا و دەگوترا ململانێی نێوان رۆژاوای سەرمایەداری و رۆژهەڵاتی کۆمۆنیستی.

حوکمی مێژوو ئەوە بوو سۆڤیەت لە رووی ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە لە بەرامبەر رۆژئاوا پاشەکشێ بکات. ئەوە پێوەندیی بەو ململانێیەوە نەبوو کە لە ناوچەکەی ئێمەدا هەبوو، بگرە پێوەندیی بە روانگەی هەردوو سیستەم لەگەڵ چەمکی پێشکەوتنی ئابووری، سیستەمی کۆمەڵایەتی و دیموکراسی و جۆری بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی سیاسی و بەشداری پێکردنی خەڵک لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا هەبوو.

ئەو خاڵانە پێوەرێک بوون بۆ حوکمدان لەسەر سیستەمەکان، داخۆ چۆن مامەڵە لەگەڵ ئەو خاڵانەدا دەکەن و چۆن دەرگە لەسەر پێشکەوتنی تەکنۆلۆجیادا دەکەنەوە. ئەنجامی ئەم ململانێیەمان دیت و خۆشمان تێیدا ژیاین. پێش سەرەتای دەیەی دواییینی سەدەی بیستەم کە کۆتایی بە ململانێکە هات، دیمەنی ئەم ململانێیە لە رۆژهەڵاتیش دەرکەوت، واتە ئیسلامییەکان هەروا بە هێمنی لەژێر سێبەری وڵاتانی سەر بە رۆژئاوادا نەمانەوە، لە هەر جێگەیەک کەمێک کرانەوە هەبوایە، وەک میسر و لبنان و سووریا و... هتد، دەستیان بە دارشتنەوەی سەرلەنوێی خۆیان دەکردەوە تا بە هاوپەیمانیەتی لەگەڵ رۆژئاوادا بێنەوە مەیدان.

تیرۆر و ئیسلامیی توندڕۆ

پرسیار دێته کردن: بۆچی بەشێکی زۆر لە ڕێکخراوەکانی ئیسلامی پەنا دەبەنە بەر توندوتیژی؟ پێویسته مرۆڤ هەڵوەستەیەک لەسەر ئەم بابەتە بکات.

دیاردەی توندڕۆیی بە درێژاییی مێژووی ئیسلام، دیاردەیەکی ئاشنایە و تازە نییە. ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ سەرەتای فەرمانڕەواییی ئیسلامی واتە دوای پێغەمبەر، کێشەی سیاسی و سوپایی لەسەر جۆری بەڕێوەبردنی دەسەڵات دەستی پێ کرد. ئەوە یەکەمین قۆناغ بوو. بەکارهێنانی توندوتیژی لە نێوان لاباڵەکانی ئەسحابەدا دەستی پێ کرد. لە چوار خەلیفەی راشیدین، سێیان تیرۆر کراون، عومەر، عوسمان و عەلی. هەریەک بە شێوەی تایبەتیی خۆی کوژرا بەڵام تیرۆرکرانی هەموویان لە ئاکامی ناکۆکیی سیاسی بوو، کوشتنی هیچ کامیان بە ڕێککەوت نەبووە. ئەوانە هەموویان بە دەستی موسڵمانانی توندڕۆ تیرۆر کراون.

دوای ئەوە بەردەوام ئیجتیهاد و تێڕوانینی نوێ لەسەر تەفسیرکردنی شەریعەتی ئیسلام لەناو فەرمانڕەواییی ئیسلامیدا هەبووە، بە مەبەستی کرانەوە و عەدالەتی زیاتر لەناو کۆمەڵدا. ئەم ئیجتیهادە لە خەواریجەوە دەست پێ کرد و دوا بەدواشی قەرمەتی، موعتەزیلە هاتن تا گەیشتە مەزهەبی شیعە. لەناو شیعەشدا رەوتی زۆر توندڕۆ و جیا جیای تر پەیدا بوون کە دەتوانین، حەسەن سەباحی ڕێبەری ئیسماعیلییەکان بە توندڕۆترینیان دابنێین. ئەو بە ئاشکرا هەڕەشەی لە فەرمانڕەوایانی هەموو جیهانی ئیسلام دەکرد و ژمارەیەکی زۆریشی لێکوشتن، نیزامولمولک یەکێکە لەوانەی کە بە دەستی فیدائییەکانی حەسەن سەباح تیرۆر کرا. مەبەستم ئەوەیە بڵێم تیرۆر دیاردەیەکی کۆنە، هەرچەند لە درێژاییی مێژوودا گۆڕان بەسەر شێواز و ئامانجەکانیدا هاتووە. تیرۆر توندترین شێوەی ناکۆکییە کە

بواری ژیان بۆ بەرامبەرەکەی ناهێڵێتەوە و دەیسڕێتەوە. ئەو شێوازە دژایەتییە تەنیا لە نێوان نەیارانی فیکری و سیاسیدا روو دەدات. بۆیە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان کردەوەی کوشتن بۆ ئامانجی تۆڵەکردنەوە یان سزادانی یاسایی یان مەبەستی مافیایی لە بەراورد لەگەڵ تیرۆردا هەیە.

هادی عەلەوی کارێکی زۆری لەسەر ئەو بوارە کرد و چەند کتێبێکی لەو بارەیەوە نووسیوە. ئەم لایەنەی زۆر بە وردی خستووەتە ژێر لێکۆڵینەوە و باس لە مێژووی توندوتیژیی ناو دەسەڵاتدارانی ئیسلامی دەکات کە لە سەردەمی خەلافەتی ئەمەوی، عەباسی و عوسمانییەکاندا هەبووە.

ئەمڕۆ دوو جۆر تیرۆر هەیە، بە یەکێکیان دەوترێ: تیرۆری کوێر، مەبەست ئەو رێکخراوانەیە کە بۆ مەبەستێکی دیاریکراو جا چ سیاسی یان ئابووری، ئاینی و ڕەگەزایەتی بێت پەنا بۆ کوشتن و تۆقاندن دەبەن. شێوازەکەی تر پێی دەڵێن تیرۆری رێکخراو. واتە ئەو دەوڵەتانەی توندوتیژی لەسەر هاووڵاتییە نەیارەکانی خۆیان بەکار دێنن.

بەپێی بەڵگە مێژووییەکان، تیرۆری رێکخراو لە ئیمپراتۆرییەکانی ئەمەوی، عەباسی، عوسمانی و هاوکات لە حکوومەتە ئیسلامییە ناوچەییەکانیشدا هەبووە، چونکە وێڕای هەبوونی ئەم ئیمپراتۆرییانە، ژمارەیەکی زۆر لە ناوچە ئیسلامییەکان لەسەر بنەمای ناوچەیی لە فەرمانڕەواییی ناوەندی جیا دەبوونەوە و دەبوونە حکوومەتێکی سەربەخۆ. نموونەی ئەو حاڵەتانە دەوڵەتی ئەیووبی بە سەرۆکایەتیی سەلاحەدینی ئەیووبی، محەمەد عەلی لە میسر، سەفارییەکان لە ئێران لە سەردەمی عەباسییەکاندا، لە مەغریب، لە ئەفریقیا و لە شام و.. هتد. لە هەریەک لەوانەشدا تیرۆر بە شێوەیەکی رێکخراو پەیڕەو کراوە.

پێشتر باسم کرد، لەگەڵ دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزم، ناکۆکی کەوتە ناوەخۆی هەردوو ئیمپراتۆریی عوسمانی و قاجاری. بەر لەوانیش فەرمانڕەواییی

سەفەوی هەمان حاڵی هەبوو. هۆکارەکانی ئەم ناکۆکییە ناوەخۆییە بریتی بوون لە هاتنی تەکنۆلۆجیای نوێ، دەرکەوتنی چینی کۆمەڵایەتیی نوێ کە مومارەسەی ژیانی ئابووریی نوێیان دەکرد، گۆڕانی ژیانی شارنشینی بەشێوەیەکی رێکوپێکتر، رۆڵی تازە پەیدابووی کرێکار و کارمەند بە شێوەی نوێ، هەروەها پەیدابوونی شەمەندەفەر (کە هاتوچۆی ئاسان دەکرد) لەو کاتەیدا کۆمپانیا نەوتییەکان دەستیان بە دەرهێنانی نەوت کرد، ناچار بوون لە پاشکۆدا بۆ ئەو شوێنانە ئیدارەی وەک پۆست، پۆلیس و.. هتد دروست بکەن. هەروەها بۆ بەرژەوەندیی سیاسی و ئیداری خۆیان ناچار بوون وردە وردە بیرۆکەی دەوڵەتداری بە شێوەی نوێ بێننە رۆژهەڵات کە بەر لەوان رۆژهەڵات نەگەیشتبووە ئەو قۆناغەی پێویستی بەم جۆرە بەڕێوەبەرایەتییە هەبێ. لەلایەکی ترەوە باسم کرد کە چالاکیی ماسۆنییەکان لە خۆیدا چەشنە بیروڕایەکی نوێخوازی کۆمەڵایەتی و ئاینی بوو کە وێڕای مەسیحی بوونیان، رێزیان لە ئاینەکانی تر دەگرت. چونکە لە رووی سیاسییەوە مەبەستیان بوو ریفۆرم لە ناوەخۆی وڵاتانی کۆلۆنیالکراو بکرێت و یاسا، چەمکی مەدەنییەت، رێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ (بەشێوە سەرەتاییەکەی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیست) بێتە ناو ژیانی کۆمەڵایەتیی وڵاتانی رۆژهەڵات. هەڵبەت ئەوانە ئەنجوومەنی گەورە گەورەیان دروست کردبوون، لەوێدا کەسایەتیی سیاسەتوان و رۆشنبیر و سەربازی و دەوڵەتداری زۆر گەورەی ناوچەکە ئەندام بوون. کەسانی وەک جەمالەدینی ئەفغانی،یٔ یمام محەمەد عەبدە، ناسرەدین شا، رۆشنبیری گەورەی ئێرانی مولکەمخان و هەموو ئەو رۆشنبیرە گەورانەی کە دوایی لە شۆڕشی مەشروتە لە ئێراندا بوونە خاوەنی ناوەندی گەورەی رۆشنبیری یان بوون بە وەزیر و سەرکردەی سیاسییان لێ هەڵکەوت هەندێکیشیان بوونە دامەزرێنەری قۆناغی یەکەمی دیاردەی دانانی حزبەکان ئەویش بە چەپ و راستیانەوە لەو کاتەوە دەستی پێ کرد و لە ئەنجوومەنی ماسۆنییەکاندا

ئەندام بوون. هەروەها لە تورکیاش، کەمال ئەتاتورک و هاوکارەکانی هەموویان ماسۆنی بوون. کەواتە دیاردەی ماسۆنیبوون دیاردەیەکی رۆشنبیری، سیاسی بوو، لە هەمان کاتیشدا تێروانینێکی نوێی نێونەتەوەیی (ئەنتەرناسیونالی) بوو کە رێگەی لە پەرەسەندنی فیکری نەتەوەیی نەدەگرت، چونکە پێی وا بوو ئەو کاتە دەکرێت لە ولاتێکدا بەرێوەبەرایەتیی نوێ هەبێت کە هەست بە بوونی ناسنامەی خۆیی بکرێ. لەم رووەوە بزووتنەوەی رۆشنگەریی ماسۆنی هانی فیکری نەتەوەییشی دەدا، ئەوە جیا لە بلاوکردنەوەی فیکری نێونەتەوەیی.

مەبەستم لە باسکردنی ئەم بابەتە ئەڤە: لەوێوە توێژێکی دیاریکراو لە رۆشنبیرانی ئاینی لە جیهانی ئیسلامدا هەلکەوتن کە پێیان وا بوو دەبێت ئەزموونی رۆژاوای مۆدێرن بۆ دنیای ئیسلامی بگوازرێتەوە و بە شێوەی تایبەتی، لە بەرگی ئاینیی خۆیاندا دەست بە نوێکردنەوەی سیستەمی رۆژهەلات بکەن.

ئیسلامییەکان لەو روانگەیەدا نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێک، بۆیە لە دواییدا پەنایان بۆ شێوازێکی تری ترسناک برد کە ئەویش هەر توندوتیژی بوو. کوشتنی ناسرەدین شا و هەندێک لە وەزیرەکانی، نیشانەی کۆتاییهاتنی قۆناغی یەکەمی پرۆسەی دروستبوونی بزووتنەوە ئیسلامییەکان و سەرەتای قۆناغێکی تازەی توندوتیژیی سیاسی بوو. ئەو قۆناغە هاوکات بوو لەگەل کۆتاییهاتنی دەسەلاتی قاجاری و لێک هەلوەشانی ئیمپراتۆریی عوسمانی. کاتێک دەولەتە نوێیەکانی رۆژهەلات ئەوانەی ئێستا بە گرفتەوە وجوودیان هەیە و بە دەخالەتی ئیستیعماری بەریتانیا، رووسیا و فەرەنسا لە ناوچەکەماندا دروست بوون، سەرلەنوێ بیری ئیسلامی، شان بەشانی فیکری کۆمۆنیستی سەری هەلدایەوە.

ئەگەر ئاورێک لە ئەزموونی رێکخراوە ئیسلامییەکانی میسر لە کاری

توندڕۆییی سیاسی بدەینەوە، لە ئەزموونی حەسەن بەننا و هاوکارەکانیەوە دەست پێ دەکات. ئەوانە بە شێوەی تازە بۆ جارێکی تر پەنایان بردە بەر دروستکردنی حزبی سیاسی، بۆ ئەو مەبەستەش ئاینی ئیسلامیان کردە پایگەی ئایدۆلۆجی و جیهانبینی خۆیان. ئەوانە کارێکی زۆر مەترسیداریان دەست پێ کرد کە دەقی پیرۆزی قورئانیان کرد بە پاڵپشت بۆ بەرنامە سیاسییەکەی خۆیان و تەفسیری ئایدۆلۆجییان بۆ ئایەتەکانی قورئان هێنایەوە. لێرەدا هیچ سنووریان لە نێوان کاری سیاسی و غەزا و جیهاد نەهێشتەوە.

بزووتنەوەکانی رزگاریخوازی نیشتمانی لە رۆژهەلاتدا رۆژ بەرۆژ لە پەرەسەندندا بوون، بیری نەتەوەیی بەرەو پوختەیی دەچوو، حزب بە شێوەی نوێی نەتەوەیی دروست دەبوون، هەروەها دەوڵەتی نەتەوەیی دروست بووبوون کە لە بواری بەرێوەبردنی ولات، هەڵبژاردنی ئایدۆلۆجیا و خۆپاراستن لە دەخالەتی ئیستیعمار و کارتێکردنی فیکری کۆمۆنیستی گیروگرفتیان هەبوو، ئەوە لە کاتێکدا خۆیان خاوەنی کولتوورێکی دیموکراتییانە لە بواری بزووتنەوەی سیاسی و حزبایەتی نەبوون. لەم کێشمەکێشە فیکری و سیاسی و ئیدارییەدا کە رەوتی بەرەو عەلمانیبوون (سکۆلار) خەریکی خەملان و دروستبوون بوو، لەوبەردا رەوتی ئیسلامی، ئەلتەرناتیڤی خۆی بەشێوەیەکی توندوتیژ هێنایە مەیدان. بۆیە دەڵێم توندوتیژ چونکە کاتێک ئایەتی قورئان بکرێتە بەرنامەی حزب، نابێت هیچ کەس لە بەرامبەریدا بوەستێ و هەر کەسێ مشتومڕی لەسەر بکات بەکافر دەژمێردرێت، لە دین وەرگەڕانیش سزای کوشتنە، کەواتە سنوورێک لە نێوان دەسەلاتی سیاسی و ئایندا نامێنێتەوە. جا چونکە ئەو باڵە سیاسییە ئیسلامییانە لە ناوەڕۆکی کۆمەلایەتییاندا وەک هەر حزبێکی تر سیاسی بوون، هەرکە لەناو خۆیاندا ناکۆک دەبوون، یەکترییان تەکفیر دەکرد، بۆیە بە هەمان توندوتیژی نەیارەکانی خۆیان تیرۆر دەرکرد، لەگەڵ ناوەخۆشیان

دەجـوولانـەوە. ڕەنگبێ ئەمـە پێـویسـتـی بە نموونە هـێناوە نـەبێت. ئـەگـەر ئەزمـوونی میـسرییـەکان لە حـەسـەن بەنناوە تا دەگاتە سـەید قـوتب و ئـەیمەن زەواهیـری بخـوێندرێتـەوە، دەکـرێ نموونەی زۆری لەسـەر بهـێندرێتـەوە. مـیـسرییـەکـان تەجـرەبەی یەکـەمی ئیـخـوانولموسلمـینیـان پێشکێش کرد. ئیـخـوانەکـان بە سـاکـینی نەمـانەوە و بەسـەر چەند لقـێکدا دابەش بوون. هەندێک ڕەوت لەناویاندا سـەری هەڵدا کە پێیان وا بوو دەبێ بەهێمنی کار بکەن تا خـەڵک پێ دەگات و بگەنە قۆناغی جیـهاد. ڕەوتی توندڕۆش هەبوون کـە لەو باوەڕەدا بوون دەبێ دەسـتبـەجێ بکەونـە جیـهادکـردن. هەڵبـەت لە کۆتـاییدا تێکڕای حزبە ئیـسلامـیـیـەکـان، مـادامـەکـی قـورئان و فـەرمـوودە پیرۆزەکانیان دەکردە پاڵپشتی بەرنامەی سیاسیی خـۆیان، لە ڕووی فیکری و سـایکۆلۆجییەوە کەشـوهـوایەکی توندوتیژیان دروست کرد. ئەو کـەسانەی لەنـاو ئەو حـزبانـەدا کـار دەکـەن دەبنە قـوتابیی لەبار بۆ دروسـتبـوونی توندڕۆیی لە داهاتوودا. هەر بۆیە ئیخوانولموسلمین کە پێیان وا بوو لە ڕووی توندوتیـژییـەوە لە حەسـەن بەننا دوور کەوتوونەتەوە ڕاسـتگۆ نەبوون، چونکە حزبەکانیان قوتابخانە بوون بۆ دروستکردنی توندڕۆکانی دوای خۆیان.

لە پاڵ ئـەوەدا گـرفـتـێکی تر لە ناوچەکـەدا هەبوو، ئـەویش سـەرهـەڵدانی دەوڵەتـی یەهـودی یان ئیـسـرائیل بوو. ئەم دەوڵەتـە لەسـەر زەوینـی باب و باپیرانی یەهود دروست بووە. مێژووی ناوچەکەی ئێمـە، مێژوویەکی ئاینی پڕ لە گـۆڕانکاریی گـەورەیـە. چونکە پێـشـتـر یەهـودییـەکـان لەو نـاوچەیەی ئێسـتـا (ئیسرائیل) ژیاون و دوایی (بەنـی ئیسرائیل) بەرەو میـسر و بابل کۆچیان کردووە و جارێکی تر گەڕاونەتەوە ئەوێ. دوای ئەمـە ئاینی مەسیح هـاتووە و لە دوای ئەویش ئاینـی ئیسـلام، یەهودییـەکان لە بـەرامبـەر ئەوانەدا بەرگرییان کردووە.

دینی یەهود، ئاینێکی توندڕۆ و داخراوە، تەسـاموح هەڵناگرێت. ئەم ئاینە

بووه مایەی مانەوەی جووەکان، چونکە نەتەوەی جوو، زمانیان (عیبری) زمانی تەوراتە و فیکری نەتەوەییی ئیسرائیلیش لەسەر بنەمای ئاینی یەهود دارێژراوە، نەک لەسەر ئینتیما بۆ سەرزەوین یان ڕەگەزێکی دیاریکراو.

دەوڵەتی ئیسرائیل بەهاریکاریی رۆژئاوا دامەزراوە، ئەوەش لە راستیدا جۆرێک بوو لە سەنگەر گرتنی ئاینی یەهود - مەسیح لە بەرامبەر ئیسلام. ئەم بەرە هاوبەشە تازە نەبوو، مێژووەکەی دەگەڕایەوە بۆ ئەو کاتەی کە ئەوروپا لە ڕووی ئابوورییەوە زۆر پێشکەوت و یەهودییەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا لەم بوارەدا بوون بەخاوەنی دەسەڵاتێکی یەکجار گەورە، بۆیە ئەوروپا و ئەمەریکا نەیاندەتوانی و ئێستاشی لەگەڵدا بێت ناتوانن ئەم دەسەڵاتە گەورە ئابووری و زانستییەی یەهودییەکان پشتگوێ بخەن. فیکری زایۆنیزم ڕەگێکی دەچێتەوە سەر ماسیۆنییەکان، ئەوەش هاندەر بوو بۆ ئەو هاوپەیمانیەتییەی نێوان یەهود و مەسیحییەت. دەشزانین لە ڕووی دینیشەوە ئەو دوو دینەی سەرەوە زۆر لە یەکتری نێزیکن.

پێ دەچێ لە بەرامبەر ئەو کارەی یەهودییەکاندا، فیکری نێونەتەوەییی ئیسلامی بوژابێتەوە. یەهودییەکان لە ناوچەکەدا بوونە هۆکارێکی تری هاندانی توندوتیژیی ئیسلام بەرامبەر بە جووەکان و رۆژئاوا، چونکە کاتێک ئەوان گەڕانەوە سەرزەوینی ئەفسانەییی خۆیان، بەتوندوتیژی و پشتیوانیی رۆژئاوا ئەو ئامانجەیان هێنایە دی. ئاکامی ئەو هاوپەیمانیەتییە بووە مایەی غەدرێکی گەورە لە عەرەبەکانی ئەو سەرزەوینە. لە هەمان کاتدا نموونەیەکی ڕوونیشە بۆ سووکایەتیکردن بەپیرۆزییەکانی ئیسلام. هەروەسا ئاینی ئیسلام کە ئاینێکی نوێ و خاوەن تێکستی ڕوونە و لای پەیڕەوانی خۆی پیرۆزییەکی فرە مەزنی هەیە، تەحەمول ناکات لە سەرزەوینی سەرهەڵدانی ئەم ئاینەدا سوکایەتی پێ بکرێت. ئەوە بووەتە دروشمێکی سەرەکی بۆ تێکرای توندڕۆکان. فاکتەرێکی تر بۆ توندوتیژی، یەهودییە توندڕۆکانن کە

وەک رەوتێکی کاریگەر لە پاڵ دەوڵەتی ئیسرائیلدان، بەردەوام لە دەرەوە و ناوەوەی ئیسرائیلدا وایان کردووە کە توندوتیژی بمێنێ.

لە کۆنەوە شەڕێکی ئاینی لەو ناوچەیەدا هەبووە و تا ئێستاش بەردەوامە. یەهودیی توندڕۆ و ئیسلامیی توندڕۆ بەردەوام لە دژی یەکتری کاریان کردووە، کەواتە دەکرێ تەفسیرێکی ئاینیش بۆ کێشەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بکرێت.

یەکێکی تر لە شێوەکانی توندوتیژی لە فیکری سیاسیی ئیسلامیدا، ئەزموونی ناو مەزهەبی شیعەیە. ئەوەی تا ئێستا باسم لێوە دەکرد ئەزموونی ناو مەزهەبی سوننی بوو. ئەزموونی شیعە بوونێکی تازە نییە. کاتی خۆی کە حەسەن بەننا دەستی بە تیۆرێژکردنی بیروڕای ئیسلامی کرد، لە ئێرانیشدا کەسانێک گوێیان لێ دەگرت. یەکێکی وەک نەوابی سەفەوی دامەزرێنەری رێکخراوی فیداییەکانی ئیسلام، بەڕادەیەکی زۆر لەژێر کاریگەریی بۆچوونەکانی حەسەن بەننادا بوو. هەروەها کتێبەکانی حەسەن بەننا، بەشێوەیەکی فراوان لە ئێران وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی فارسی و هەمان شێوازی توندڕۆیی حەسەن بەننا پەیرەو دەکرا. لە کۆتاییشدا، نەوابی سەفەوی تووشی هەمان چارەنووس هات کە حەسەن بەننا دیتی: واتە گیرا و دواییش لەدارە درا. دوای ئەوانە توندڕۆیی بۆ هەندێک رێکخراوی تر گواسترایەوە، یەکێک لەوانە رێکخراوی موجاهیدینی خەڵکی ئێرانە کە رێچکەی خۆی ون کرد، ئێستا لە ململانێی سیاسیدا بووەتە حزبێکی نیوە ئاینی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا رووکاری مەزهەبیی بەسەردا زاڵترە لە عەلمانێتی.

لە دینی ئیسلامدا دوو مەزهەبی شیعە و سوننە هەیە، ئاشکرایە کە هەردوو مەزهەبەکە موسڵمانن، بەڵام لە وردەکاریی فقهیدا یەکتری قەبووڵ ناکەن، هەر بۆیە ئەزموونی جووڵانەوەکانی ئیسلامی لەناو دەسەڵاتەکانی

سوننەدا، بەدوور نییە لە کاردانەوەیان لە بەرامبەر هەڵگەڕانەوەی شیعەکان لە دژی دەسەڵاتە سوننی مەزهەبەکانی سەردەمی ئەمەوی و عەباسی و ئەوانی تر. شیعەکان هەندێک جار پەنایان بۆ تەسەوفیش بردووە، وەک ڕێگەیەک بۆ بەرگری لەخۆکردن بەکاریان هێناوە. ئەو دیاردەیە تا هاتنە سەر کاری سەفەوییەکانیش کە ئێرانیان کرد بە شیعە، بەردەوام بوو.

مەزهەبی شیعە لە ئێران، لە چاو مەزهەبی سوننی لە جیهانی ئیسلامیدا، تێکەڵاوییەکی زیاتری لەگەڵ ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی هەیە. هۆی ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ شێوازی ئیجتیهاد کە لەناو مەزهەبەکەدا هەیە و کرانەوەیەکی پتر و تەفسیری نوێ و فرەیی لە بۆچووندا هەیە، هەر بۆیە بەبێ دەخالەتی ئایەتوڵڵاکانی شیعە هیچ گۆڕانکارییەکی سیاسی لە ئێران نەکراوە. دواین نموونەش ئەزموونی کۆماری ئیسلامیی ئێران بە ڕێبەرایەتیی ئیمام خومەینییە، کە لە کۆتاییی پەنجاکانی سەدەی بیستەوە سەری هەڵدا و بەشێوەی تایبەتی خۆی هاتە سەر کار. کە دەڵێم بەشێوەیەکی تایبەتی، مەبەستم لە هاتنە سەر کاری ئەو ڕەوتەیە کە شێوازێکی تازە و جیا بوو لە هەموو بزووتنەوە ئیسلامییەکانی ناو مێژووی ئیسلام بە گشتی و شیعە بەتایبەتی.

ئیمام خومەینی لەسەر شێوازی مهاتما گاندی، بەپەنابردن بۆ جەماوەر و دروستکردنی هاوپەیمانییەکی فراوانی سیاسی بۆ هەموو لابالە نەیارەکانی شا، هەروەها بە پەیڕەوکردنی بەرگریی سەلبییانە واتە ساتیاگراها، شێوازێکی نوێی لە بواری بەرگریی ئیسلامیدا خستە ڕوو. هەر لەو ڕێگەیەشەوە دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت و بۆ ئەم ئامانجە، تەنانەت فیشەکێکیان بەرامبەر بە دەسەڵاتی شا نەتەقاند. هەڵبەت کە ڕێژیمی ئیسلامی هاتە سەر کار، زۆر بەتوندوتیژی دەسەڵاتی خستە گەڕ و بەپێچەوانەی سەردەمی بەر لە شۆڕش جووڵانەوە و تا ئێستاشی لەگەڵدا بێ

نەیارەکانی خۆیان بەشێوەکی زۆر توند و سەخت قەڵاچۆ دەکەن. لە دەرەوەی ئێران کەم نەیاری سیاسییان ماوە دەستی شیعە توندڕۆکانی نەگەیشتبێتێ.

کۆماری ئیسلامیی ئێران بیروڕایەکی تایبەتی تریشی هەبوو کە پێی دەگوترا" بڵاوکردنەوەی شۆڕش یان "تصدیر الثورة" بۆ دەرەوەی ئێران. جا لەبەرئەوەی ئەم شۆڕشە تێکەڵ بەتێڕوانینی مەزهەبی شیعە بوو، لەناو دنیای سوننەدا کڕیاری نەدۆزییەوە. خۆ ئەگەر بهاتایە ئیمام خومەینی یان کۆماری ئیسلامیی ئێران لەسەر مەزهەبی سوننە بوونایە، مەفهومی بڵاوکردنەوەی شۆڕش زۆر کاری لەسەر ناوچەکە دەکرد و دەبووە مایەی بووژانەوەی جووڵانەوە ئیسلامییەکان. دیارە نابێ لە یادمان بچێ کە کۆماری ئیسلامی لە ١٩٧٩ دامەزرا، جارێکی تر گیانی وەبەر بزاڤە ئیسلامییەکانی دنیای ئێسلام نایەوە. ئەگەر ناکۆکی لە نێوان شیعە و سوننە نەبوایە، ئەم کاریگەرییە لە چەشنی کاریگەریی ئێران بەسەر شیعەکانی عێراق و باشووری لبنان دەبوو، کە دەبینین کاریگەرییەکی راستەوخۆیە و ئەوانە خۆیان بە بەشێک لە سیاسەتی جیهانیی ئێران دەزانن.

جۆرێکی تری توندڕۆیی، ئەزموونی ئیسلامییەکانی سودانە. لەبەرئەوەی نەتەوەیەکی مەسیحی لە باشووری وڵاتەکەیاندا دەژیت، ئەوەیان کردە بیانوو بۆ پەیڕەوکردنی توندڕۆییی ئیسلامی، هەر بۆیە چەمکی دەوڵەتی ئیسلامی لەوێش پەرەی سەند.

وا دێتە بەرچاو لە هەر وڵاتێک ئاینەکانی غەیرە، بەتایبەتی مەسیحی و یەهودی لەگەڵ موسڵمانادا ژیابن، ئەوا زۆر بەخێرایی توندڕۆییی ئیسلامی پەرەی سەندووە. نمونەی ئەوانە: پاکستان چونکە هیندستان هەیە، سودان چونکە باشوورەکەی مەسیحین، لبنان چونکە مارۆنیی تێدا دەژین. لە هەموو

ئەوانەدا حـزبە ئیـسـلامـیـیـەکـان پەنایان بردووەتە بەر توندوتیـژی. ئەفغانستانیش نموونەیەکی ترە دواتر باسی لێ دەکەین.

ئەزمـوونی ئیـسلامـیـیـەکـانی سـودان لەوەدا کـۆ بووەتەوە، لە ناوەڕاسـتی هەشـتـاکـاندا دەسـەڵاتیـان بەدەسـتـەوە گـرت. تیـۆریزانی ئیـسـلامی حـەسـەن ئەلتـورابی، حکوومـەتە ئیـسـلامـیـیـەکەی بەر لـە خـۆی کـە سـادق ئەلمەهدی سـەرۆکـایـەتیی دەکـرد، بە کـودەتـایەک لەسـەر کـار لادا. لە دوایـیـدا ئەم حکوومـەتەی ئێسـتـاکە عـومـەر حـەسـەن ئەلبـەشیر سـەرکردایەتیی دەکات و سەر بە حزبەکەی حـەسەن ئەلتورابییە، کاتێک ناکۆکی کەوتە نێوان حەسەن ئەلتورابی و عومەر حـەسـەن ئەلبـەشـیر، کۆتاییـیەکەی بـەوە هات ئەلبـەشیر مامـۆستاکەی خۆی خستە ناو زیندانی ئەو حکوومـەتەی کە بەدەستی خۆی دامەزرا بوو. ئەو بەشەی کە ئەلبەشیر سەرکردایەتیی دەکات، حکوومەتی لە دەسـتـدایە، بـەرەو کرانەوە دەڕوات و دەیـەوێ لە توندڕۆییی ئیـسـلامی دوور کەوێتەوە. ئەزمـوونی حکوومەتی ئیسلامیی سـودانیش بەبێ هیچ نەتیجەیەک بەکۆتا هات.

لە سەرەتادا، توندڕۆییی ئیسلامییەکانی سودان هیچی لە شـوێنەکانی تر کـەمـتر نەبوو، بەڵام چونکە سـودان لە چاوی جیـهـان بە دوور بوو، قـەبارەی کارەساتەکە ئاشکرا نەکراوە. توندڕۆکانی سودان هـانی کۆیلەدارییان دەدا، ژن و منداڵی خـەڵکی مـەسـیـحیی باشـوورییان بەدیل دەگرت و لە بازاڕەکانی سوداندا دەیانفرۆشتن. ئەوە چەند ساڵێکە ئەم بابەتە بووەتە جێگەی بایەخی ڕێکخراوەکانی چاودێریی مافی مرۆڤ.

ئەزمـوونی ئەفـغـانسـتـانیش هەیە. ئەویش وڵاتێکە چارەنووسـی وا بوو پێـشـکەوتنی ئابووری و کـۆمـەڵایەتیی تێدا هێـواش بێت. چونکە سنووری هـاوبـەشی لەگـەڵ یەکـەتیی سـۆڤـیـەتدا بوو، لایـەکـەی تری وڵاتی چینە، سنوورێکی زۆریشی لەگەڵ ئێرانی شیعە و پاکستـانی توندڕۆی سوننەدا

هەیە، کە هەموویان سەر بە بەرەی دژی سۆڤیەت بوون. بۆیە ناکۆکی لەسەر ڕۆڵی ئەفغانستان گەرم بوو. لایەنە پێک ناکۆکەکان پێیان وا بوو کە دەبێ ئەو ناوچەیە یەکلا بکرێتەوە. ئەگەر سۆڤیەت داگیری کردبایە، ئەوا ڕووسەکان لە کەنداو نێزیک دەکەوتنەوە. جا دوور نییە لەساڵی ١٩٧٣، محەمەد زاهیر شا بەدەستی خودی ڕۆژئاواییەکان لادرابێت، چونکە ناوبراو پادشایەکی هێمن بوو، لەژێر کاریگەریی کولتووری بودایی و تەسەوفی کۆندا، بیری لەوە دەکردەوە کە وەک پاشای نیپاڵ، بە تەساموح و هێمنی و کرانەوە، وڵاتەکەی بەرەو پێشەوە بەرێت.

لە نەهامەتی و بێشانسیی ئەفغانستان بوو کە ئەم پاشایە و سیستەمەکەی لادران. کاتێک دوای ئەو، ڕێژیمی ئەفغانستان لە پاشایەتییەوە گۆڕا بۆ کۆماری، زۆری نەخایاند، سۆڤیەت وای کرد کۆمۆنیستەکان کودەتا بکەن. هاتنی کۆمۆنیستەکان لەلایەک ئەمەریکا و ئێران و پاکستانی تەنگاو کرد، لەلایەکی ترەوە هەستی ئیسلامیی ناوچەکەشی وروژاند، چونکە لە تەنیشت ئەفغانستان کشمیر هەیە کە نیوەی لە دەستی هیندستاندا ماوە و خودی پاکستان سەرچاوەیەکی بەهێزی توندڕۆییی ئیسلامییە لە بەرامبەر هیندستاندا. کە لە ئەفغانستان کۆمۆنیستەکان هاتنە سەر کار (بەڕاستیش لە سەرەتادا بەڵگەیان دایە دەستی ئیسلامییەکان تا تەحەمولیان نەکەن) بەخێرایی جووڵانەوەی بەرگریی ئەفغانی مۆرکی ئیسلامیی وەرگرت. ئەو مۆرکە ئیسلامییە لەلای ڕۆژئاواوە هان درا و پشتیوانیی لێ کرا. هەموو دەرگەکان لەسەر بزاڤی ئیسلامی کرانەوە بۆ ئەوەی ئەوپەڕی توندڕۆیی پەرە بسێنێ و بتوانێ حکوومەتی کۆمۆنیستەکان لە ئەفغانستان بڕووخێنێ.

ئەو ئیسلامییانەی بە موجاهیدین ناسرا بوون و ڕێژیمی کۆمۆنیستیان ڕووخاند، ئەو کەسانەن کە لەلایەن ئەمەریکاوە پشتیوانییەکی بێ سنووریان

لێ دەکـرا. هـەروەها لەلایەن عــەرەبســتــانی ســعــوودی و هاوپەیمانانی ئەمەریکاوە پشتگیرییان لێ دەکرا. خودی تاڵیبان بەرهەمی فیکری ناوەندە ئیسلامییەکانی پاکستانە. ئێستا وا وردە وردە دان بەوەدادەندرێت کە چۆن و لە پێناو کام ئامانجی ئیقلیمیدا بزووتنەوەی تاڵیبان دروست کرا. رۆژاوا و هاوپەیمانەکانی لە دواییدا ئیتر پێیان کۆنترۆڵ نەکرا، کارتەکە لە دژی رۆژئاوا وەرگەڕا. بەکۆتاییهاتنی کۆمۆنیزم، هیچ بیانوویەک بۆ بەردەوامیی پشتیوانیی رۆژئاوا لە ئیسلامییەکان نەما. لەولاوە مەسەلەی فەڵەستین و کشمیر وەک خۆیان مانەوە. کاریگەریی جیهانگیری (گلۆبالیزەیشن)، چەمکی نوێی تێکەڵبوونی فەرهەنگەکان، هێرشی شارستانیەت و کولتووری رۆژاوا بۆ ناوچەکە، پەرەسەندنی چەمکی دیموکراسی و کۆمەڵگەی مەدەنی، لەگەڵ ئەوانەشدا دروستبوونی کێشەی کۆسۆڤۆ، چیچان و بۆسنیا، ئەوانە هەرچەندە خاڵی لاوازترن، بەڵام چەند فاکتەرێک بوون بۆ تیژکردنی پشووی جیهادی ئیسلامی.

رۆژگارێک ئەمەریکا و ئەورووپا کەوتنە بەرامبەر پرسی چارەسەرکردنی ئەو کێشانە، ناچار بوون چیچانیان بەو شێوەیە مامەڵە کرد کە دیمان و توندوتیژیی لێ کەوتەوە. لە کۆسوڤۆ چارەسەرێکی غەیرە ئیسلامییان کرد، لە بۆسنیاش هەروەها. ئەفغانستان لە ئەنجامی تێڕوانینی تاڵیبان بۆ بەڕێوەبردن و سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی، بووە دۆزەخێک تەحەمول نەدەکرا و بە سووکایەتیکردن بە کەرامەتی مرۆڤایەتی دادەندرا. رۆژاوا ناچار بوو دەستی کرد بە رەخنە لێگرتنیان. ئەفغانستان بووە پایگەیەکی فراوان بۆ هەموو توندرۆکانی دژی رۆژاوا ــ کە چەند ساڵ لەوەوپێش بە بزووتنەوەیەکی ئازادیخوازانەی دژی سۆڤیەتی کۆمۆنیست هاوکاریی دەکردن. ئێستا دەبینین وا جەنگی سێیەمی جیهانی لە دژی تیرۆر، لە ئەنجامی ئەو توندڕۆییەی کە رۆژاوا پشتیوانیی لێ دەکرد، لە نێوان رۆژئاوا و توندڕۆ ئیسلامییەکان دروست بووە.

هەڵبەت ئەوە لایەنی تریشی هەیە: ئەم توندڕۆیە تەنیا تەعبیر لە جیاوازیی ئاین ناکات، بگرە رەنگ لە کێشەی شارستانی و فەرهەنگیی نێوان رۆژهەلات و رۆژئاوا دەداتەوە. لەوە دەچێ ئەوە تەحەمول نەکردن و هەڵچوونی فەرهەنگی ئێمەی رۆژهەلاتی بێ لە بەرامبەر کرانەوەی دەرگەکاندا. رۆژهەلات نایەوێ دەرگەکانی خۆی بکاتەوە، ناوێرێ بەستەڵۆکی کۆمەلایەتی بشکێنێ و رێگە بۆ سەربەستیی تاک و پێشکەوتنی کۆمەلایەتی و سیستەمی دیموکراسی بکاتەوە چونکە ئەو چەمکە جیهانییانە رۆژهەلات دەخەنە بەردەم ریفۆرمێکی سەرتاپاگیر.

دوای دارمانی کۆمۆنیزم قۆناغێکی نوێ دەسی پێ کرد و جیهان بووە یەک جەمسەر و کێشەکانی خستە ناو یەک هەرێم کە پێی دەڵێن جیهانی تازە. رەوتی نوێ دەیەوێ دنیا وەک یەک گرووپ بیر بکاتەوە و بەرەو ئەوەش دەچێ کە وەک ولاتێک حوکمی بەسەردا بکات. ئەوە سەرباری مانەوەی ناوچە ئاڵۆزەکانی لە بابەت کشمیر و فەلەستین و کوردستان و هەندێ شوێنی تری پڕ لە گرفت. لەم زەمانەدا زۆر بە ئاسانی بایەخ بە هەموو گیروگرفتەکانی ئەملا و ئەولای دنیا دەدرێت. ئەوانە هاودژەکانی ئەم رۆژگارەن کە بەیەکەوە دەژین. تا ئێستا سیستەمی تازەی جیهان نەیتوانیوە بە جارێک هەموو گرفتەکان چارەسەر بکات، تا بێت بیر لە ئەلتەرناتیڤەکانی کۆمەلایەتی و سیاسی و ئابووریی هەمەگیر بکاتەوە. ئەو ئەلتەرناتیڤەی ئێستا گوشار دەخاتە سەر ناوچەکەمان، زۆر ئاساییە کە توندڕۆیی لە بەرامبەردا قوت بووەتەوە.

نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێ کە ئەوەی پێی دەگوترێ جیهانگیری، لە پێشکەوتنی ئابووری، کۆمەلایەتی و فەرهەنگیدا بەرهەمی شارستانیەتی رۆژئاوایە و لە ئاینی مەسیحییەوە سەرچاوە هەڵدەگرێ. ئەوە جیا لە هەست بە کەماسیکردنی عەرەب و فارس لە بەرامبەر پێشکەوتنی رۆژاوادا، ئەوانە

زۆرینەی وڵاتانی ئیسلامی پێک دێن و پێیان وایە دەبێ ڕۆڵێکی مەزنتریان هەبێ و خۆیان بە خاوەنی زمانێکی دەوڵەمەند دەزانن و ئاینێکیان هەیە لە مێژووی ڕۆژهەڵاتدا باڵادەست بووە و ڕۆڵی بەرچاوی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا گێڕاوە. فەلسەفە و شەریعەت و سیستەمی حوکمڕانی لەم ناوچەیەدا سەری هەڵداوە و دوایی گوێزراوەتەوە بۆ ئەوروپا، کەچی ئێستا عەرەب خۆیان دەبینن لە بەرامبەر ڕۆژاواییەکاندا وەک پاشکۆ ماونەتەوە و فەرهەنگ و زمانی عەرەبیش کەوتووەتە ژێر پاڵەپەستۆ. عەرەب ئەم حاڵەتەی پێ قبووڵ ناکرێ. ئەوان باش دەزانن ئەگەر لە ماوەیەکی کورتی داهاتوودا شارستانییەکەیان شان بەشانی فەرهەنگی گەلانی تر نەڕوات، ئەوە بەرەو هەڵوەشان دەچێ. هەموو ئەوانە هۆکارن بۆ دروستبوونی ئەم بەرەنگارییەی لە سیاسەتدا خۆی نیشان دەدات. ئێستا ترسێکی فراوان باڵی بەسەر ڕۆژهەڵاتی موسڵماندا گرتووە، ئەم ترسە تەنیا ئیسلامییە توندڕۆکانی نەگرتووەتەوە، بگرە ڕۆشنبیرانی عەرەب و فارس و سیاسییەکانی ئەوانیشی داگرتووە.

دەبینین ئەو سیاسییانەی کە دەسەڵاتیان بەدەستەوەیە و لە وڵاتانی عەرەب و ئیسلامیدا دیکتاتۆریانە حوکم بەڕێوە دەبەن، لە ناوەخۆی وڵاتەکانیاندا ئۆپۆزسیۆنیان هەیە. ئۆپۆزسیۆن بە چەپ و ڕاست و ئیسلامی توندڕۆ لەگەڵ فەرمانڕەوایان، هەر هەموویان لەژێر ئەم کەشە ترسناکەی دروست بووە دەژین و هەریەکەیان بە شێوەی تایبەتی خۆی تەفسیر بۆ ئەو تارماییە دەکات و بەشێوەی تایبەتی خۆشی ڕووبەڕووی دەبێتەوە. بۆ نموونە کاتێک حوسنی موبارەک قسە دەکات، یان فارووق ئەلشەرع لە سووریا دەدوێ، خامەنەیی لە تاران هەڵوێست دەنوێنێ، ئیدوارد سەعید لە ئەمەریکا دەنووسێ یان کۆمۆنیستێکی ناسراوی وەک مەحموود ئەمین ئەلعالەم قسە دەکات، هەموویان باسی جۆرێک لە بەرەنگاری و مانەوە و دەرگە داخستن لەسەر فەرهەنگ و شارستانیەتی ڕۆژاواییدا دەکەن، ئەوە

پێی دەگوترێ جیهانگیری.

دەنگێک هەیە دەڵێ: دەبێ تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگەکان بپارێزرێن، بەڵام ئەگەر ئەمە لەسەر حیسابی پێشکەوتن و دیموکراسی و بەمرۆییکردنی کۆمەڵگەی رۆژهەڵات بێت، پێم وا نییە داهاتوویەکی هەبێ. کاتێک ئەمەریکا لەژێر ناوی دژایەتیی تیرۆر شەڕی ڕاگەیاند، هیچ وڵاتێکی رۆژهەڵاتی - ئیسلامی نەیتوانی جوابجەنگی بکات، هەموو پێکەوە پشتگیرییان کرد، بەڵام دوایی وردە وردە وا لێی پاشگەز دەبنەوە. ئەگەر ئەمەریکا پێشڕەویی فەرهەنگی و سوپایی و تەکنۆلۆجیاییی خۆی توندتر بکات، وێ ناچێ مەسەلەیەک بمێنێ وڵاتانی ئیسلامی لەسەری یەک بگرن. تەنیا ترسێک هەیە، ئەگینا هیچ بنەمایەکی هاوبەش پێکیان نابەستێتەوە. بۆیە بەرگرییەک دەکەن کە بێ داهاتوو و ئەنجامە.

ئاینی ئیسلام کە لە کاتی خۆیدا خزمەتێکی یەکجار زۆری فیکر و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیی کرد، لە دنیادا ئەزموونێکی نوێ بوو و کاریگەری بەسەر ئاینەکانی دیکەوە هەبوو، چونکە جیهانگوشاییی ئیسلام، بە تایبەتی داگیرکردنی بەشێکی زۆری ئەوروپا، ئەوانی گەیاندە قەناعەتێک کە پێویستە بەخۆیاندا بچنەوە. ئەمە بووە هۆی رکابەرییەک تا رۆژاوا رۆڵێکی تر بەخۆی بدات. ئەوە یەکێکە لەو هۆکارانەی وای کرد ئەوروپا لە رووی فیکری و کۆمەڵایەتییەوە زوو پێش بکەوێ. ئیسلام تا قووڵاییی ئەوروپای رۆژهەڵات و ئیسپانیا و فەرەنسا و ئەڵمانیا رۆیشت، لەو کاتەدا بوو کە پرۆتستانت و کرانەوەی فیکری سەری هەڵدا. ناڵێم ئەوانە هەمووی راستەوخۆ لەژێر کاریگەری هێرشی ئیسلامدا بوونە، بەڵام لە پاڵەپەستۆی ئیسلام بە دوور نەبووە. یەکێک لە کەموکوڕییەکانی بەستەڵەکی ئیسلام ئەو قوفڵە زلەیە لە دەرگەی بیری خۆی داوە، وای کردووە ئەم فیکرە لە رووی کۆمەڵایەتییەوە توانای پێشکەوتنی نەمێنێ. کەچی ئیسلام دەیتوانی وەک ئاین و تێکستی

پیرۆز بمێنێتەوە (چونکە ئاین دەستکاری ناکرێ)، بەڵام ئەوەی پێوەندیی بە ژیانی کۆمەڵایەتی و بەڕێوەبردن هەیە نوێ بکرێتەوە. داهێنان و خۆگونجاندن لە مێژووی ئیسلامدا دیاردەیەکی تازە و غەریب نییە. کارێکی لەم چەشنە، بە بازهاویشتنی زۆر گەورەی مێژوویی دەژمێردرێ و ئەم ناوچەیە بەرەو پێشەوە دەبات. ئەمڕۆ لە کێشەی نێوان شارستانییەکاندا، ئیسلام و دنیای رۆژهەڵات زۆر لەدواوەن، لە کاتێکدا کە ئەم ناوچەیە، مەڵبەندێکی فیکری و فەرهەنگیی مێژوویی گەورەیە و لانکەی سەرهەڵدانی هەموو بیر و شارستانییەکانی دنیایە. شارستانی و کولتووری میزۆپۆتامیا و میسر و ئێران کە شارستانیی هیند و چینیشی لەگەڵ خۆیدا هێناوە و پەرەی پێ دابوون، ئەوانە هەموویان تێکەڵ بە یەکتری بووبوون، دەیانتوانی نموونەیەکی زۆر جوان بۆ پێشکەوتنی رۆژهەڵات دابین بکەن. کاتێک ئەوە نەکرا، ئەلتەرناتیڤی تر هاتنە پێشەوە کە داخراویی دەسەڵاتدارانی ئیسلامی خۆیان، نادیموکراتیبوونی سیستەمی سیاسی و پەنابردنی ئیسلامییەکان بۆ بەئایدۆلۆجیاکردنی ئیسلام تا ئەوپەری توندوتیژی کە ئەمڕۆ لە هەموو دنیادا بووەتە سیمای بەرەنگاربوونەوەیەکی پاشکەوتووانەی دژی بەها پێویستەکانی مرۆڤایەتی. لێرەدا نامەوێ مۆرکی نامرۆڤانە بدەمە پاڵ رۆڵی کۆمەڵایەتیی ئاین، بەڵام ئەو رەوتە سیاسییەی کە لە راستیدا مەبەستی پاراستنی ئاین نییە، بگرە دەیەوێ لەمپەر لە رووی پێشکەوتندا دروست بکات و مەبەستی داخستن و چەقین و مانەوەی رۆژهەڵات و مانەوەیەتی لەم حاڵەتە نائاساییەیدا، بەرەنگارییەکی بێهوودە دەکات کە هیچ ئەنجامێکی نابێ و لە ناوەڕۆکدا دیفاع لە پێشکەوتن و کەرامەتی مرۆڤ ناکات. بۆیە ئێستا کە باسی رەوتی ئیسلامی دێت، هاوتەریب دەبێ لەگەڵ تیرۆریزم. کەواتە دینی ئیسلام بە ناهەق، کراوە بە قەڵغان و ئایدۆلۆجیا بۆ تیرۆر، ئەوە لەڕاستیدا نەدەبوا وا بێت. نابێ ئاینی ئیسلام بکرێ بە سەرچاوەی فیکر بۆ تۆقاندن.

تیرۆریزم ئامانجی سیاسیی هەیە چونکە ئەوانە سیاسەتکارن و داکۆکی لە سیستەمی کۆن و داخراویی کۆمەڵایەتی دەکەن، لەو پێناوەشدا پەنا بۆ ئاینی ئیسلام دەبەن. لەوەدایە کە پێم وایە غەدر لە ئاینی ئیسلام کراوە.

تیۆری خاتەمی لەناو شیعەدا باس لە کرانەوە، کۆمەڵگەی مەدەنی و تایبەتمەندییەکانی رۆژهەڵات و ئیسلام دەکات، ئەوە تێڕوانینێکی نوێیە و جورئەتێکی گەورەی ئەو لایەنەیە کە نایەوێ ئیسلام بە توندتیژی بکەوێتە بەرگریکردن. ئەو روانگەیە داوا دەکات کۆمەڵگەی موسڵمان بیر بکاتەوە، وەک خۆی بەشداریی گۆڕانکارییەکانی جیهان بکات و شان بەشان پێشکەوتن بەدەست بهێنێ، بەتایبەتی لەو مەسەلەی پێی دەگوترێ کێشەی شارستانییەکان. هەر بۆیە دەبینین خاتەمی بۆ خۆی لەوەش تێ پەڕی و گوتی پێویستە گفتوگۆ تەنیا لە نێوان شارستانییەکاندا نەبێ، لە نێوان ئاینەکانیشدا دەست پێ بکات. هەر لەو روانگایەوەیە کە ئێستا لە ئێراندا دەیانەوێ رێزێکی پتر لە ئاینەکانی تر بگرن، باس لە پلۆرالیزمی ئاینی دەکەن، کە ئەمە جورئەتێکی زۆری تێدایە.

لە کۆتاییدا کام لایان براوەی ئەم ململانێیە دەبێ؟ بە بڕوای من ساویلکانەیە ئەگەر بڵێین رۆژئاوا بە هێزی تەکنۆلۆجی و زانیارییەی خۆی دەیباتەوە، بەڵام ئەگەر براوەش نەبێ، هەندێک شت دەسەپێنێ، یەکێک لەوانە تەناهییە. مادامەکی رۆژهەڵات بۆ خۆی نەتوانێ ئاسایش دابین بکات و دەشبێتە هەڕەشە لەسەر رۆژئاوا، ئەوا راستەوخۆ ئەو شەرعییەتە بە رۆژئاوا دەدات ئەمنیەتی جیهان دابین بکات. ئەوەش دەستی رۆژاواییەکان لە سەرلەنوێ دابەشکردنەوەی دنیادا دەکاتەوە. لە ڕووی فەرهەنگییەوە ئێستاش رۆژهەڵات و کولتووری ئیسلام توانای گفتوگۆ و بەردەوامیی ماوە و لە فەرهەنگی داهاتووی جیهانیشدا جێگەی تایبەتی خۆی دەبێت. ئەگەر پرۆسەکە بەم ئاراستەیە نەڕوات، ئەوەی لە کۆتاییدا دەیدۆڕێنێت ناوچەکەی

ئێمەیە، ئەم دۆڕاندنەش دەبێتە کارەساتێکی یەکجار گەورە. ئەفغانستان نموونەی ئەم کارەساتە گەورەیەیە کە دەبینین وڵاتێکی هەژاری بێدەسەڵات، خرایە ئەو بەرەنگاربوونەوەی کە خۆی وێران کرد و بۆ هەموو دنیاش بووە داکەمارانەی تەنگژە. ئەی ئەگەر هەموو رۆژهەڵات بەرەنگاریی کرد، دنیا چی لێ دێت؟ کەواتە دنیا بەرەوڕووی گرفتێک دەبێتەوە کە بە چەک چارەسەر ناکرێت و دەبێ لە کۆتاییدا لە یەکتری حاڵیبوونی تێدا بێت.

ئەرێ ئەم لە یەکتری حاڵیبوونە چۆنە؟ لە یەکتری حاڵیبوون رێگەچارەی تایبەتی هەیە ئەویش دیموکراسی، مافی مرۆڤ، تەکنۆلۆجیای زانیاری، پێشکەوتنی ئابووری و ئیدارەی مرۆییە لە بەرامبەر بیروڕای کەسانی وەک بن لادن و مەلا محەمەد عومەردا کە بوونەتە بیردۆزی ئیسلامی و جیا لە چاوبڕکێ لەگەڵ سیستەمی کۆمەڵایەتیی بەدەوییانەی کۆن هیچی تریان پێ نییە.

ئەگەر بگەڕێینەوە سەر مێژووی خاوەن فیکرانی ئیسلام، بەشی ئەوەندە دەرگەی والای تێدایە کە ئەو دینە بتوانێ بە رۆشنبیران و بەشە عەلمانییەکەی کۆمەڵگەوە بەشداری لە پێشکەوتنی دنیادا بکات و مۆری خۆشی وەک تایبەتمەندییەکی رۆژهەڵاتی لە فەرهەنگ و ئەزموونی جیهانی بدات. وەک چۆن چین و ژاپۆن وایان کرد. ئەوان وەک خۆیان پێشکەوتوون. ئەگەر سەیری تورکیا بکەین دەبینین ئەوێش وا خەریکە وەک خۆی پێشدەکەوێت. پێویستە لەم ناوچەیەدا دیراسەی ئەو ئەزموونانە بکرێ کە ناومان هێنان تا رێگەکان بدۆزرێنەوە.

فیکری سیاسیی ئیسلامی چۆن لە کوردستاندا سەری هەڵدا؟

ئەگەر لە چۆنیەتیی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی لە کوردستان بکۆڵدرێتەوە، دەبێ بگەڕێینەوە بۆ ئەو راستییە کە بزووتنەوەکە لەسەر دەستی گەورە پیاوانی ئاینی سەری هەڵدا. ئەو سەرکردە نەتەوەیی و نیشتمانییانە، رۆشنبیرانی زۆر گەورەی ئاینی، سیاسی و کۆمەڵایەتیی کوردستان بوون. ئەمە بابەتێکە تا ئێستا بەوردی لێی نەکۆڵدراوەتەوە. خۆ ئەگەر باش دیراسەت بکرێت، دەشێ وەک ئەزموونێک لە ناوچەکەدا سوودی لێ وەربگیردرێت.

شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، جیا لە شێخێکی مەزن، سۆفییەکی شۆڕشگێڕ و عارفێکی یەکجار مرۆڤدۆست و مەلایەکی گەورە بوو. هەر ئەو یەکەمین سەرکردەی نەتەوەییی کوردە کە بۆ یەکەم جار نیشانەکانی فیکری نەتەوەیی لەسەر دەستی ئەو هاتە ناو ژیانی سیاسیی کوردستان. وێستگەکانی دوای ئەو تا دەگاتە سەید رەزا، شێخ سەعیدی پیران، شێخ مەحمود، قازی محەمەد و بارزانی نەمر، هەموویان لەسەر یەک رێباز و رێچکەن، بەڵام هەریەکەیان لە سەردەمی خۆی و بەپێی پێشکەوتنی ئەو قۆناغەی کە تێدا سەریان هەڵداوە، روانینی تازە و نوێتریان بۆ کامڵکردنی فیکری نەتەوەیی پێشکێش کردووە.

ئەوەی بەفیکری رەسەنی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان ناوی دەبەین، بەکورتکراوەیی پێی دەڵێن "کوردایەتی"، بریتییە لە هەموو ئەو مەبدەئانەی یارمەتیی رزگاریی کوردستان و پێشکەوتنی کۆمەڵ دەدەن بەرەو سەقامگیری، دوور لە هەموو جۆرە توندڕۆیی و پاشکەوتنخوازییەک. ئەمەیان پێی دەگوترێت "رێبازی بارزانی". مستەفا بارزانی، مەلایەکی رۆشنفیکری سەردەمی خۆی بوو. ئەم بابەتە لە راستیدا خۆی جێگەی لێ وردبوونەوەیە، تا ئەمڕۆ کە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمە، ئەو

کەلەپوورەی بارزانی نەمر لە دوای خۆی بەجێی هێشتووە، هیچی دژایەتیی لەگەڵ پرەنیسپەکانی دنیای ئەمڕۆدا نییە. وەک ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی، پاراستنی مافی مرۆڤ و ئەو بنەمایانەی کە کۆمەڵگەی مرۆیی لەسەری پێشدەکەوێت. ئەمە پێویستی بە هەڵوەستەیەک هەیە چونکە کەموکوڕییەک لەناو لێکۆڵەرەوانی بواری فیکری لە کوردستاندا هەیە ئەویش تا ئێستا بەجیدی ودیقەتەوە دیراسەی تێڕوانین و کەلەپووری بارزانی بەهەموو ڕووەکانیەوە نەکراوە، بە تایبەتی لەو ڕوانگەیەوە کە مەلایەکی ڕۆشنبیر، یان ڕۆشنبیرێکی ئاینی و سەرکردەیەکی سیاسی بووە. نامەوێ پڕوپاگەندەی سیاسی بکەم، مەبەستم لێ وردبوونەوەیە بۆچی حزبەکانی تری ئیسلامی لە کوردستاندا نەیانتوانی لە کۆمەڵگەی ئێمەدا هیچ ڕۆڵێک ببینن؟

مێژووی ئەدەب و ڕۆشنبیریی کورد لەسەر دەستی ئەو شاعیر و نووسەر و عارفانەی کۆمەڵگەی کورد پێ گەیشتووە. هەموو ئەوانە لە مزگەوت و تەکیە و خانەقاکانی کوردستان گەورە بوون و پێ گەیشتوون. مزگەوت و خانەقا و تەکیەکانی کوردستان جیا لە ناوەندی ئاینی، مەڵبەندی ڕۆشنبیریش بوون. بەدرێژاییی سەدە و نیوەک بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان بەشێوە سەرەتاییەکەی سەری هەڵدا و گەیشتە قۆناغی ئەمڕۆ کەچی شتێک بەناوی فیکری سیاسیی ئیسلامی لەناو بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان دروست نەبوو واتە هیچ ڕەوتێک جیا لە نەتەوەیی و نیشتمانی، نەیتوانیوە وەک دیاردەیەکی ناو کۆمەڵی کوردەواری دەست بەجموجۆڵی سیاسی بکات. لە سەردەمی عوسمانییەکاندا شتێک بەناوی بزووتنەوەی ئیسلامی لەناو وڵاتی ئێمەدا سەری هەڵنەداوە. هەر چەند نامەوێ بچمە ناو ئەم باسەوە، بەڵام تێکڕای ناوەندە ئاینییەکان وەک یەک نەبوون. هەروەک بەڵگە مێژووییەکان شاهیدن، لە دژی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری و ئیمارەتە کوردییەکان، کەسایەتیی ئاینیی وا هەبوون کە هەڵوێستی نانیشتمانییان هەبووە. من هەڵوێستی جیا جیای کەسایەتییە ئاینییەکانی ئەو کات ناخەمە

سەر حیسابی بزووتنەوە سیاسییە ئیسلامییەکانی ئەمڕۆ چونکە ئەو کەسایەتییانە سیاسی نەبوونە. کەسانێکی وەک مەلای خەتێ نموونەی ئەو کەسایەتییە ئاینییانەن کە لە مێژوودا ناویان هاتووە. ڕەنگبێ زۆر خەڵکی تری لەو بابەتە هەبووبن بەڵام ناویان لە مێژوودا تۆمار نەکراوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەم، لە ساڵانی سی بەولاوە کە فیکری ئیسلامی سەری هەڵدا، لە کوردستانیشدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی بە سەرکردایەتیی شێخ مەحموودی حەفید لە کاردا بوو، دواتر شۆڕشەکانی بارزان دەستیان پێ کرد کەچی لە عێراق و کوردستان جموجۆڵێک بەناوی ئیسلامی نەبوو حیسابی بۆ بکرێ. هەرچەندە بزووتنەوەی ئیخوان ئەلموسلمین پەیدا بووبوو، بەڵام ئیخوانەکان لە سووریا مانەوە، وەک ڕێکخستنی سیاسی یان بە شێوەی کەسایەتی کاریان کردووە. ئەوانە کاریگەرییان هەبووە و هەڵوێستیان لە خۆیان نیشان داوە. بەو شێوازانەی کە باسمان کردن خۆیان خستووەتە ڕوو، بەڵام سەرکوت کراون. لە بەرامبەر ئەمە لە عێراقدا ئەو پەرەسەندنەیان بەخۆوە نەبینی. ڕەنگبێ ئەمە بگەڕێتەوە بۆ تایبەتمەندییە ئاینییەکانی عێراق. ئەم دەوڵەتە پێک هاتووە لە دوو مەزهەبی شیعە و سوننە. پێوەندیی نێوان ئەو دوو مەزهەبە زۆر ناخۆش بووە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەریی ئێران لەسەر پەیڕەوانی شیعە. لە سەردەمی قاجارییەکانەوە کە بزاڤی سیاسی لە ئێراندا بە فیکر، فەلسەفە و تێڕوانینی نوێ بۆ کۆمەڵ دەستی پێ کرد، شیعە و ئایەتوڵڵاکانیان بەشدارییەکی چالاکانەیان هەبوو. هەر کاتێک لە ئێران ئایەتوڵڵایەکی شیعە یان سیاسەتکارێکیان تەنگاو دەکرا، پەنای دەبردە نەجەف و کەربەلا. شیعەکانی عێراقیش بەردەوام پێگەیەکی یاریدەدەر بوون بۆ بزووتنەوەی سیاسی و ئاینی لە ئێران. زۆرجار فەتوای مەترسیدار کە پاشای پێ تەنگەتاو بووە، لە نەجەف و کەربەلاوە دەردەچوو. دەکرێ نموونەی ئیمام خومەینی بێنینەوە کە تا دوا ڕۆژانی ڕووخاندنی محەمەد ڕەزا شا هەر لە

نەجـەف بوو. حـاڵ لە زەمـانی شـۆڕشی مـەشـروتـە هەر وا بوو. لەوەشـڕا ململانێ لە نێوان سیاسـەتی ئیسـتیعمـاری بەریتـانیا و حکوومەتی قاجار هەبوو، چونکە لەناو ئێراندا رووسـەکان دەسـتیـان لە ئینگلیـزەکان درێژتر بوو، کێشە لـە نێوان روسـیـا و ئینگلیزدا توند بـووە. بەردەوام ئێرانییەکان وایان دادەنا کـە بەرژەوەندییـەکـانیـان بۆ دابینکردنی سـەربەخـۆییـیـەکی رووکەش، رووسەکان باشـتر لێیتێدەگەن تا ئینگلیزەکان. هەروەها نفوزی پیـاوانی ئینگلیـز و رووس لەنـاو دەربـاری ئێـراندا چەند بـوایە، هێندە کـاریگەری بەسـەر هەڵوێسـتی ئایەتوڵڵاکـانی ئێران و حـکوومـەتی ئێـراندا زیاتر دەبوو. لە ئەنجامدا ئینگلیزەکان گەیشتنە ئەو قەناعەتە کە شیعەکان وەک فیکری سیاسی، هاوکاریی بەرژەوەندیی بـەریتانیا ناکەن. بۆیە کاتێک عێراق دروست بوو، رێگە نەدرا دەوڵەتێکی شیعەی بچووک لە شێوەی کوێت بەسەرکردایەتیی "شێخ خەزعەل" لە ناوچەی خوزستان دروست بێت. دوای رۆیشتنی عوسمانییەکان و دەستپێکردنی سەردەمی ئینتیدابی بەریتانیا، پاشماوەی عوسمانی کۆ کرانەوە و کران بە کەرەستەی سیاسی و ئیداریی حکوومەتی ئێستای عێراق (بە کورد و عەرەبەوە)، بەبێ ئەوەی هیچ دەورێک بە زۆرینـەی شیـعـەی ئەم وڵاتە بدرێت. لەو حـاڵەتیـشـدا کـەسـانێک بەناوی فیکری ئیسـلامی نە رۆڵێکی ئەوتۆیان هەبوو و نە لەسـەر گۆڕەپانـەکە دیار بوون.

ئیـخوان ئەلموسلمین کە سەرچاوەکەیان لە میسرەوە بوو، بۆ سیستـەمی سیـاسی و بەڕێوەبردنی کـۆمـەڵایەتی و مـافی مرۆڤ تەعبـیـر لە تێڕوانینی دۆگـمـای سـوننی زۆر سـەلەفـیـانە دەکـەن. لە عـەرەبسـتـانی سـعـوودیدا وەهابییەکان دەمێک پێش ئیخوان ئەلموسلمین و لە سەردەمی عوسمانییەکان وەک رەوتێکی مـەزهـەبی لەناو سـوننەکـاندا سـەریان هەڵدا، ناوچەی جـەزیرەیان گرت و سـعوودیەی ئـەمڕۆی لێ دروست بووە. سعوودییەکان لە ئاینی ئیسـلامدا پەیڕەوی فـتـوا و تێڕوانینی وەهابی دەکەن و زۆر لە فیکری

ئیخوان ئەلموسلمین نێزیکن، هەر بۆیە جگە لەو رۆڵەی کە پێشتر لە هاوپەیمانیەتی سیاسییانەی ناوچەکەدا، لە بەکارهێنانی پیرۆزییەکانی ئاین لە وڵاتەکەیان (کە قیبلە و مەرکەزی جیهانی ئیسلامە) دەیاندیت، لە هەمان کاتیشدا ئەو لە یەکتری نێزیکبوونەی تێروانینی وەهابییەکان و ئیخوان ئەلموسلمینەکان، هۆکارێکی یاریدەدەری تر بوو تا ئیخوان ئەلموسلمینەکان روو لە سعوودیە بکەن و لەوێ بگیرسێنەوە. هەڵبەت دوای ماوەیەک ململانێ لە نێوانیاندا دروست بوو. جگە لە گۆڕانکارییەکانی جیهان، شتێکی تر لە سعوودیە هەیە ئەویش بنەماڵەی ئال سعوود دەسەڵاتدارە و رێگە نادات چالاکیی سیاسی لە شێوەی رێکخستنی حزبی دروست بێت، کەچی ئیخوانەکان کەلەپوورێکی سیاسییانەی رێکخراوەییان هەیە. ئەمە لە ئەنجامدا بوو بەناکۆکی و ململانێ لە نێوان سعوودیە و ئیخوانەکان.

لێ سەبارەت بە کوردستان، کاتێک شۆڕشی ئەیلوول دەستی پێ کرد، مستەفا بارزانی دەرگەی لە بەردەم کەسایەتییە ئاینی و نیشتمانییەکاندا کردەوە. دیسان فیکری سیاسییانەی ئیسلامی وەک رێباز لەناو بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستاندا بەگشتی، ون بوو.

هەندێک لە سیاسەتوانە ئیسلامییەکانی ئەمڕۆ دەڵێن، لە یەکەتیی زانایانی ئاینی کوردستاندا کاریان کردووە. ئەوەش وەک لاباڵی رێکخراوەیی نەبووە بگرە بەهۆی نێزیکیی ئەو کەسانە لە مستەفا بارزانی بووە. هەندێکیان دەڵێن گوایە پێوەندییان بە ئیخوانەکانەوە هەبووە. هەڵبەت لەو کاتدا بەهیچ شێوەیەک وەک رێکخراوێکی سیاسی لە کوردستاندا کاریان نەکردووە.

لە عێراقدا هەمیشە کە باسی بزاڤی ئیسلامی سیاسی کراوە، سەرنجمان بۆ لای شیعەکان چووە. ئەوان لە دژی حکوومەتی عێراق هەڵوێستیان شاراوە نەبووە، هەوڵیان داوە ئاگایان لە بزووتنەوەی

رزگاریخـوازی کوردسـتـان هەبێ. هەروەها خـەڵکێکی زۆریـان لێ کوژراوە، نەجەف و کەربەلا بـەخانەوادەی کۆن و خاوەن مێژوو لە رووی ئاینپەروەری و خەبـاتی سیـاسییـەوە بەناوبانگن. سـەربـاری ئەوەش کاریگەرییـەکی ئەوتۆیان بەسـەر بزووتنەوەی سیـاسی لە عـێراقدا نـەبووە، چونکە هەر لە سـەرەتاوە شیـعە وەک مـەزهـەبێک لای سوننەکان هەرمێنی نەبووە و حکوومەتی عێراق دەسەڵاتێکی سـوننی بوو، بۆیە ئۆپۆزسیۆنی شیعە نەیتوانیوە ببێتـە بەشێک لە فیکری بزووتنەوەی سیـاسیی عێراق، بەتایبەتی لە کوردستاندا کە رێژەی شیعە لەناویدا زۆر کەمە.

کـاتێک شۆڕشـی ئەیلوول لەناو خۆیدا تووشی دابەشبـوون و ملمـلانێ بوو، لەوەشـدا ملمـلانێـیـەکە هەڵوێسـتی ئاینیی تێدا نەبـوو. واتە هەر لە سـاڵی ١٩٦١ وە تا دەگـاتـە ١٩٧٥، هیچ تێـڕوانینێکی ئاینی بۆ سـیـاسـەت لە کوردسـتـاندا نەبوو تـا بیـەوێ لە ملمـلانێی سیـاسـیدا رەئیـی هەبێت. دوای نسکۆی سـاڵی ١٩٧٥، جـارێکی تر لەناو گـۆڕەپانی سیـاسـیی کوردسـتـان دەرفەتی دروستبوونی حزب و تەیاری جیا جیا لە دەرەوەی پارتی دیموکراتی کوردسـتـان، خـوڵقا. لـە دەرەوەی رێبـازی بارزانیـدا، تەیاری تری فـیکری و سـیـاسـی سـەریان هەڵدا، حـزبی بچـووک و گـەورە، خـەڵکانی تر و حـزبی شـیـوعی هەوڵیـان دا و کـاریان کـرد و پرۆژەکـانی خـۆیان پێـشکێش کـرد، ئەوەی جێی سـەرنجی منە، لەنـاو هەمـوو پرۆژەکاندا شـتێک بەناوی پرۆژەی ئیـسـلامی لە هـەڵگیـرسـانەوەی شـۆڕش بەشـدار نەبوو. ئەگـەر ئـەمـڕۆ دەگـەڕێینـەوە بۆ سـاڵی ١٩٧٦ بەمـلاوە، هەمـوو پرۆژەکـان دیارن: شـیـوعی هـاوپـەیمانـی بەعس بـوو دوایی لێـی جـیـا بـووەوە، بەعس دەسـتـی کـرد بە کـۆچـپـێکردن و سـیـاسـەتی تواندنـەوەی نەتەوەیی لـە کـوردسـتـان، رەوتی یەکـێـتـیی نیـشـتـمـانی بەو شـێوە توندڕۆیە لە بەرامـبـەر تێکڕای رەوتە سـیـاسـیـیـەکـانی کـوردسـتـان وەسـتـا، پارتی دیموکـراتی کـوردسـتـان لە بەرەنگاریکردن بەردەوام بوو. کەچی لەو نێوەدا شتێک بەناوی رێکخراو یان

کەسایەتیی ئیسلامی نەبووە. ئەو کاتەی شەڕ لە نێوان عێراق و ئێران دەستی پێ کرد، بە هەوڵی دەرەوە، دەست بەکاری دروستکردنی تەیاری ئیسلامی کرا.

دوای هەڵگیرسانی شەڕی عێراق و ئێران، کوردستان کەوتە نێوان بەرداشی دوو دەوڵەت. سنوورەکان زۆربەی کەوتنە بەردەستی پێشمەرگە و رەحمەتی ئەو هاوسەنگییەی کە شەڕی نێوان سوپای دوو وڵات دەیسەپاند. خەڵکێکی یەکجار زۆری تر دەیتوانی لەو ناوەدا بحەوێتەوە. بۆیە هەندێک شوێن هەبوو کە پێشمەرگەی تێدا بوو، بەڵام کەس بەرەسمی تێیدا دەسەڵاتدار نەبوو. حکوومەتی ئیسلامیی ئێران، لە شەڕی دژی عێراق، ئەو تەماحەی هەبوو دەست بەسەر ناوچە شیعەنشینەکانی ئەم وڵاتەدا بگرێت. کۆماری ئیسلامی جگە لە سیاسەتی ناردنە دەرەوەی شۆڕش ئاسانکاریی بۆ دروستکردنی بزووتنەوەی سیاسیی ئیسلامی لە کوردستان کرد و لە عێراقیشدا حزب و کەسایەتییە ئیسلامییەکانی گرتەوە.

ئەوەی جێگەی باسە، جارێ ململانێی مەزهەبی لە نێوان شیعە و سوننی یەکلا نەبووبووەوە تاکو تیۆریزانی سیاسیی شیعە بتوانێ بزووتنەوەی ئیسلامی لەناو سوننیدا دروست بکات. بۆیە کاتێ ئێران لە سەرەتادا هاریکاریی ئەو کەس و گرووپە ئیسلامییە کوردانەی کرد کە خۆی دروستی کردبوون، وا دەهاتنە بەرچاو کە پتر لە وابەستەیی بچن تا حزبی سیاسی. هەر بۆ نموونە ئەو تەرجەمە و نووسینانەی لە قوم و تاران و ناوەندەکانی تری راگەیاندنی شیعە دەردەچوون، بە گونیە لەناو ئاوارەکان دابەش دەکران، بەڵام کەس نەیدەخوێندنەوە. دواجار شێوەی مامەڵەی کۆماری ئیسلامی لەگەڵ ئەم گرووپە سەربازییە ئیسلامییانە گۆڕا و لە لایەنی ئایدۆلۆجییەوە بوو بەلایەنی ئەمنی، واتە دەزگای ئیتلاعات وەک کۆمەڵێک گرووپی چەکداری کوردی عێراق کە راستەوخۆ سەر بە ناوەندە ئەمنی و

سەربازییەکانی خۆیان بوون، مامەڵەی لەگەڵ دەکردن. بەم چەشنە دەرگە والا بوو تا خەڵکی تریش لە دەرەوەی ئێرانی شیعە، کاری تێدا بکات. بە قەناعەتی من کاتێک دیراسەی رێچکە و مێژووی بزووتنەوەی ئیسلامییەکان لە کوردستانی عێراق دەکەین، دەبینین لە ئێران دروست بوون، بەلام هەر لەژێر کاریگەری و چەتری ئەواندا نەمانەوە، چونکە بواریان هەبووە هاتوچۆی لبنان، سووریا و میسر و پاکستان بکەن و ئەم تێڕوانینی توندڕۆییە کاریگەریی موجاهیدی ئیسلامیی ئەفغانستانیشی بەسەرەوە بوو کە ئەو کات بزووتنەوەیەکی دژە کۆمۆنستی بوو بۆ رزگاربوون لە دەست سۆڤیەت و رووخاندنی حکوومەتی کۆمۆنیستەکانی ئەفغانستان.

موجاهیدەکانی ئەفغانی جگە لە ئیسلامییەکان خەڵکی تریشیان لەگەڵدا بوو، وەک بزووتنەوەی تاڵیبان نەبوون. مەسەلەی جیهاد و چوونی خەڵک بۆ ئەفغانستان، نێزیکیی ئەفغانستان لە کشمیر، وای کرد کەنداو ببێتە تێرمینال تا تەڵەبکاران لەوێوە بچنە ئەفغانستان. بەم پێیە ناوەندی دروستبوون و گەشەکردنی فیکریی ئیسلامییەکان لە میسر و شامەوە گوێزرایەوە بۆ سعوودیە و کەنداو. هاتوچۆ لە نێوان کەنداو و ئێران کارێکی زۆر ئاسان بوو. لە ساڵی ١٩٨٠ تا ١٩٨٥، هاتوچۆ لە نێوان پاکستان، ئەفغانستان و ئێران وەکو هاتوچۆی نێوان قەندیل و پیرانشار وا بوو، هیچ کۆنترۆڵێکی بەسەردا نەدەکرا. بۆیە بزووتنەوەی ئیسلامی بە هەردوو باڵەکەی، زۆر لەژێر کاریگەریی ئەو جیهاد و شێوە خەباتە ئیسلامییەدا بوو کە لە ئەفغانستان بەڕێوە دەچوو. هەموو سەرکردەکانیان سەردانی ئەفغانستانیان کردووە، لێی مابوونەوە و لەوێ مەشقیان دیتووە. تەنانەت یەکەم بڵاوکراوەیان کەناوی "النفیر" بوو لە پاکستان دەردەچوو، ئەو کات بنکەی سەرەکیی موجاهیدەکانی ئەفغان بوو.

ئەو کەسانە کە گەڕانەوە ناو کوردستان، لە ساڵی ١٩٨٥ بەدواوە کەوتنە

هاوپەیمانی و یەکترگرتن لەناو خۆیان. لە ساڵی ١٩٨٦ بەملاوە بوون بەو حزبەی ئێستا پێی دەگوترێت بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق. لە ساڵی ١٩٨٨ کامڵ بووبوون و کادیرەکانیان بە گۆشەگیری لە چەند بارەگەیەک کۆ بووبوونەوە. بۆیە دەڵێم دوورەپەرێز و گۆشەگیر، چونکە دوای هێرشی ئەمەریکا - ١٩٩١ - بۆ سەر عێراق، کادیر و ئەندامەکانیان، بەهۆی دوورییان لە واقیعی کێشەی کورد، سەریان لێ شێوا بوو و نەیاندەزانی هەڵوێستیان چی بێت، ئاخۆ لەگەڵ هێرشی هاوپەیمانان لە عێراق بدەن یان دژی بوەستن؟ لە نێوان کوفر و ئیماندا ئەوان لایەنگری عێراق بوون. تەنانەت لە دوا رۆژەکانی جەنگ و شیمانەی مانەوەی سەدام و تەسلیمنەبوونیدا، هاوپەیمانییەکی پتەو لە نێوان هەموو بزووتنەوە شیعییەکان لە دژی عێراق دروست بووبوو، کەچی ئەوانەی کوردستان هێشتا نەیاندەزانی چی بکەن و هەڵوێستیان نەبوو. بۆ؟ چونکە ئەزموونێکی سیاسی و ئامانجێکی نیشتمانیی دیاریکراویان نەبوو. ئەو کاتە لە هیچ کام لە بڵاوکراوەکانیاندا تاقە وشەیەک لەبارەی کوردستانەوە نەدەبیندرا. بایەخنەدانیان بە دۆزی کورد بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە چونکە کوردایەتی بەشێک نەبووە لە بەرنامەی فیکری بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان.

هەر لەو ساڵانەدا کادیرانی لاباڵی "یەکگرتووی ئیسلامی" پەیدا بوون. دوای راپەڕین یەکگرتوو وەک رێکخراوێکی فریاگوزاری هاتە کوردستان، بەر لە راپەڕینیش کادیریان لەناو خەڵکی پەنابەری کورد لە ئێران هەبووە، بەڵام رەوتێکی دیار و ئاشکرا نەبوو. بۆیە هیچ یەک لە ئێمە ناتوانین بە ئاسانی بزانین فیکری یەکگرتوو بەر لە راپەڕین چی بووە، تەنانەت لە رووی رۆشنگەریی ئیسلامیشەوە هەر وا بوون. هەڵبەت دەزاندرا کادیری فیکر ئیسلامی هەن، لەژێر کاریگەریی ئیخوان ئەلموسلمین دان، بڕوایان بە شەڕی چەکداری نییە و پێیان وایە دەبێ لە سەرەتادا ریفۆرم و چاکسازی بکەن و

دوایی دەست بە جیهاد بکەن. هەروەها دەبیسترا کە هەندێ جار بڕوایان بە حزبایەتیش نییە. لە هەموو حاڵەتێکدا وەک ئەو "یەکگرتووەی" کە ئێستا هەیە، دیار و ئاشکرا نەبوون. هەموومان ئەوەمان لە بیرە دوای ڕاپەڕین لەژێر ناوی فریاگوزاریی ئیسلامیدا دەستیان بەکار کرد و ئەو ناوەی لەژێریدا کۆ بووبوونەوە، لای ئەندام و کادیرەکانیان روون نەبوو و نەیاندەزانی چ مانایەک دەبەخشێ، چەترێکیان هەڵدابوو کە هەموویان وەک یەک بڕوایان پێ نەبوو.

وەختێک لە کوردستان باسی بزووتنەوەی سیاسیی ئیسلامی دەکرێ، دوو لاباڵ هەیە: یەکیان باڵی توندڕۆی بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی لە کوردستانی عێراقە، ئەوەی تریشیان یەکگرتووی ئیسلامییە. هیچ یەک لەم دووانە مێژوویەکی ئەوتۆیان لە تێکۆشانی سیاسیدا نییە تا بۆیان حساب بکرێ. بۆیە دەبێ ناچار وەک دوو حزبی دوای ڕاپەڕین مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێت.

کەشوهەوایەک دوای ڕاپەڕین لە کوردستان دروست بوو، دەرفەتی دامەزراندنی حزبی بۆ هەموو رەوتەکان رەخساند. ئەوەش تەنیا توندڕۆکانی ئیسلامی قۆستیانەوە. ئەو سیاسەتە چەکدارییەی ئێستا بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی لە کوردستان پەیڕەویی لێ دەکات، ئەگەر بەر لە ڕاپەڕین هەیانبوا و بەشدارییان لە خەباتی چەکداری دژی داگیرکەردا کردبا، ئەوا بە دڵنیاییەوە ئێستا قورسایی و کاریگەرییان گەلێک لەوە زۆرتر دەبوو کە هەیانە. هەر بۆیە کاتێک لەگەڵیان دەکەوینە گفتوگۆ، پشووی شۆڕشگێڕی لە کادیر و تیۆریزانەکانیاندا نابیندرێ، واتە هەست بە شتێک بەناوی شانازیکردن ناکەن کە وەک رەوتێکی شۆڕشگێڕ لە کوردستان کاریان کردبێ و پێیان وا بێ دەبێ جێپێی سیاسییان هەبێ. بۆیە گفتوگۆ سیاسییەکانیشیان هیچ قووڵاییەکی نییە و تەنیا دەڵێن ئێمە ئەمری

واقیعین، دەگەڕێنەوە بۆ پیرۆزییە ئاینییەکان کە کردوویانن بە ئایدیۆلۆجیا و پرۆگرامی حزبەکانیان. نموونەی ئەو توندوتیژییەی کە لە ئەفغانستان و ناو گرووپە میسرییەکاندا هەبووە، زۆر بە ئاسانی دەیگوازنەوە بۆ ناو کۆمەڵگەی کوردستان.

بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی لە کوردستانی عێراق، خاوەنی پرۆژەیەکی فیکری – سیاسیی دیاریکراو نییە. ئەگەر بمانەوێ پێناسەی بکەین، دەتوانین بڵێین پێک هاتوون لە کەسانێک لەژێر کاریگەریی فیکری سیاسی- سەلەفیدان و کاردانەوەیەکن لە بەرامبەر پێشکەوتن لە ناوچەکەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەروەها کاردانەوەن لە بەرامبەر پێشکەوتنی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە کوردستان. دەتوانین بڵێین ئەوانە رەوتێکی ناو کۆمەڵگەی کوردەوارین کە تەحەمولی پێشکەوتن ناکەن و بۆ وەستاندنی گۆڕانکارییەکان حزبێکیان هەیە پەنا بۆ پیرۆزییەکانی ئاین دەبات. کاتێک پیرۆزییەکانی ئاین بەشێوەی سەلەفی لێی بڕواندرێت، بە ئاسانی کەشوهەوا بۆ توندڕۆیی، توندوتیژی و تیرۆر دروست دەکات.

پرسیار ئەوەیە: بۆ دەبێ ئاوا پێناسەیان بکەین؟ چونکە کاتێ نووسینەکانیان دەخوێنییەوە، لە سەردەمی چوار خەلیفەی راشیدین تێ ناپەڕن، بەشەکەی تری مێژووی فیکر لە ئەزموونی ئیسلامدا وەرناگرن. دڵنیام ئەگەر ئەو مێژووەیان بەفراوانی وەرگرتبا، شتێکی تریان لێ هەڵدەکەوت. ئەگەر لە تەجرەبە و پیرۆزییەکانی ئاین (قورئان و فەرموودەکان) و لە ئەزموونی حوکمڕانیی چوار خەلیفەکەی راشیدین تێ نەپەڕن، بوارێکی فراوان دەکەوێتە بەردەست سیاسەتکارەکانی ئەمرۆی ئیسلامی تا بەکەیفی خۆیان تەفسیری قورئان، فەرموودە و فەرمانە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان بکەن. ئەمەش وا دەکات کە سیاسەتکارەکانیان ناچار نەبن قووڵ بیر بکەنەوە. ئەم شێوازە لەبارترین وەسیلەیە بۆ رەوتێک کە

بیـەوێ رووکـەشـانە بیر بکاتەوە. هـەر بۆیە دەبینین بزووتنەوە ئیـسـلامـیـیـە توندڕۆکـان زۆر بە ئاسـانی تووشـی لێک ترازان و پـارچە پارچەبوون دەبن. کـاتێک لەسـەر مـەسـەلەیەکی بچـووک (جا هـی ناو حـزب یان دەرەوەی حـزب بێت) تووشـی تەفرەقـە هـاتن، کەلەپوورێکی فـیکریی تایبەت بەخۆیان پێ نییە کە بتوانن لەسـەری کۆ بنەوە. بۆ نموونە: کـاتێک بزووتنەوەی ئیسلامی لەگەڵ یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان شەڕیان کرد، یەکەم جیابوونەوەیان تێ کـەوت. لە دووەمین کێشـەدا کـە لە نێـوان پارتی دیموکراتی کـوردسـتـان و بزووتنەوەی ئیسلامیدا رووی دا، بوون بە سێ حزب و بە دڵنیاییەوە دوای ئەم شـەڕانەی لەگەڵ یەکێتیی نیشتمانی لەم دواییەدا کردوویانە (٢٠٠١)، کـاریگەری تێکدەرانـەی بەسـەریانـەوە دەبێ. دەس تێـوەردانـی ئێـران و گۆڕانکارییەکانی دنیا، بە تایبەتی ئەوەی لە ئەفغانستانی دوای تاڵیبان روو دەدات، تووشـی هـەژانی زیاتریان دەکـات. لاباڵـەکـەی تری ئیـسـلامـی لە کوردسـتاندا، یەکگرتووی ئیسلامییە. ئەم حزبە تەنیا رێکخراوێکی سیاسی نییـە، لاباڵی رۆشنگـەریی ئیـخـوان ئەلموسلمینە و قـووڵتـر دەڕواننە پڕۆژەی ئیـسـلامی لە ناوچەکە. کـە دەڵێم قـووڵتـر، بەو مـانایە لە مێـژووی ئیـخـوان ئەلموسلمینیـان کۆڵیوەتەوە، چ وەک حزب یان وەک فیکر. بۆیە سـەرباری ئەوەی لە رووی مێژووی فیکریدا لە کوردستان رابردوویەکی درێژیان نییە، بەڵام کـە دێتە سـەر کـێشـەی فیکری – سیاسی و پڕۆژە بۆ رێکخسـتنی کۆمـەڵایەتی، مـەسـەلەی مـافی مرۆڤ و کاری سیـاسی، توانایەکی شـایانی باسـیـان هەیە. بەڕای من هەنگاوەکانی یەکگرتوو زۆر کـاریگەرترن لە هـی بزووتنەوەی ئیسلامی.

یەکگرتووی ئیسلامی، کاتێک بە تێڕوانینی ئیسلامی تەفسیری کۆمـەڵگە دەکات، لە رەوتەکەی تر کە لە سەلەفیـەت تێ ناپەڕن، زیاتر دەڕۆن، بەڵام لە بنەمـا گشـتـیـەکـاندا لەوان جـیا نابنەوە. هەر بۆیە دەبینین هـەڵوێسـتـیـان بەرامبەر بە واقـیعی ئیسلامییەکان لە جیهان لێک جیاواز نییـە، تەنیا

شێوەی دەربڕینیان تایبەتمەندیی خۆی هەیە. لە ئەدەبیاتی یەکگرتوودا نابینین رەخنە لە حکوومەتی تاڵیبان گیرابێ. لای ئەوان تاڵیبان نموونەیەکی ئاساییی دەسەڵاتی ئیسلامییە. ئەوەش بەڵگەی ستراتیجێکی هاوبەشە لەگەڵ بزووتنەوە توندڕۆکانی تردا هەیانە. هەروەها ماوەیەک خۆیان بە ئەزموونی سودانەوە خەریک دەکرد و پێیان وابوو دەسکەوتێکە دەکرێ بە پلەی یەکەم باسی لێوە بکەن تا خۆیان لە گفتوگۆ لەسەر مەسەلەی تاڵیبان و ئەفغانستان بدزنەوە. حەسەن ئەلتورابی و بیروڕاکانیان کردبووە باسی باسان. هێشتا لە موناقەشەکە نەبووبوونەوە خودی حکوومەتی ئیسلامیی سودان لەناو خۆی دابەش بوو و کەوتنە گرتنی یەکتری. ئێستا وا سودانییەکان وردە وردە لەو فیکر و کردەوە ئیسلامییانەی کردوویانە پاشگەز دەبنەوە.

رێکخستنەکانی یەکگرتووی ئیسلامی لەبارترین شوێن بۆ دروستکردنی کەسانی توندڕۆی ئیسلامی. هەر بۆیەش لە ئاستی جەماوەردا پێوەندییەکی پتەو لە نێوان یەکگرتووی ئیسلامی و بزووتنەوەی ئیسلامیدا هەیە، بەردەوام تەنسیق دەکەن و قەت یەکتری ناسڕنەوە.

یەکێک لە هۆیەکانی ئەو ناکۆکییەی تووشی بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان بوو وابەستەییيان بە کۆماری ئیسلامیی ئێرانە کە تا ئێستاش بەهاریکاریی ئەوان کار دەکەن. ئەمە بۆ یەکەمین جارە کە بزووتنەوەیەکی سیاسیی سوننی بکەوێتە خزمەتکردنی سیاسەتی وڵاتێکی شیعە مەزهەب. ئەوانە لە بارودۆخی سیاسیی ناوچەکەدا نەیانتوانی مامەڵەیەکی سەرکەوتووانە بکەن، بۆیە لەلایەن ئیخوان ئەلموسلمین و رەوتە ئیسلامییەکانی تری میسر و کەنداو، خرانە ژێر جۆرێک لە گوشار. وردەکارییەکانی ئەم گوشار خستنە سەرە بەڕەفتار و هەڵسوکەوتیانەوە دیارە. حاڵەتێکی تری لەم بابەتە هەبوو کە خۆی رزگار کرد، ئەویش

ئەفغانییەکان بوون کە زۆر بە ئاسانی خۆیان لە کۆماری ئیسلامیی ئێران جیا کردەوە. تەنانەت بە شەڕ بەرەو رووی کۆماری ئیسلامی بوونەوە و هاوپەیمانە نەیارەکانیشیان لە باکوری ئەفغانستان پێوەندییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ کۆماری ئیسلامیدا نەما. ئەوانەی ئێرە "بزووتنەوەی ئیسلامی و حزبە ئیسلامییەکانی تر" نەیانتوانی ئەم کارە بکەن. بە قەناعەتی من ئەوانە ناتوانن بیروباوەڕەکانی خۆیان بەو روونی و ئاشکرایە دەربڕن وەک ئەوەی بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە کشمیر، میسر، سووریا و پاکستان دەری دەبڕن. ئەریّ بۆ ناوێرن؟ و بۆ ناتوانن؟ من پێم وایە ئەگەر کارێکی وا بکەن ئەوا دەکەونە ژێر گوشاری سیاسیی راستەوخۆی کۆماری ئیسلامی، هەر بۆیەشە بزووتنەوە ئیسلامییە سوننی مەزهەبەکانی کوردستان، کە ئیخوان ئەلموسلمین، لە فەلەکی ئێرانی شیعە دەرنەچوون. ئەگەر ئەو وابەستەییی نامەزهەبییە نەبوایە، ئەوا کاریگەریی بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە کوردستان زۆرتر دەبوو.

لە ئێران کۆمارێکی ئیسلامی هەیە کە بەپێی باوەڕی شیعە، روانگەی تایبەتیی خۆیان بۆ ئەم سەردەمە هەیە. ئێرانییەکان توانیویانە لە زۆر بواردا دوا نەکەون. کەچی لەناو پروپاگەندەی ئایدۆلۆجیی ئیسلامییەکانی کوردستاندا، گوتارێک نییە باسی ئەزموونی ئێران بکات. ئیسلامییەکانی ئێرە ئەزموونی ئیران ناگوازنەوە چونکە بڕوایان پێی نییە. لە ئێرانیش جۆری مامەڵەکردن لەگەڵ ئیسلامییەکانی کوردستان لە سنووری کاری ئەمنییەتی تێ ناپەڕێت. ئەم ململانێیە لە خزمەتی پەرەسەندنی بزووتنەوەکانی ئیسلامی لە کوردستان نەبووە.

یەکێکی تر لە هۆکارەکانی پەرەسەندنی بزووتنەوەی سیاسیی ئیسلامی لە کوردستان، لاوازیی دەسەڵاتی سیاسی بوو. کوردستان لە ماوەی کەمتر لە چوار ساڵ (١٩٩٠-١٩٩٣) تووشی سێ تەنگژە بووە: یەکەمیان لە پڕێکدا

لە ئەنجامی پرۆستریکا جەمسەری کۆمۆنیزم رووخا. ئەو رووداوە جیهانییە بۆشاییەکی ئایدیۆلۆجیی خستە ناو هەموو بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان. ئەو بزووتنەوەیە بەدرێژایی مێژووی خۆی بڕوای وا بوو کە ئەم جەمسەری کۆمۆنیستی سەرباری هەموو کەموکووڕییەکانی، دژی ئیمپریالیستە و لە خزمەتی ئازادیی گەلاندایە. ئەو بلۆکە سیاسییە سۆسیالیستییەی کە پشتیوانیی گەلانی دەکرد، لە مەیدان دەرچوو.

ئێمە ئەگەر ئاگامان لە مێژووی فیکریی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان هەبێ، تێ دەگەین کە ئەو رووخانە فیکرییە رووی دا، تەنگژەیەکی ئایدیۆلۆجی دروست بوو. جاران دەگوترا بیری نەتەوەییمان تایبەتمەندییەکەی لەوەدایە کە بۆ رزگاریی کوردستان کار دەکات بەڵام لە رووی کۆمەڵایەتییەوە ئاراستەیەکی سۆسیالیستی هەیە. ئێستا سۆسیالیزم بەکۆتا هات. لەو بارودۆخەی کۆمەڵی کوردستان تێیدا بوو "نەخوێندەواری، بەردەوامیی حکوومەتێکی دیکتاتۆری داگیرکار و حکوومەتێکی تری ئاینی لە هاوسێییماندا" وای کردبوو بزووتنەوەی سیاسی لە کوردستان دەستی نەگاتە سەرچاوەی فیکری نوێ و بە ئاسانی هەڵنەستێتەوە. لەو قۆناغەدا تەنگژەیەکی کوێر مەیدانەکەی داگیر کرد.

تەنگژەی دووەم ئەو کاتە بوو کە بەسەرەتای سیستەمی نوێی جیهانی ناودەبرێت و چەمکی جیهانگیری پەیدا بوو، تەکنۆلۆجیای گەیاندن جیهانی تەنییەوە و خێرا پێکەوەی بەستەوە، تێکەڵبوونی دنیا و مەسەلەی دیموکراسی بەشێوەی نوێ پەرەی دەسەند. ئێمە لەو کاتەدا پێویستمان بەچەند ساڵێک وەخت هەبوو تا لەم چەمکە نوێیانە حاڵی ببین چونکە وەکو ئێستا لێیان تێ نەگەیشتبووین.

تەنگژەی سێیەم لە بەڕێوەبردنی حکوومەتی کوردستاندا دوای رزگاری دووچاری بووین: دەسەڵاتی داگیرکار لە کوردستان پاشەکشێی پێ کرا و

دەسـەڵاتی نیشـتمانـی کەوتە دەست بزووتنەوەی رزگاریخـوازی کوردسـتان، بەبێ ئـەوەی هیچ ئامــادەییـیـەکی بۆ بەڕێوەبردنـی حکوومـەت هـەبێ. بەرەی کوردستانی لەو کاتەدا هیچ پێشینە و ئەزموونێکی بەڕێوەبردنی دەسـەڵاتی ئیــداریی نەبوو. ئەو بەرەڵڵاییــیـــەی لە ســاڵانـی نێـوان ١٩٩١ تـا ١٩٩٥ لە کـوردسـتــانـدا هەبوو، لـەگـەڵ ئـەو گـەمــارۆ ئابوورییــەی لەســەر عـێـراق و کـوردسـتــان پەیڕەو دەکرا، زەوینەیەکی لەبـاری بۆ پەرەســەندنی بزووتنەوە ئیسـلامـیـیـەکان رەخسـاند. مێژوو نیشـانی داوە لە هـەر شوێنێک تەنگژەی فـیکری هـەبێ، خـەڵک بۆ بیـرکـردنەوە و لێکدانەوە دەگـەڕێتـەوە سـەر ئاین، ئاینیش بـەردەوام "ئەگـەر مرۆڤ و کـۆمـەڵ بە روانگەی ئاین تـەفسـیـر بکرێ" لەگـەڵ سـەردەمدا ناکـۆکـە، چونکە کـەرەسـتـەیەکی ئەوتۆی تێدا نیـیە کـە بتوانرێ ئەمڕۆی پێ لێک بدرێتەوە.

لە واقیـعی ئێسـتادا بزووتنەوەی سیـاسیی ئیسـلامی لە کوردسـتان، رەوتە توندڕۆکـەی بەرەو هەڵدێر دەڕوات چونکە نەیتـوانیـوە بەشـێـوازی حـزبی، هێمنانە و ئاشتیخـوازانە بەڕێوە بچێ، بۆیە عاقیبەتی ئەم بزووتنەوەیە بەرەو ئەوە دەچێت کـە توندڕۆیی لە شێـوەی (جند الاسـلام) زیاتر بکات، هەروەها بەشێکیش لە جەماوەری ئەم حزبە دەبێتە نێچیر بۆ یەکگرتووی ئیسـلامی و دەچنە پاڵیان.

بە هـەمـــوو روویەکــدا و لـە هـەمـــوو حـــاڵـەتێکدا ئـەم حـــزبە نـاتوانـێ لە چوارچێوەی ئەو چەکدارانەی کە هەیەتی پتر تێ پەڕێ و پەرە بسـتێنێ، بۆیە ئەمـڕۆ لە کوردسـتـاندا واقیـعی بزووتنـەوەی ئیسـلامی زێتـر وەک واقیـعێکی سـەربازی دەبینین نەک واقیعێکی فیکری - سیـاسی و رێکخراوەیی، ئەوەش داهـاتـوویەکی گـەش و دوور و درێژی نابێت. هـەڵبـەت وەک رەگـەزی تـوندڕۆ بەناو کۆمـەڵگەی ئێمـەدا پەرت و بڵاو دەبن و لەوانەیە لە رووی ئەمنییـەوە ببن بە هـەڕەشـەیەک.

باڵەکەی تریان یەکگرتووی ئیسلامییە کە سیاسەتی خشان بە هێواشی و دزەکردن بۆ نێو داوودەزگاکان بەکار دێنێ. ئەوانە خۆیان ماندوو دەکەن وەک دیارە لەناو یەکگرتووی ئیسلامیدا لە نوێ موناقەشەی فیکری نەتەوەیی و مەسەلەی سەربەخۆیی کوردستان دەکرێ. زۆر باش دەبوو کە ئەوانە رابکێشرابانە ناو گفتوگۆ چونکە ئەگەر یەکگرتووی ئیسلامی بەرەو فیکری نەتەوەیی بێت، کارێکی باشە. بۆیە پێویستە موناقەشە بکرێن و رابکێشرێنە پێگەی نەتەوەیی. ئەگەر لە پێگە نەتەوەییەکان نێزیک بکەونەوە، ناتوانن لە پێگە داخراوە فیکرییەکانی خۆیاندا بمێننەوە. بۆیە ئەگەر لێیان گەڕێین کارێکی خەتەرناکە. دڵنیام ئاستی فەرهەنگی و سیاسیی نەوەی نوێ لە کوردستان، لەوە نزمترە کە نەکەونە داوی یەکگرتووی ئیسلامی. ئەگەر ئەمڕۆ یەکگرتوو لە زانکۆکاندا پێگەیەکیان هەیە، نیشانەی ئەوەیە کەوا قوتابیانی زانکۆ لە رووی رۆشنبیرییەوە لاوازن، ململانێی فیکری و سیاسی لە کوردستاندا لەڕە و ئەو ناوەندانەی کە بایەخ بە کێشەکانی فیکری دەدەن بێهێزن. تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت، حکوومەتی کوردستان بیر لەم مەسەلانە ناکاتەوە و زانکۆش بە ئەرکی خۆی هەڵنەستاوە. هەروەها شەقامیش (رای گشتی) کپە. تا ئێستا لە کوردستان دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە بە زمانی کوردی و ئەو زمانانەی کورد دەتوانن پێی بخوێننەوە، لە سەرەتادان. ئەم رۆژنامە و کۆوارانەی هەن، کارە فیکرییەکانیان لە گوتاری هەڵوێستی سیاسی تێ ناپەڕن. ئەمانەش لە پرۆسەی دروستکردنی ململانێی فیکری لە کوردستاندا، ناتوانن رۆڵێکی گەورە و کاریگەر بگێڕن.

لە دەزگای رۆشنبیری و راگەیاندنی گوڵان، ماوەی ساڵێک موناقەشەمان لەگەڵ ئیسلامییەکان هەبوو، کە بەئاشکرا خۆیان لێ دەدزییەوە، چ بە نووسین یاخۆ بە ئامادەبوون. من خۆم لەنێو ئەو موناقەشەیەدا بووم، بۆم دەرکەوت ئەوان زۆر بەپرۆژە فیکری و سیاسییەکانی خۆیان پشت ئەستوور نین، تیۆریزانێکی یەکگرتوو، ناتوانێ بەرامبەر بە دیموکراتێک دانیشێ و

داکۆکی لە پرۆژەی سیاسیی حزبەکەی خۆی بکات. بۆ کاری ساغکردنەوەی فیکری لە کوردستاندا، ئەگەر ئەمنیەت هەبێ، کەمێک پەنا بۆ یاسا ببردرێت و دامەزراوە فەرهەنگییەکان دەستیان والآ بێت و بکەونە گفتوگۆ، ئەم گفتوگۆیانەش بلاو بکرێنەوە "مەبەستم تەنیا دەمەتەقێی نێوان دوو رۆشنفیکر و سیاسەتکار نییە بەڵکو کتێب بلاو بکرێتەوە"، پێم وایە زۆر بە ئاسانی پاشەکشێ بە رەوتی یەکگرتووی ئیسلامی دەکرێت.

ئەو کەرەستانەی کە یەکگرتوو هەیەتی هەر لایەنگرانی حزبەکەی خۆی نییە، چونکە ئەوان مامەڵەیەکی سیاسی لەگەڵ ململانێی فیکری لە کوردستاندا دەکەن، پێویستە حکومەتی کوردستانیش لە بەرامبەریاندا مامەڵەیەکی سیاسییانە بکات، ئەویش قەدەغەکردنی هەموو ئەو رێگەیانەی نێو کۆمەڵی کوردەوارییە کە یەکگرتوو لە کاتی ململانێی فیکریدا پەنایان بۆ دەبات. بەنموونە بۆ دەبێ مزگەوت لە خزمەتی کادیرەکانی یەکگرتوودا بێت، وەک چۆن حزبێک مامەڵە لەگەڵ هۆڵی بارەگەی لقێکی خۆیدا دەکات، ئەوانیش ئاوا مامەڵە لەگەڵ مزگەوت دەکەن.

جاری یەکەم بزووتنەوەی ئیسلامی مزگەوتی بۆ مەشقی سەربازی بەکار دەهێنا، یەکگرتوو داکۆکیی لێ دەکردن. کەواتە یەکگرتوو، لە کوردستاندا توندڕۆیی بزووتنەوەی ئیسلامی و گرووپە توندڕۆکانی تر، بە هێزێکی یەدەگ بۆ خۆی دادەنێ تا خەڵکیان پێ بترسێنێت و ململانێی سیاسییان پێ بکات. تەنانەت رۆژگارێک ئەگەر لە دەستیان بێت، بۆ بەرەنگاربوونەوەی سەربازیش بەکاریان دێنن. بە دڵنیاییەوە دەڵێم سەرەنجامی هەر حزبێکی ئیسلامی توندوتیژی دەبێت. وێکچوونێکی هاوبەش لە نێوان کاری حزبیانەی کۆمۆنیستەکان و ئیسلامییەکاندا ئەویش حزبی ئایدیۆلۆجین. جیاوازییەکە تەنیا لەوەدایە کە هەروەک بێرتراندراسێل دەڵێ: کۆمۆنیزم ئاینێکی ئیلحادییە، بەڵام ئیسلامییەکان باسی خواپەرستی دەکەن. جا

بەهەر شێوەیەک ئایدیۆلۆجیا بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتی سیاسی دەکەوێتە ململانێ بە یەک جۆر دەجوولێتەوە. کۆمۆنیستەکان بڕوایان بە دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا هەبوو، واتە دەسەڵاتێکی دیکتاتۆری پێویستە تا ئایدیۆلۆجیا بەسەر کۆمەڵگەدا بسەپێنێ. لە فیکری ئیسلامییەکاندا قۆناغی جیهاد ئەو قۆناغەیە کە کۆمۆنیستەکان بە دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا ناوی دەبەن. واتە دیکتاتۆریی ئیسلامییە توندڕۆکانە بۆ سەپاندنی عەقیدەی سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانیان بەسەر کۆمەڵدا. ئەزموونی بەکردەوەمان لەگەڵ هەردووکیاندا هەیە. سۆڤیەت نموونەی کۆمۆنیستەکانە و ئەفغانستانی تاڵیبانیش نموونەی ئیسلامییەکانە. ئێرانیش نموونەیەکی تری تەجرەبەی سەپاندنی ئایدیۆلۆجیای ئیسلامییە بەڵام بە فیقهی جەعفەری لەگەڵ هەندێک تایبەتمەندیی خۆی. شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران سەرباری کۆبوونەوەی تێکڕای ئەو هەلومەرجانەی دیکتاتۆریەتی محەمەد رەزا شا خولقاندنی، ئیمام خومەینی وەک مهاتما گاندی بەشێوەیەکی ئاشتیخوازانە سەرکردایەتیی شۆڕشی ئیسلامیی کرد. بۆ یەکەمین جارە جووڵانەوەیەکی ئیسلامی سەرکەوتن بەدەست بێنێ بەبێ ئەوەی یەک فیشەک بتەقێنرێ. ئەو جووڵانەوە لە ئێران نەبایە سەرنەدەکەوت. نە لە پاکستان و نە لە ئەفغانستان و نە لە هیچ وڵاتێکی غەیرە شیعی دووپات نابێتەوە. سەرەتاکانی دەسەڵاتی شیعە لە تەکیەکانەوە سەری هەڵداوە و شێخ سەفیەدینی ئەردەبیلی و بەرەبابەکەی لەسەر بنەمای تەسەوف، دەوڵەتی سەفەوییان دامەزراند دوایی بە تۆبزی بەسەر هەموو ئێرانیاندا سەپاند. هەڵبەت دامەزرانی کۆماری ئیسلامی و وەرگرتنی دەسەڵات وای کرد کە ئیمام دوای مانگێک لە شێوازی فەرمانڕەواییدا بگەڕێتەوە سەر بنەماکانی ئیخوان ئەلموسلیمن. ئەو کۆمارە لە نێوان ساڵانی ١٩٨٠ تا ١٩٨٩ بەشێوەیەکی زۆر توندوتیژ بەڕێوە دەچوو، ئەگەر ئێران خاوەنی ئەو فەرهەنگە دەوڵەمەندە نەبایە، لەوانە بوو تەحەمولی ئەو توندوتیژییەی

نەکردبا. شارستانیەتی ئێران لە ئاوێتەی خۆکردنی کولتووره سەپاوەکاندا ئەزموونێکی زۆری هەیە، بۆ نموونە کاتێک ئەسکەندەری مەکدۆنی هات، ئێرانییەکان لەناو خۆیاندا تواندییانەوه. لەگەڵ ئیسلام و مەغۆلیش هەر وایان کرد. خاتەمی بە ئاشکرا دەڵێ ئیسلاممان وا وەرگرتووە کە خۆمان دەمانەوێت. واتە کردیان بەشیعە، ئێستا دەیانەوێ شۆڕشەکەشیان بگۆڕن و وردە وردە لەژێر حوکمی شۆڕشی ئیسلامیدا باسی کۆمەڵگەی مەدەنی و دیموکراسی دەکەن. کەواتە ئەمە تایبەتمەندیی ئێرانییەکانە و نابێ بیگەڕێنینەوە بۆ بزووتنەوە ئیسلامییەکان. هەر بۆیەش دەبینین ئیسلامییەکانی ئێرە باسی ئەزموونی ئێران ناکەن.

لە کوردستاندا جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت، کارێکی زۆر ئاسانە، بە مەرجێک حکومەتێکی یەکپارچەی نیشتمانیمان هەبێ لە سەرانسەری کوردستاندا فەرمانڕەوایی بکات، پۆلیس ببێتە خاوەنی دەسەڵاتی ناو کۆمەڵ و ئەو دیاردانەی رۆژانە دەسەڵاتی حکوومەت کەم دەکەنەوە، نەمێنن. جا ئەو دیاردانە هەر لە دەسەڵاتی حزبەکانەوە تا دەگاتە عەشیرەتەکان "کە چەکیان پێیە" و سەرکێشیی هۆزایەتی دەگرێتەوە. ئەگەر ئەوانە چارەسەر بکرێن و حکوومەتی هەولێر و سلێمانی یەک بگرێتەوە، دەتوانین بیر لە دامەزراندنی داوودەزگای مەدەنی و یاسایی بکەینەوە و زۆر بە ئاسانی سنوورێک لە نێوان تێکەڵاوکردنی پیرۆزییەکانی ئاین و دامەزراوی یاسایی و مەدەنی دابندرێت. ئەم پرۆژەیە لەنێو کۆمەڵگەدا پێویستی بە روونکردنەوە هەیە و دەبێ خەڵک تێ بگەیەندرێت کە ئەو کارە بە مانای دوورخستنەوەی ئاین لە ژیانی کۆمەڵایەتی نییە. بگرە سنوورێکە دادەندرێ تا لە نێوان دوورخستنەوەی ئاین لە دامەزراوە یاساییەکان و پێوەندیی ئاین بە بیروباوەڕی کۆمەڵایەتی، جیاوازیی هەبێت. وڵاتی ئێمە پێشناکەوێت ئەگەر ئاین پەلامار بدرێت چونکە لە کولتووری ئێستای کوردستاندا جیاکردنەوەی دین کاری موستەحیلە. ئامانجەکە ئەوەیە ئاین نەکرێتە سەرچاوەی فیکری و

یاسایی بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی.

بەداخەوە لەژێر کاریگەری ململانێی سیاسیی ناو کوردستان، یاساکانی پەرلەمان و بڕیارەکانی حکوومەت و ناوەندە حزبییەکان، زۆرجار خەریکن لەلانی کەمی بنەماکانیش دێنە خوارەوە و پێیان وایە بۆ رکابەری کردن لەگەڵ ئیسلامییەکان، هەروەها داڕشتنی یاسا و فیکر و رێکخستنی کۆمەڵایەتی، پتر لەوان تەسلیمی بنەمایە ئایدیۆلۆجییەکانی ئیسلامییەکان بن. ئەوەش کارێکی هەڵەیە، وەک ئەوە وایە بیانەوێ یەکگرتووی ئیسلامی بۆ پێگەی نەتەوەیی راکێشن و فیکری نەتەوەیی لەلا زاڵ بکەن تا نەتوانێ لە پێگەی ئیسلامیی داخراوی خۆیدا بمێنێتەوە. خۆ بە پێچەوانەشەوە هەر راستە، ئەگەر لە ئەنجامی ململانێدا، ئێمە بەرەو پێگەی ئەوان بچین، ئەوە هەر لە بنەڕەتدا دەبێتە سەرکەوتنێکی ئایدیۆلۆجی بۆ ئیسلامییەکانی کوردستان. بۆیە پێویستە وردبینی لە کۆمەڵێک یاسا و رێنوێنیی سیاسیدا هەبێ و بە هێمنی گفتوگۆیان لەسەر بکرێ تا بتواندرێ هاریکاریی دەسەڵاتی نیشتمانی بکرێ و لەو هەڵەیە دوور بخرێتەوە. لەولاشەوە کۆمەڵگەی مەدەنی و سەروەریی یاسا لە کوردستان بە مانای سەرکەوتنی رەوتی ئیلحاد نییە. ئیسلامییەکان خەریکن مەفهومێک دەچەسپێنن گوایە ئەگەر سیستەم ئیسلامی نەبێ، دەبێ عەلمانی بێت، وەک ئەوانیش لێکی دەدەنەوە عەلمانیەت مانای ئیلحاد دەگەیەنێ. ئەو پروپاگەندەی ئەوان خاپاندنە. هەر ئەوان لە سەردەمی کاریگەری ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیستی لەناو بزووتنەوەی نەتەوەییدا، ئیسلامییەکان دەیانگوت لەناو بزووتنەوە نەتەوەییەکاندا لە جیاتیی ئاین ئیلحاد پەرە پێ دەدرێ. هەڵبەت کۆمۆنیستەکان و ئەو رەوتانەی لە فیکری ئەوان نێزیک بوون، خاوەنی روانگەیەکی ماتریالیستی بوون و پێیان وا بوو پێویستە تێکۆشەرێکی راستەقینە بەر لە هەموو شتێک مولحیدێکی راستەقینە بێت. ئەو بۆچوونە تێک شکا و بەکردەوە دەرکەوت هەڵەیە. دەکرێ مرۆڤ ئیماندار و دیموکرات

بێت. لێرەدا مەسەلەکە بەندە بە تاکەکەس و لە هەموو حاڵەتێکدا ڕۆڵی ئاین لە کۆمەڵگەدا دەکرێ ئیجابی بێت، بە مەرجێک وەک سەرچاوەی پێشکەوتن دانەندرێت چونکە ئەرکی کۆمەڵایەتیی ئاین لە دابینکردنی ڕێوڕەسمی پەرستندا بەکۆتا دێت و پێوەندیی بە تاکەکەس هەیە و هیچ کاری بەسەر گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا نییە. کاتێک کە دامەزراوی مەدەنی و سیستەمی دیموکراسی پەرە دەستێنن، دەبێ پشتیوانییان لێ بکرێت چونکە وڵاتی ئێمە لە رووی پێشکەوتنی ئابووری، پێگەیشتنی کۆمەڵایەتی، هەروەها بڕوا و پەروەردەکردنی جیلەکان، هیچ ئامادەییەکی بۆ پیادەکردنی دیموکراسی تێدا نییە، هیچ ئەزموونێکمان لەو بارەدا نییە. جا کە نیمانە ناچارین ئەو سیستەمەی دەمانەوێ بیگرینە بەر، لە ئەلفوبێوە تێ هەڵدەچین. ئینجا چۆن پشتیوانیی لێ دەکرێت؟

حکوومەت کاتێک دەتوانێ ئەو پشتیوانییە دابین بکات کە هەموو هاووڵاتییان لە بەردەم یاسادا یەکسان بن و یاسا لە تاکەکان بپێچێتەوە، نەک حزبەکان و ناوەندە ئاینییەکان ئەو کارە بەدەستەوە بگرن. ئەوەی ئێستا دەکرێت بەپێچەوانەیە، کەسایەتییەکان، ناوەندە ئاینییەکان و، حزبەکان لە کۆمەڵ و تاک و ڕەوتەکان دەپێچنەوە. ئەم شێوازە بووەتە مایەی هاتنە کایەی بارودۆخێکی نالەبار کە ئێستا ئێمەی کورد لە کوردستاندا تیایدا دەژین. تەنانەت ڕاکردنی جیلی نوێ لە کوردستان، سەرچاوەکەی لەم واقیعە نالەبارەدایە. نیگەرانی لە واقیعی سیاسی و ناڕوونیی چارەنووسی وڵات و نەبوونی کار تاکە هۆکاری کۆچی نەوەی نوێ نین. نەوەی پێشووتر کە ئێمەین تەمەنمان زیاترە باشتر بیر لە داهاتووی سیاسی دەکەینەوە، نەک ئەو لاوانەی کە تەمەنیان ١٨ تا ٢٥ ساڵە. بۆیە بە ئاشکرا دیارە هەندێ جار پاساو بۆ کەموکووڕییەکانی خۆمان دێنینەوە.

یەکێکی تر لەو هۆکارانەی کە دەکرێ هەنگاوەکانمان بۆ دروستکردنی

کۆمەڵگەیەکی نیمچە مەدەنی خێراتر بکات، زەروورەتی هەڵکێشانی کەلەپووری عێراقە لە بەڕێوەبردنی ئیداری و ژیانی سیاسی و بیرکردنەوەی کۆمەڵایەتی، مامەڵەی حزبەکان لەگەڵ یەکتری، مەسەلەی نەتەوەیی، مەسەلەی کەمینەکان و تێڕوانین لە رۆڵی ئافرەت و مەسەلەی مەعقولکردنی ئازادیدان بەخودی پیاو لە ولاتی ئێمەدایە. ئازادیدان بە پیاو مەسەلەیەکی گرینگە و لەسەری دەوەستم. ئازادی پێدان بە مانای سادە نییە، بگرە بەو مانایەیە کە ژیانی مرۆڤ لە ئاسایدا بێت تا بتوانێ لەناو کۆمەڵدا وەکو ئەوەی کە هەیە تەعبیر لە خۆی بکات. بەپێی واقیعی کۆمەلایەتی پێویستە بیر بکرێتەوە کە چۆن پیاوان کە نیوەی کۆمەڵن لە ئازادی بەهرەمەند دەبن تا داهێنان لە کاردا بکەن. ئینجا نیوەکەی تر واتە ئافرەت ئازاد بکرێ. تێڕوانینی کۆمەڵگەی کوردستان بۆ کێشەی ئافرەت، بیرێکی سەقەت و سادەیە. کاتێک دەڵێی ئافرەت ئازادیی دەوێ، یەکسەر هزریان بۆ سەر جنس دەڕوا. مەسەلەکە ئەوە نییە و جنس بەشێکی تایبەتی ژیانی هەر مرۆڤێکە. پێویستە تێڕوانینی کۆمەڵگەی ئێمە بۆ کێشەی ئافرەت بگۆڕدرێت. دەبێ پرۆگرامی درێژخایەنی ئابووریمان هەبێ تا ئافرەت دوای تەواوکردنی خوێندن یان بەبێ ئەوەش، بتوانێ کار بکات، ئینجا ئەم ئافرەتەی کە کار دەکات و دەخوێنێ، رێگە بە خۆی بدات لە ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتیی تریشدا بەشدار بێت. ئەمە تەنیا بەرواڵەت ناکرێت. تێڕوانینی باو سەقەتە و پێویستە رێگەی شیاو بۆ بەشدار پێکردنی نیوەکەی تری کۆمەڵ بدۆزرێتەوە. واقیعی کۆمەڵی کوردستان بەم چەشنەیە کە باسی دەکەم: نیوەی کۆمەڵ (ئافرەت) بەکردەوە بەلاوە نراوە، پیاوەکان زیاتر لە دوو چارەگیان لاون و دەڕۆنە دەرەوە و نایەنەوە، چارەگێک مرۆڤی وەکو ئێمە بە ئیدارە و سیاسەتەوە خەریکن کە بەسەر تێکڕای رەوتە سیاسییەکان (بەچاک و خراپەوە) دابەش بووینە. بەشێکی زۆر کەم بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە خەریکە. کەواتە کۆمەڵگەی ئێمە لە تەنگژەدا دەژی. بۆ چارەسەرکردنی ئەم

تەنگژەیەش پێویستە لە سەرەتادا حکوومەت بەهێز بکرێت، ئینجا بیر بکرێتەوە چۆن ئەم تەنگژە چارەسەر دەکرێ. دەبێ وردە وردە بیر لە نەهێشتنی گەندەڵیی نێو کۆمەڵگە بکرێتەوە، بە هەموو بارەکانیەوە. گەندەڵی لە ژیانی حزبی، لە کاری ئیداری و حکوومەت، لە مومارەسەی سیاسیدا قەلاچۆ بکرێ. من ناڵێم هەموو ئەوانە بەخێرایی بەکۆتا دێت، بەڵام تەنیا کە بیر لەوە بکرێتەوە پێویستە گەندەڵی کۆتاییی پێ بێت، ئەوا سەرچاوەکانی دەستنیشان دەکرێت. ئەو کاتەیە کە هێز و تواناکانی کۆمەڵگە بۆ کارکردن دەکرێنەوە. لە هیچ شوێنێک دیموکراسی نییە ئەگەر وڵاتەکە هەژار بێت. بە هەژاری دیموکراسی بەرقەرار ناکرێ. لە وڵاتی هەژاری و بێکاریدا کە روانگە بۆ دەوڵەمەند بوون پلە و پایەیەکی حزبی یان حکوومەتی بێت، لە جێی کارکردن، لە ماوەیەکی کەمدا دوا مۆدیلی ئۆتۆمۆبێل و خانوو دەست کەوێ و ژمارەیەک پاسەوان بە دەورەوە بێت، مەنتقی کار نەکەی و پارەکانت ببەیە دەرەوەی وڵات، زاڵ بێت، ئاوها نە دیموکراسی دێتە دی و نە وڵاتیش سەقامگیریی سیاسی بەخۆیەوە دەبینێ. ناکرێ لەسەر ئەم بنەما گەندەڵە لە کاری دامەزراوەکاندا، ژیانێکی فیکری، سیاسی و کۆمەڵایەتیی خاوێن دروست بکرێ.

لە دیموکراسیدا، گەندەڵی روو دەدات، بەڵام توانای پەرەسەندنی نییە. ئێستا لە وڵاتی زۆر سیستەماتیکدا، ئەگەر یەکێک لە پرێکا ملیۆنێک دۆلاری دەست کەوێ، نازانێ چی لێ بکات، چونکە بیخاتە هەر بانکێکەوە دوایی لێی دەپێچنەوە کە ئەو پارەیەی لە کوێ هێناوە و باجی دەخەنە سەر، کەواتە دیموکراسی پێوەندییەکی راستەوخۆی بە سیستەماتیککردنی دامەزراوەکان و کارکردنەوە هەیە. یەکێک لە هۆکارەکانی پێشنەکەوتنی وڵاتی ئێمە تەمبەڵییە. تەمبەڵی سیفەتێکی تازە نییە، بگرە مێژوویەکی درێژی هەیە و لە دروستبوونی دەوڵەتی عێراقەوە دەستی پێ کردووە. عێراق دەوڵەتێکی دەستکردە هەر لەسەر داهاتی نەوت ژیاوە و سەربازەکانی فەرمانڕەواییان

بەسەردا کردووە، خەڵکیان چەکدار کردووە و سامانی وڵات لە چەکدا خەرج کراوە. ئەوە بووەتە نەریت و گەیشتووەتە ئێمەش، بەشێوەیەک کە ئێستا لە کوردستان، جووتیارەکان بیر لەوە ناکەنەوە لە بواری کشتوکاڵدا بەرهەمی باش وەبەر بێنن چونکە پێیان وایە بڕیاری ٩٨٦ هەیە و خواردنیان لە ڕێگەی ڕێکخراوی خۆراکی جیهانیی وەک WFP بۆ دێت، کەواتە کشتوکاڵیان بۆ چییە؟ ئەمە کارەساتێکی زۆر گەورەی فەرهەنگی دروست دەکات و دەبێتە هۆی نەهێشتنی بواری بەرهەمهێنان.

کە ئەم قسەیە دەکەم مەبەستم ئەوەیە بیسەلمێنم ناتوانین تەنیا بە بڕیاری حزب، دیموکراسی دروست بکەین و پاشەکشێ بە دیاردە دۆگماکان بکەین. نابێ ئامرازمان تەنیا ئەوە بێ حزبی خۆمان خۆش بوێ و لەبەر خاتری حزب پاشەکشێ بە حزبەکەی تر بکەین. من قووڵاییەکی زۆر لەم قسەیەی مەسعوود بارزانیدا دەبینم کە دەڵێ: دەبێ ئێمە بیر بکەینەوە ڕێگەکانی کۆمەڵگەیەکی دیموکرات لە کوردستاندا، لەسەر بنەمای ڕێبازی بارزانی دروست بکەین. کەواتە دەبێ حزبی شۆڕشگێڕی ئەم وڵاتە شۆڕشگێڕیەتییەکەی خۆی بگوازێتەوە بۆ گۆڕەپانی خەباتی دروستکردنی دیموکراسی. ئەم گۆڕەپانە نوێیە خۆئامادەکردنی نوێ، فیکری نوێ، لێ وردبوونەوەی پتر و پێداچوونەوە بەچەمکی فیکری و سیاسیی پێویستە. هەروەها گەڕانەوەی دەوێ بۆ سەر ئەو ڕێبازە ڕەسەنەی کە توانای پێشکەوتنی ماوە، ڕێبازی کوردایەتی هەمیشە گونجاو لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵی کوردستان کە مستەفا بارزانی دای ڕشتووە.

ئەمانە دروشمی سیاسی نین، بەداخەوە جاری وا هەیە کە ئەم باسانە دەکرێ، خەڵک بەپڕوپاگەندەی تێ دەگات چونکە تا ئێستا دامەزراوی ئەوتۆ لە وڵاتدا دروست نەبووە تا لەسەر ئەم مەسەلەیە بوەستێ.

هەر توندڕۆییەک موناقەشەی خۆی هەیە، دەرگەی چوونە ناو

بۆچوونەکانی و ڕێگەی پووچەڵکردنەوەی هەیە. پووچەڵکردنەوەی توندڕۆکان بە مانای پاشەکشێ پێکردنی توندڕۆیی بە توندڕۆیی نییە، گەر وا بێ بەمە ناگوترێ کەشی دیموکراسی. جاران دەیانگوت توندوتیژیی شۆڕشگێڕی لە بەرامبەر توندوتیژیی پاشکەوتووی تاریک، بەڵام ئێستا پێویستە توندوتیژیی شۆڕشگێڕی بەلاوە بندرێ و هێزی حکوومەت بکەوێتە بەرامبەر توندڕۆیی. هەروەها فیکری پێشکەوتنخواز بکەوێتە موناقەشەکردنی ئەو فیکرەی چەقیوە کە جەماوەرێکی فراوانیشی نییە.

بەشی سێیەم

ئیسلامی سیاسی، دین و نەتەوە

بۆ لێدوان و روونکردنەوەی چەمکی ئیسلامی سیاسی، لە ساڵی ١٩٩٩دا، تەلەڤزیۆنی "ئیسلام" گفتوگۆیەکی ساز دا کە ئیکرام کەریم ئەندامی مەکتەبی سیاسیی بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی و سەرۆ قادر بەرپرسی دەزگای رۆشنبیری و راگەیاندنی گولان بەشدار بوون. ئەمەی لێرەدا دەیخوێننەوە، پوختەی گفتوگۆیەکی درێژە کە لەوەوپێش لە کتێبی دین و سیاسەتدا بڵاو کراوەتەوە. دوای راستکردنەوەی هەڵە زمانەوانییەکانی کە لەچاپی یەکەمدا رووی دابوو، جارێکی تر لێرەدا دەیکەمەوە پاشکۆی ئەم نامیلکەیە.

* پێناسەی ئیسلام بەرای جەنابتان چییە؟

ئیکرام کەریم: بسم الله الرحمن الرحیم، ئیسلامی سیاسی ناوێکی لێکدراوە، لە ئیسلام و سیاسەت. ئیسلام ئەگەر تەعبیری بکەی برێتییە لە دوایین دین کە خوا بە محەمەددا ناردوویەتی بۆ بەشەریەت. پێغەمبەری خواش دەوری رۆشنکەرەوەی ئەو دینەی هەبووە. لەمەدا دوو سەرچاوە بۆ ئیسلام دروست دەبێ کە قورئان و حەدیسی پێغەمبەرە (د.خ)، بۆ هەموو مەسەلەیەکی ئاینی گەر بتەوێ جێگیری بکەی، پێویستە موراجەعەی ئەو دوو سەرچاوە بکرێ؛ قورئان کە کتێبێکە لە (الحمد لله)وە دەست پێ دەکات تاوەکو (قل اعوذ برب الناس) بەو شێوەیە هاتووەتە خوارەوە و جبرائیل

هێناویەتی بۆ پێغەمبەر (د.خ). ئەویش بە ئەمانەتەوە گەیاندوویەتییە نەوەی خۆی و سەحابەش بە ئەمانەتەوە هەتا هاتووەتە دنیای ئەمڕۆی ئێمە. ئەمە ئیسلام وەکو شتێکی مەعلوم، بەڵام ئیسلام ئەگەر بتەوێ بیناسێنی برێتییە لە کۆمەڵێ ڕێکخستن کەوا پێوەندیی نێوان خوا و بەندە ڕێک دەخات، لەگەڵ ڕێکخستنی پێوەندیی بەندە و خەڵکانی تر. واتە ئیسلام، ڕێژیمێکی رۆحی، عیبادی ئەخلاقییە، هەروەها ڕێژیمێکی سیاسی، حکوومەتی، ئابووری، سەربازیشە. ئەمڕۆ گرفتەکە لەوەدا نییە بگرە ئەمڕۆکە مەسەلەی ئیسلامی سیاسی هاتووەتە ناو مەسەلەکان و رووناکییان خستووەتە سەر مەسەلەیەکی پێوەندیدار کە سیاسەتە.

ئاخۆ ئیسلام سیاسەتی تیایە یان نا؟ ئەم چەمکە پێوەندیی نییە بەوەی کە ئیسلام ئەگەر رۆحی بێت یان عیبادی بێت ئەگەر مرۆڤ بەرەو رەوشت بەرێ، بگرە تێبینیی لەسەر ئەوە هەیە کە ئاخۆ ئیسلام دەتوانێ وەکو بزووتنەوەیەکی سیاسی ئیدارەی خەڵک بکات یان نا؟ ئەگەر بگەڕێین بەناو حوکمەکانی قورئان و حەدیسدا دەبینین باشترین یاسای تێدایە، کەواتە ئیسلام ڕێکخەری هەموو ژیانە.

* کەواتە مامۆستا بەو پێیە دەتوانین بڵێین ئیسلام دوو لایەنە، لایەنێک پێوەندیی بەندە لەگەڵ خوای خۆی، لایەکەی تر مرۆڤ لەگەڵ تاکەکانی تردا؟

ئیکرام کەریم: بەڵێ.

* ئەگەر بگونجێ پێناسەیەکی سیاسەتمان بۆ بکەی؟

سەرۆ قادر: جارێ پێش ئەوەی بێمە سەر پێناسەی سیاسەت، کە لە زانیاریی زۆر گشتیدا بە هونەری قۆستنەوەی هەموو ئەو توانایانە دادەنرێ کە حزبێکی

سیاسی یان کۆمەڵێکی سیاسی، بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات بەکاری دێنن و دەیگونجێنن لە پێناو ئەو ئامانجانەی هەیانە. ئەمە چەمکێکی ئەکادیمییە و خەڵکانی ئەو بوارە زۆر بە وردی دەتوانن لێی بکۆڵنەوە. ئەوەی بەلای منەوە گرینگە، پێش ئەوەی دەست بە گفتوگۆکەمان بکەین، حەز دەکەم ئاماژە بۆ چەند چەمکێک بکەم، بۆ ئەوەی ئەگەر لە درێژەی گفتوگۆکەماندا دیقەتم کەم بووەوە، هەڵگێڕانەوە نەکەوێتە ناو ئەو چەمکانەی من گەرەکمە. مەبەستم لە چەمکی ئیسلامی سیاسی، ئاینی پیرۆزی ئیسلام نییە، بگرە ئەو رەوتە سیاسییانەن کە لە پێناو وەدەستهێنانی دەسەلاتی سیاسی لە کۆمەڵدا، وەکو هەر حزبێکی تر تێ دەکۆشن، بە کردەوەش لەناو کۆمەڵدا هەمان رەفتار و کرداری سیاسییان هەیە کە حزبەکانی تری سیاسیی غەیری ئەوان دەیکەن. مەبەستم لە ئیسلامی سیاسی قۆستنەوەی ئاینی ئیسلامە بۆ کاری سیاسی یاخۆ بەکارهێنانی ئیسلامە لەلایەن هەندێ بزووتنەوەی سیاسی لە کۆمەڵدا، لە پێناو وەرگرتنی دەسەڵات پەنا بۆ قودسیەتی دینی کۆمەڵ دەبەن. مەبەستم لە پیاچوونەوە بە بیروراکاندا، پیاچوونەوە نییە بە دەقە پیرۆزەکانی قورئان و حەدیسدا چونکە ئەوە کاری من نییە.

* بەرای ئێوە زاراوەی ئیسلامی سیاسی چەند راستە؟

سەرۆ قادر: چەمکی ئیسلامی سیاسی مێژوویەکی دووری نییە. لە قۆناغی کۆتایی لێک هەڵوەشانی دەسەڵاتی ئیستیعماری لە وڵاتانی ئیسلامیدا، بیرورایەکی سیاسی لەناو هەندێک کۆمەڵەی ئیسلامی پەیدا بوو کە ئایدیۆلۆجیای خۆیان لە ئاینی ئیسلام هەڵدێنجا. لە جیاتیی پەنابردن بۆ کۆمەڵێ ئامانج و بیروڕای دیاریکراوی کۆمەلایەتی و سیاسی و رۆشنبیری، وەک هەموو روانگە سیاسی و فەلسەفییەکانی تر، ئەم رەوتە پەنای بۆ ئاینی پیرۆزی ئیسلام برد و کردیە ئایدیۆلۆجیای خۆی. لە کاتێکدا ئەمە ئاینی کۆمەڵە. لە کوردستاندا نێزیکەی چواردە سەدە پێش ئێستا ئیسلام ئاینی کوردە.

بەڕای من ئیسلامی سیاسی، جۆرێک لە قۆستنەوەی تێدا هەیە، قۆستنەوەکەش دەرهەق بە موقەدەساتی میللەتێکی موسڵمانە. هەر حزبێکی سیاسی چ گەورە چ بچووک هەر ئاواتێکی سیاسی هەیبێت کە لە بەرژەوەندیی ئەو گەلە تەواو ببێ، دەیەوێ دەسەڵاتەکەی بەدەستەوە بگرێ، حەقی بوونی هەیە، بەمەرجێک هەرەشە لە بەرژەوەندیی باڵای وڵات نەکات.

لایەنێکی تری کێشەکە، ئیسلام دینی کۆمەڵی ئێمەیە، پیرۆزترین لایەنی ژیانی مەعنەوی و مادیی میللەتی کوردە و ئەوە چواردە سەدەیە مەسەلەی بە ئیسلامکردنی بەکۆتا هاتووە و میللەتێکی موسڵمانە. دەمەوێ ئەو پرسیارە بکەم، ئاخۆ ئێستا ئامانجی بزووتنەوە سیاسییە ئیسلامییەکانی کوردستان، بە ئیسلامکردنەوەی کۆمەڵێکی موسڵمانە، بە ئیسلامکردنەوەی کوردە، یان ئەوەتا تەفسیرێکی نوێیە بۆ ئیسلام؟ کە لە هەردوو حاڵەتدا، پێم وایە زانایانی ئاینی دەتوانن گفتوگۆی ئەم بابەتە بکەن، کە ئاخۆ پێداچوونەوە بەئاینی ئیسلامدا یان تەفسیرکردنەوەی، چەند دەکرێت بەناوی کۆمەڵێک لە قەڵەمی بدەی. لە هەموو ئەو وڵاتانەدا کە پێیان وایە دەبێ بەشێوەیەکی ئاسایی وڵات بەڕێوە بەرن، دەڵێن بەرژەوەندیی گشتیی وڵات هیچ حزبێک بۆی نییە بۆ بەرژەوەندیی حزبی ئیستغلالی بکات. لەوانەش دین و سەروەری و ئابووریی ئەو وڵاتە. بۆ دەڵێن ئیسلامی سیاسی زاراوەیەکە شەرعیەتی نییە؟ لەو روانگەوە نییە کە نابێ ئیسلام سەرچاوەیەک بێت بۆ یاسا و بیرکردنەوەی موسڵمانان. نەخێر. لەوەدایە کە حزبێکی سیاسی دێت بۆ وەرگرتنی دەسەڵاتی سیاسی ئایدیۆلۆجیاکەی خۆی لە پەنا دەقە پیرۆزەکانی ئایندا دەشارێتەوە، کەچی ئەمە موقەدەساتی میللەتێکە، واتە تۆ دێیت میللەتێک دەخەیتە بەردەمی ئایەتێکی پیرۆز و بە ئارەزووی خۆت بۆی تەفسیر دەکەی. کاتێک کە تۆ بۆ کاری سیاسی پەنا بۆ ئایەت و حەدیس دەبەی، ئەوا میللەتی ئێمە بە حەزەرەوە مامەڵەت لەگەڵدا دەکات. ئەمە بۆ قودسیەتی ئاین دەگەڕێتەوە لەناو کۆمەڵی ئێمەدا. پێم وایە

بزووتنەوە سیاسییەکانی ئیسلامی لە کوردستاندا، ئیسلام دەکەن بە ئایدیۆلۆجیا بۆ حزبێکی سیاسی. دیارە ئامانجە سیاسییەکان لە کۆمەڵدا بە هیچ شێوەیەک ڕێگە ناگرن لە چاکسازی و تەفسیری نوێی ئاینی ئیسلام بۆ ژیانی کۆمەڵ، بە هیچ شێوەیەک ئەمە نابێ ڕێی لێ بگیرێ، بگرە دەبێ هەموو یاساکانی کۆمەڵ، ڕێوشوێنەکان، شێوەکانی وڵات بەڕێوەبردن، جاری یەکەم ئەگەر بکرێ لە فەرمانەکانی ئاینی پیرۆزی ئیسلام سەرچاوە بگرێ، ئەگەرنا لەگەڵی بگونجێ، بە هیچ شێوەیەک نابێ لەگەڵیدا دژ بێت. ئەمە کارێکە لە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامی و بەتایبەتی لە وڵاتی ئێمەدا بڕاوەتەوە. لەم خاڵەوە من پێم وایە قۆستنەوەی ئاین، بۆ بە ئایدیۆلۆجیکردنی لەلایەن حزبێک بەدەستدرێژیی دەزانم بۆ سەر موقەدەساتی ئەو میللەتە.

* ئەو تۆمەتانە چۆن لێک دەدەنەوە کە دەڵێن لەژێر پەردەی ئیسلامدا بەرژەوەندیی تایبەتی هەیە و جگە لەوەی بەڕای کاک سەرۆ زاراوەی ئیسلامی سیاسی تازەیە، ئەوە چۆن لێک دەدەنەوە؟

ئیکرام کەریم: هەندێ تێبینیم هەیە لەسەر قسەکانی کاک سەرۆ. مەسەلەی سیاسەت، وشەیەکی ئاڵۆزە، پێناسەیەکی روونی نییە کە ئینسان حوکمی لەسەر بدات کە ئاخۆ بە کردەوە ئیسلام سیاسییە یان نا. مەسەلەی زاراوەی سیاسەت وەک هونەری مومکیناتە، بریتییە لە بردنەوەی گرەو لە بەرامبەرەکەت، لە کات و شوێنێکدا کە مرۆڤ خۆی دای دەنێ. هەندێکیش دەڵێن سیاسەت وشەیەکی عەرەبییە، کە بە مانای پێشڕەویکردنی میللەتێک دێت، پێشڕەوی دەکەی بەرەو رەوتێک، بەرەو مەسەلەیەک، بەرەو وەزعێکی دەبەی. حەدیسیش باسی ئەم وشەیەی کردووە کە کان بنی اسرائیل تسوس بالانبیاء. بەنی ئیسرائیلییەکان پێغەمبەران پێشڕەوییان دەکردن بەرەو ئەو شارستانیەتەی کە

له مێژوودا دروستیان کرد. پێغەمبەران کاریان پێشڕەویکردنی میللەتان بووە. هەندێ کەسیش دەڵێن سیاسەت وشەیەکی (مەغۆلیە) بەتایبەتی (ئیمامی مقەریزی) کە یەکێکە لە مێژوونووسان، دەڵێ ئەسڵی وشەی سیاسەت وشەیەکی مەغۆلییە، لە یاساوە هاتووە، لە دواییدا بووە بە سیاسەت بەماناکەی ئەو واتا (یاسا) و پاراستن و پیادەکردنی (یاسا).

کە دەڵێن ئیسلامی سیاسی، یان ئیسلام سیاسەتە و جیا نییە لە سیاسەت، ئیسلام و سیاسەت دوو وشەن لەلای ئێمەی ئیسلامییەوە جیا نەکراوەتەوە و جیاکردنەوەکەش ئێمە نەمانکردووە. ئێمە بانگی ئیسلاممان کردووە ئیتر مەسەلەی سیاسییەکە بەرز کراوەتەوە، ئەمە ئێمە نین سەرنج دەخەینە سەر لایەنە سیاسییەکەی. ئەگەر ئەمەش بکەین لە بواری وەڵام و روونکردنەوەدا دەیکەین. مەسەلەی سیاسەت بریتییە لە پیادەکردنی ڕێژیمێک، ئایدیۆلۆجیەتییەک، بیروڕایەک، پیادەکردنی ئەو بیرە، بەرەو گەیشتن بەدەسەڵاتی سیاسی، ئەگەر کورتی بکەینەوە سیاسەت ئەمەیە کە بیرێک کۆمەڵگەیەک دەجووڵێنێ، دەیگەیەنێتە دەسەڵاتی سیاسی، ئەو بیر و ئایدیۆلۆجییەتە دەخاتە سەر مەسەلەکە.

دووەم کە کاک سەرۆ دەڵێ: ئیسلامی سیاسی ئەگەر بێتە ناو مەیدانی سیاسەت و کار بکات، کۆمەڵێک کۆسپ لە بەردەم خەڵکدا دروست دەکات. باسی موتڵەق دەکا، باسی لە قاڵبدان و ئەو حەدیسە کەس نییە قسەی تێدا بکات.

بەڵێ ئیسلام ئاینێکە، ئەم ئاینە وەکو هەموو ئاینەکانی تر کە پێوەندیی سیاسیی تێدایە یان نا؟ ئاخۆ ئەو ڕێکخستنە سیاسییە باشە بۆ ئەوەی پیادە بکرێ یان نا؟ پەنا دەبەینە بەر دوو ڕێباز، ڕێبازێکیان پێی دەوترێ ڕێبازی سوکرات، دەتوانین کۆمەڵێ پرسیار بکەین. یەکەم، کەسێک کە باوەڕی بە ئیسلامی سیاسی نییە یان بڕوای وا نییە کە کۆمەڵێک بزووتنەوەی ئیسلامی هەوڵی دەسەڵات بدەن، بڕوای پێ نییە کە بۆچوون و

پێوەری ئیسلام بێت لە حزبایەتیکردندا، لە سیاسەتکردندا، لە شۆڕشکردن پێشڕەویکردنی کۆمەڵگە وەکو حەدیسەکە ئاماژەی پێ کرد، ئێمە بڵێین ئەو کەسانە کە باوەڕیان بە خوا هەیە یان نا؟ پرسیارێکە ئەگەر ئەو کەسە باوەڕی بەخوا ببێت. پرسیاری دووەم، یەکسەر دروست دەبێ، کە ئەم خوایە توانای هەیە کەوا ڕێژیمێکی وا دابنێت لە بەرژەوەندیی مرۆڤدا بێت. ئەوەی باوەڕی بە خوا ببێت ئەوەی لەلا روونە، ئەوەی دەڵێ کە خوا توانای ئەوەی نییە کە دای بنێ ئەوە باوەڕی بە خوا و بە ئیسلام نییە.

ئەگەر باوەڕی بەوە هەیە کە ڕێژیمێک هەیە و خوا مرۆڤی دروست نەکردووە بەرەڵلای کردبێ بە کەیفی خۆی بکات، بەڵکو یاسایەکی بۆ داناوە، ئاخۆ یاسایەکە تەواوە؟ یان یاسایەکە پێوەندیی عەبد و خوا دەکات و هیچی تر؟ بە ڕێکخستنی پێوەندیی عەبد و خوا هەڵدەستێ؟ ئێمە ڕێک دەکەوین لە خاڵێکدا کە ئەوەش ئەوەیە بەراستی خوایەک هەیە، یاسای داناوە و مرۆڤیشی بەسەرکردووەتەوە و یاسای بۆ داناوە، بەڵام یاسایەکە، بۆ نموونە ئەو دەڵێ تەنیا پێوەندییەکی رۆحییە، نەک مەسەلەیەکی سیاسی بێت، یان یاسای حوکم بێت. ئێمە لەو خاڵەدا یەک ڕاین کە خوا هەیە و یاسایەکی داناوە، ئەم یاسایەش مادام خوا دای ناوە راستە. کە من بڵێم ئیسلام یاسای حوکمی تێدا نییە، دەبێ لە ئیسلام خۆی وەرم گرتبێ کە یاسای حوکمی تێدا نییە: یان ئەگەر بڵێم تێیدایە ئەوا دەبێ بە بەڵگە بیسەلمێنم، کە خوا هەبێ یاسایەکی هەبێ بۆ مرۆڤایەتی باش بێت، یاساکە یاسای حوکم بێت. ئاخۆ ئێمە بۆمان هەیە پیادەی بکەین یان ئیختیارمان هەیە، ئەگەر جێبەجێی نەکەین دەبێ؟ ئاخۆ دەتوانین ڕێک بکەوین هەندێکی کە لەگەڵ بەرژەوەندیی خۆمانە، جێبەجێ بکەین و ئەوەی تر پشتگوێ بخەین، ئەمە قبووڵە یان نەء؟ ئەگەر ئەمە وا بێ پێویستە گفتوگۆ بگۆڕین. دەمێنێتەوە سەر ئەوەی کەوا مادام ئێمە باوەڕمان بەو یاسایە هەیە، دەگەینە ئاکام. ئەگەرنا ئێمە ئسلوبی ترمان هەیە، دێین سروشتی ئیسلام دیراسە دەکەین،

ئیسلام کە دوو سەرچاوەی هەیە قورئان و حەدیسە. لەو دوو سەرچاوە بە سێ چوار جۆر باسی حوکم دەکات.

یەکەم. بۆ وشەی حوکم، خوا دەفەرمووێ "وانزلنا اليك الكتاب لتحكم بين الناس". ئێمە ئەم کتابەمان ناردووە، ڕێبازی حوکمە لەناو خەڵکدا، واتە دەسەڵاتێکی سیاسییە و کەسێک ئەگەر سەرپێچی بکات دەبێ ئیجرائاتی لەگەڵدا بکەین. هەتا باسی تەورات و ئینجیلیش دەکات کە حوکمیان تێدایە بۆ کاتی خۆی. پێغەمبەری ئیسلام دەفەرمووێ:"ينفصم عري الاسلام الاسلام عروة عروة اولها الحكم واخيرها الصلاة". ئیسلام دەکەوێتە فەترەیەکی ئەزموونی گرێکانی دەکرێتەوە و وای لێ دێ بەرگی پێوە نامێنێ، یەکەم گرێ کە لێی دەکرێتەوە حوکمەکەیە، کە دەسەڵاتی سیاسییە. دوای ئەوەش خەڵک کەم کەمە گرینگی بە نوێژیش نادەن. ئەمانە دوو شتن پێوەندییان بەیەکەوە هەیە، لێک جیاوازکردنیان یان مەرام و مەبەستیان تێنەگەیشتنە لە حەقیقەتی ئیسلام ئەوەش مەسەلەیەکی ترە.

سەرۆ قادر: ئەگەر هەمووی موناقەشە نەکەین پێم وایە گفتوگۆکە زۆر شتی تێدا بزر دەبێ.

ئیکرام کەریم: بەڵێ، تێبینیی سێیەم لەسەر قسەی کاک سەرۆ کە دەڵێ ئەو حزبە ئیسلامییانە ئاین دەکەنە پەردەپۆش بۆ ئامانجەکانی خۆیان. لە ڕاستیدا من ئەم قسەیەم بەلاوە ورووژێنەر نییە چونکە ئەم قسەیە لە قورئاندا هەیە. ئەوەتا کە پێغەمبەر باسی ئاین دەکات و دەڵێ خوا ئاینێکی ناردووە دەبێ ئێمەش ئیلتیزامی پێوە بکەین خێریشی تێدایە بۆمان. ئەمەش خوا بەرژەوەندیی عەبدی موراعات کردووە، ئەگینا خوای گەورە خوایە ئەگەر هەموو عەبدیش کافر بن، هەر هەمووی دژایەتیی خوا بکەن، قازیفە بنێ بە ئاسمان، گرفت نییە. تەنیا بۆ بەرژەوەندیی عەبدە ئەو قسەیە و دەقە لە قورئاندا هاتووە: "إن هذا لشيئ يراد". ئەمە مەبەستێکی تر لەژێریدا هەیە،

ئەم بانگەشـە بـۆ یەککگرتن و بۆ ئـاین و بۆ ئیـسلامـە، کـۆمـەڵێ ئامـانجی تر لەژێرییـدا هـەیە، کـە جـێبـەجـێکردنی ئیـسـلامـە. بەڵێ راسـتـە بزووتنەوە ئیسلامییەکان بۆ ئەوە نەهاتوون کۆمەڵگەی کوردی ئیسلام بکەنەوە، بگرە بۆ ئەوە هـاتووە سـیـاغـەی ژیانی کوردەواری پتـر لـەسـەر ئیـسلام بکات، هـاتووە دەسـەڵاتی سیاسی بەدەسـتـەوە بگرێ ئەو کاتەش دەیسەلمێنێ کـە ئیـسلام چ خـێـرێکە بۆ کـۆمـەڵگە، چونکە پێش بەدەسـتـەوەگـرتنی دەسـەڵات، سەلماندوویەتی کە مێژوویەکی هەیە.

* هـەر لە زاراوەی ئیـسلامی سـیـاسـیـدا کـە گـوتتـان مـێژوویەکی دووری نیـیـە. درێژبوونەوەی دەسـەڵاتی خـەلافـەتی ئیـسـلامی بەدرێژاییی چەندان سـاڵ ئەگەر مەسـەلەکە دەسەڵاتێکی سـیاسی نەبێ چۆن تەفسیر دەکرێ؟

سـەرۆ قـادر: ئەوەی کـە بەلای منەوە گرینگە، تەفـسـیرکردنی ئایەت و دەقە پیرۆزەکـانی ئاینی ئیـسلام نییـە، لەوانەیە ئامـانجی ئەم بـەرنامـەیەش نەبێ. پێم وایە ئەمـە ئەرکی حـزبێکی سـیـاسـیش نیـیـە، چونکە ئەمـە ئـەرکی دەزگـاکـانی ئاینی و مـامـۆسـتـایانی ئاینی و پەیمانگە و کـۆلێـجـەکـانی شـەریعـەتە. ئێـسـتا لـە وڵاتانی ئیـسـلامی هـەوڵ دەدرێ کۆلێـجی تایبـەت بە خۆیان هەبێ.

پێم وایە ئەوەی کە مامۆسـتا ئیکرام دەیڵێت، لە رووی مـێژووییـەوە ئاینی ئیسـلام لە سـەرەتاوە بە دەسـەڵاتێکی سـیاسی دەسـتی پێ کرد، بەڵام دوای نێـزیکەی چواردە سـەدە کـە کـۆمـەڵی ئیـسـلامی دروست بـووە، زۆر لەو ئامـانجـانەی ئەو کات، ئێـسـتا هـاتووەتە دی. ئـاینی ئیسـلام بـە ئەندازەیەک بەسەر کۆمەڵی خۆیدا بالادەستە کە بە فەرمان و بە چاکسازی و بەرێنوێنی و چاودێریکردن لەسـەر یاسـا و کـاروباری دەوڵـەت و ژیانی کـۆمـەلایەتی و

سیاسی و تەنانەت چالاکیی حزبەکانیش، دەتوانێ دەستنیشان بکات لە کوێ لە ڕێنوێنیی ئیسلام لادراوە، لە کوێ دەبێ شتێکی زیاد بکرێ و سەرچاوەکەشی لە ئیسلامەوە بێت. ئەم کارانە زۆر پێویستن بەڵام یەک شتی زیادەیە، ئەویش لەناو ئایندا پێویست بە حزبی سیاسی نییە. ئامانج لێرەدا ئەوە نییە کە بگەڕێینەوە سەر سیاسەت، مەبەست لێرەدا ئەو پرسیارەیە: ئاخۆ بەڕاستی لە کۆمەڵێکدا دوای نێزیکەی چواردە سەدە موسڵمانیەتی، بەپێی یاسا ڕێگە نادرێ هیچ حزب و کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیری کار بکات ئەگەر کارکردنەکەی لە دژی ئاینی ئیسلام بێت – ئاخۆ لەم قۆناغەشدا پێویست بەوە هەیە کە تەفسیری دەسەڵات و سیاسەت و تەفسیری دەسەڵاتی سەربازی ئیسلام، تەنیا ئاوها بکرێ کە کۆمەڵێ حزب دروست بن وەکو هەموو حزبەکانی تری سیاسی کارتی ئەندامیەتی، مەکتەبی سیاسی و سکرتێریان هەیە، دژایەتییان هەیە و لادان لە مەبادیئیان هەیە. ئێوە باش دەزانن کە لە ئاینی پیرۆزی ئیسلامدا پاشەکشە لە مەبدەئەکاندا نییە، لێکدانەوەی پێچەوانەی موقەدەساتی ئاین نییە. خوار ڕۆیشتن لەسەر ڕێنوێنیی ئاین بۆ کۆمەڵ، سزای لەسەرە. لەلایەکی تر دەزانین حزبێکی سیاسی زۆر بە ئاسانی لە پێناوی بەرژەوەندیی خۆی، پێ لە زۆر بیروباوەڕی خۆی دادەنێ. من پرسیارێک لە مامۆستا ئیکرام دەکەم; ئەگەر لە یاسای ئیسلامدا کوشتنی برای موسڵمان بەتاوان دابنرێ، ڕەوایە ئەو حزبە سیاسییەی کە لە پێناو ئیسلام تێ دەکۆشێ، لەسەر مەیتی هاوەڵەکانیەوە بچێ بکوژی هاوەڵەکانی خۆی ماچ بکات، ئەگەر ئەوە حزبێکی سیاسی نەبێ؟ ئەم هەڵوێستە لە حزبەکەی ئێوە و حزبەکانی تریش هەیە. من ئەمە بەکەمی وەرناگرم بۆ حزبەکەی ئێوە، بگرە وای تێ دەگەم کە حزبەکەی ئێوە، حزبە ئیسلامییەکان، سیاسین هەتا سەر ئێسقان، وەکو هەر حزبێکی تری سیاسی کە ناوی ئیسلامی پێوە نییە. هەموو ئەو موسڵمانانەی کە لەناو حزبەکەی تۆدان، لەگەڵ ئەو موسڵمانانەی لایەنگریت

ناکەن، چ حوکمێکیان بەسەردا دەدەی؟ ئاخۆ پلەیەکی کەمتر بۆ ئەوانە دادەنێی کە لە حزبەکەت دانین، چونکە بە روانگەی تۆ جیهاد ناکەن، بەڵام بە تێڕوانینی خۆی لە فەرمانەکانی دین لانادات. ئەگەر موسڵمانی بێگەرد ئەوانە بن کە لە حزبێکی سیاسیی ئیسلامیدا جیهاد دەکەن، ئەوا زۆربەی کۆمەڵ بە کافر دەردەچن. دیارە ئامانجەکە سیاسییە. کە منیش دەڵێم گرووپە ئیسلامییەکان لە قۆستنەوەی دینی ئیسلامدا یەکگرتوو نین، دەمەوێ بڵێم وەکو بزووتنەوە کۆمۆنیستەکان کە دەیان مەڵبەند و گرووپی جیا جیایان هەبوو، ئێوەش لە بە ئایدۆلۆجیکردنی ئیسلامدا یەک روانگەتان نییە.

باشە ئەو کاتە ئەو برادەرە موسڵمانەی کە ئەندامی ئێوەیە و تۆ دڵنیای دەکەی ئەو موسڵمانترە لەو حاجی و مەلا و دیندارەی کە بە حوکمێکی دینی پەروەردە بووە لە خێزانێکی ئاینی پەروەردە بووە، چووەتە ناو حزبێکی سیاسی، ئەگەر چووبێت، خیلافی ئاینی تیا نەبینیوە، بە موجەهی بۆ لەناوبردنی دین و پێشێلکردنی موقەدەساتی ئاینی کاری نەکردووە، ئێستا تۆ پێی دەڵێی: نا ئەوەی لەناو حزبەکەی مندایە بە پلەیەک لە تۆ دڵسۆزترە لە تۆ موسڵمانترە، واتە لە حەقیقەتدا تۆ جیهانی ئیسلامیش لەو هەموو گەورەییەوە، دوای نێزیکەی چواردە سەدە دێنیەوە سەر حزبێک و ئەندامەکانی ئەو حزبە کە بەکێشە و تەنگژەیەکی سیاسی، زۆر کەم دەبێت، بە پێچەوانەشەوە، بەسەرکەوتنێکی سیاسی زۆر دەبێت. ئەگەر وا بێ ئەوە حزبەکەی ئێوە لە بەرامبەر شەهیدانی خۆی، کە دەستتان لە ملی بکوژانیان کرد، بەرامبەر بە ئاین وەستان و پێشێلتان کرد. من رێگە بەخۆم نادەم بەو شێوەیە باسی موقەدەساتی دین بکەم کە مامۆستا ئیکرام باسی کرد. ئەمە خۆی لێی بەرپرسیارە، بەڵام قەزیەی دەسەڵات و سیاسەت و بەکارهێنانی توندوتیژی لە ئاینی ئیسلامدا بەو مانایە نییە کە هەر دەبێ حزبێکی سیاسی ئیسلامی بێت و دەسەڵات بەدەستەوە بگرێت. ئەم بزووتنەوانەی کە بەپێی یاساکانی وڵات دروست بوونە، دەبێ بزانن ئێمە بەشێکین لە جیهانی

ئیسلامی، ئەویش بەشێکە لەو جیهانەی کە هەموو بەشەریەتی تێدا دەژی، بیانەوێ یان نەیانەوێ، دەبێ وەکو هەموو دنیا پێش بکەوین، دەبێ لە بەرهەمەکانی زانست و تەکنەلۆجیا و ڕێکخستنی کۆمەڵ کە لە خێری مرۆڤدایە و لەگەڵ موقەدەساتی ئیسلامی ناکۆک نییە، سوود وەربگیرێ. کەواتە زۆر ئاساییە لەو بەشەی ئێمە دەتوانین ژیانی خۆمانی تێدا ڕێک بخەین، مەبەستم ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییە و بەپێی فەرمانەکانی دینی خۆمان بکرێت، دەبێ بیکەین، بەڵام ئەگەر گۆڕانی نوێ هەبوو، پێم وایە ئەوا لە ئاینیشدا بوارێک بۆ دەرفەتدان بە دیاردەی نوێ هەیە. تۆ لە لایەکەوە دیموکراسی بە دژایەتیکردنی گوفتاری سیاسیی ئیسلام دادەنێی، کەچی لە بەرچاوی ئێمەدا ملیۆنان خەڵکی موسڵمان لەو سیستەمەدا دەژیت و هەستیش بە پێشێلکردنی باوەڕە ئاینییەکانی ناکات. بەڕای من، ئەگەر بکرێ، موستەحەقترین شێوەی دەسەڵات لە هەر وڵاتێکی ئیسلامیدا، ئەو سیستەمە سیاسییەیە کە لە خزمەتی کۆمەڵگەی موسڵمان و بەرژەوەندیی ئەو وڵاتەدا بێت. هەر ئەوە باشترین پاراستنە بۆ دەسکەوتەکان، جا ئەگەر سەرچاوەکانیان لە دینی ئیسلامەوە وەرگیرابێت یان لەگەڵ ئەودا گونجێندرابێت ئەوە باشترین جێبەجێکردنی حوکمی پێغەمبەری ئیسلامە. چونکە کۆتاییەکەش بە پەیڕەوکردنی یاسایە.

ئێمە باسی کوردستان دەکەین. لە وڵاتی ئێمەدا ئەگەر یاسایەک پەسند بکرێ کە گونجاو بێ لەگەڵ ئاین، مێژوو، موقەدەسات و کولتوور و هەموو بۆچوون و ڕوانینەکانی میللەتەکەمان، ئەم یاسایە، یاسایەکی ڕێکوپێک و هێمن و لەسەرخۆ دەبێ. لەم ڕێژیمەدا ئەوەی پێی دەگوترێ یاسای ئیسلامی و سیاسەتی ئیسلامی جێبەجێ دەکرێ. پاراستنی ئەم سیستەمە باشترین پاراستنە بۆ ئیسلام، بۆ میللەتێکی موسڵمان کە بەرەو گەشەسەندن بچێت. هەڵەیە ئەگەر یەکێک ئەوە بە نەزانین تێ بگات. جا دێینە سەر ئەوەی کە دەڵێن ئێمە ئەگەر باوەڕمان بەخوایەک هەیە حەتمەن بەدوای ئەودا دەبێ

یاسـایەکی خـوایی بێت. باشـە بۆ دەبێ ئەو تەفـسـیرە بکەوێتە بەردەسـتی حـزبێکی سـیـاسـی، کـە مـەکـتـەبی سـیـاسـیـیـەکـەی کـۆ دەبێـتـەوە، بـەپێی بەرژەوەندیی حـزبەکـەی حوکم دادەڕێژێ؟ کـێـشـەکـە ئا لەوێدایە. مـەترسـی هەیە حزبەکانی نـاو کۆمەڵ، ئاین بکەن بە ئایدۆلۆجیـای خۆیان. ئەگەر ئایات و حەدیسەکانیـان کرد بە ئایدۆلۆجیا، خەڵک بەزەحمەت موناقەشەی دەکات. بزانە کـە یەکـێک کـوفـرێکی بەزاردا دادێت، خـەڵک جـاری یەکـەم دەلەرزێ، دوایی مـونـاقـەشـە دەکـات. جـا بـاشـە وەرە حـزبێک هـەر لە ئەلفـەوە تا یا، هەمووی بە نـاوی ئیـسـلام قسـە بکات، چونکە مـوتڵـەقیـەت و قـودسـیـەت لە ئەحکامی دیندا هەیە، کادیری ئەو حزبە مـوتڵـەقیـەت و قـودسـیـەت بە کارە سیاسییەکانی خۆی دەدات، واتە لە حزبەکەتدا بواری نەرمی ناهێڵێتەوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ شتی نوێدا بگونجێ، کە نەگونجای بەتوندی دژی دەوەسـتی. ئێستا ئەوەی دەیبینین بووەتە مایەی کەمکردنەوەی ئیعتیباری ئیسلام لەناو چاوی موسڵمانان خۆیان و لە بەرچاوی غەیرە موسڵمانیشدا.

* راتان چییـە لـەبارەی ئەو بیـروڕایەی کـە هـەندێک دەڵێن حـزبە ئیسلامییەکان تەنیا خۆیان بە موسڵمـان دەزانن و ئەمەش قبووڵ ناکرێ، چۆنی وەڵام دەدەیتەوە؟

ئیکرام کەریم: حزبە ئیـسـلامییەکان تەنیا خۆیان بە مـوسڵمان نازانن، ئەوان خـــۆیان بـەخـــزمـــەتکاری ئیـــســـلام دەزانـن. هـەوڵ دەدەن بـۆ ئەوەی ئـاین چاکسـازیی کۆمـەڵگە بکات، چاکسـازی لە بیر و هەست و ژیانی خـێزانی و ژیانی سـیـاسـی و ژیانی ئابووری بکات، ئەمـە کارێکی تەتەوعی نیـیـە، ئەمـە کارێکە واجبە. خاڵی دووەم ئەوەیە کە هەموو شت مـوتڵەق نییە لە ئیـسـلامدا و بوار نەدات کە ئەقل بـجووڵێ، هیچ بیرێک لە ژیان مـوتڵـەق نیـیـە و هـەمـوو شـتێ گـۆڕاو نیـیـە، هـەروەها لە عـەقـڵـیـشـدا هـەر وایە. تەنیـا بزووتنەوەی سـۆفـسـتـائیـیـەکان سـەرلەنوێ دروست دەبێـتـەوە، ئەگـەر شـتێک نەبێ جێگیر

بێ، وەکو ئەحکامی عەقڵی، جێگیر بێت و قسەی لەسەر نەکات دوای ئەوە ناکرێ، لە ئاینیشدا کۆمەڵێ شت هەیە جێگیرە، قسەی لەسەر نییە، چونکە روونە کە هەر دەبێ وا بێ، چونکە مرۆڤ هەرچەندە هەوڵ بدا و تێ بکۆشێ و عەقڵی پێشکەوێ لەوە زیاتر ناتوانێ بڵێ: ئەمانیش کۆمەڵێ شتی کەمن، لە ئیسلامدا زۆر نین، باوەڕ بەخوا و پێوەندیی بەخوا و بابەتی رۆحی و قەزیەی عیبادی و ئەمانە جێگیرن، پێویست ناکات دەسکاری بکرێت. ئەمانەی پێویستی بەحزب و کۆمەڵێ بزاوتن و جێگۆڕکێ هەیە لە ئیسلامدا، لە ژیاندا هەیە، لە عەقڵدا هەیە لە بیروڕای تردا جێگۆڕکێ هەیە، لە ئیسلامیشدا کۆمەڵێکی زۆر گۆڕانکاری هەیە، کە ئەمانە پێویستە عەقڵت بێتە پێش بۆ تەفسیرکردنیان. لە ئیسلامدا دوو بوار هەیە بۆ عەقڵ کە بجووڵێ، کە باشترین یاسایە بۆ چاکسازیی عەقڵی مرۆڤ.

یەکەمیان لە سنووری دەقەکاندان هەر شارەزایەک بۆی هەیە تەفسیری بکات بۆ ئیسلام، "ولقد يصرنا القرأن للذكر" واتە ئێمە قورئانمان بەئاسانی ناردووە، بۆ ئەوەی هەموو کەسێ لێی تێ بگات. کەسێک ئەگەر لە ئیسلام شارەزا نەبێ نابێ قسە بکا هەروەک کاک سەرۆش وای گوت، لەگەڵیدام، دەبێ پرسیارێک بکات، ئیسلام چییە؟ دوو بوار لە ئیسلامدا هەیە بیر تێیدا پێشکەوێ؛ بواری یەکەم دەقە زمنیەکانن، ئەم دەقانە واتە کۆمەڵێ ئایەت و حەدیس کە واتاکانیان زۆر رۆشن نییە، یان واتاکانی چەند واتایەک هەڵدەگرێ، چونکە بۆ راستکردنەوەی هەر واتایەک پێویستی بەوە هەیە کە مرۆڤ یان بۆ زمان بگەڕێتەوە، یان بۆ شەرع یان بۆ قسەی خەڵکەکە. ئەوەش تا بزانێ ئەو خەڵکە بۆ ئەو ناوەی لێ ناوە، بۆ راستکردنەوەی ئەم بوارانە. ئەمە پێی دەوترێ بواری گۆڕانکاری لە بیری ئیسلامیدا، کە ئەو هەموو مەزاهیبە بەدرێژاییی مێژوو لێی دواوە، ئەوە مەزهەبی شافیعی، ئەوە مەزهەبی مالیکی... هتد. کە سەدان کتێبیان نووسیوە لە هەڵسەنگاندنی ئەم واتایانە، کە ئەمە لە کۆنگرەی (لاهای) کە کۆنگرەیەکە بۆ یاسای دەولی

دەبەستریّ بۆ ئەوەی سەرچاوەیەک لە شەرع و بەرێوەچوون هەڵسەنگێنیّ، لە دوو سیّ دانیشتندا بڕیاری دا کە ئیسلام دەوڵەمەندترین سەرچاوەی (تەشریعە) لەبەرئەوەی ڕێگەی داوە بەسەربەستیی بیر و گۆڕان. چونکە ئەوەی مەزهەبیّ نەیوتووە، ئەوەی تر گوتوویەتی. ئەمە لە کاتێکدا هەموویان بیروڕای هەمەلایەنەن، ئەگەر بتەویّ هەڵیان بژێری، چونکە مەسەلەیەک واتای زۆر هەڵدەگریّ، جا تۆ هەر واتایەک هەڵبژێری، ئەمە سەربەستییەکی بیری زۆر گەورەی دروست کردووە. لە مێژوودا وا بووە، هەتا ئێستاش هەر وایە.

بواری دووەم؛ بواری ئەوەی کە ئیسلام چوارچێوەیەکی داناوە کە لێیەوە وەربگیریّ، داهێنان بکریّ، پێشنیازی پڕۆژە بکریّ، ئەمانە کە ئیسلام دای ناوە بۆ ژیان، هیچ کۆسپێکی تێدا نییە. یەک مەرجی هەیە ئەویش ئەوەیە کە ئەو کێشەیە لەگەڵ ئیسلامدا دژایەتی نەکات و بەزەرەری خەڵکی تەواو نەبیّ. ئیتر بواری بەعەقڵی خەڵکی داوە، ئەمەش مەسەلەی سیاسیی هەموو لەو بوارەدایە، مەسەلەی ڕاگەیاندن و بیروڕا و ڕۆشنبیری.

چوارچێوەیەک هەیە لە ئیسلامدا پێی دەگوتریّ ڕێگەی ئوسولی لە ئیسلامدا، "لاضرر ولاضرار". ئیسلام ڕازی نییە هیچ شتێک تۆ بیکەی بیلێی و ئەگەر بەزەرەری خەڵکی تەواو ببێت، یان ئەگەر بەزەرەری خۆشت تەواو ببێت. ئەمەش بەڵگەیەکە ئیسلام ڕێگە دەدا بەعەقڵ کە سەربەست بێت.

سەرۆ قادر: من تێبینییەکم لەسەر قسەکانت سەبارەت بە پێوەندیی نێوان خوا و بەندە هەیە. ئەمە ئیرشادە، هەر بۆیە دەوری ئیرشاد و پەروەردەی ئیسلامی زۆر پێویستە. هەڵبەت لە کۆمەڵی کوردەواریدا ناتوانین بژین و یاسایەکمان هەبیّ، ئەگەر لە بنەمادا گونجاو نەبیّ لەگەڵ ئایینی ئیسلام.

ئەگەر یاسا و ڕێنوێنیی نویّ هەبیّ و بگونجیّ لەگەڵ ئیسلام، جا ئەگەر

ئەوە خـــزمـــەتكاری بـۆ خـــوا و بـەندەكـــانی بێت، بۆ دەبـێ بقـــۆزرێتـــەوە بۆ دەســـەڵاتی تاكـە حزبێک. تۆ حزبێكی سیـاسـیت هەیە بۆ بـەرنامـەی خـۆت هێزی دین دەقـۆزیتەوە. ئەوەی تریان توندڕۆییيە لە جێبـەجێكردنی فـەرمانی ئەو دیاردانەی پێیدەوترێ یاسا و ڕێنوێنی و خێرخوازی و كۆمەڵێ ڕێنوێنیی تر. دوای نـێـزیكەی چواردە ســەدە، بـۆ دەبـێ تۆ وەكـو حـزبێكی سـیـاسی ڕێنوێنیی خـەڵک بكەی كە بگەڕێتەوە سـەر ئەوەی تۆ بـە فـەرمـانی ئیسـلامی دادەنێی. بۆ نابێ ئەو ئەركە بەسەرجەم خەڵک بسپێردرێ و تێكڕای كۆمەڵگە لێی مـەسـئول بێت. ئەو كەسـانەی كـەوا ئەم بابەتەیان بەلاوە گرینگە ژیانی خـۆیـان تەرخـان دەكـەن، بۆ ئەوەی وڵات بـە دەوڵەت و یاســاوە، بەخـەڵكی موسڵـمانەوە ڕێنوێنی بكەن كەوا لە ڕێگەی ئیسلام لانەدەن. ئەمە بۆ نەكرێتە پرۆسـەیەكی هەمـەگیری وڵات؟ بۆ بكرێتە بەرنامـەی حزبێكی بەرتەسک. ئەو مەسەلەی كە تۆ پێی دەڵێی ئیجتیهاد، پێویستە وەزنێكی زۆری بخرێتە سەر چونكە ئێمـە مـیللـەتێكین بەبێ كـاریگەری ئاین ناتوانـین بژین. بەڵام ئەگـەر تاقـــمـێكی ئاینی بـەپێی بەرژەوەندیی خـــۆیان بەم كـــارە هەڵسن، ڕەنگە بگوازنەوە بۆ كۆمەڵێكی ئاینی كەوا كار بۆ ئامـانجی جەماعـەتێک بكەن، پێم وایە هەر لەوێشدا دەبێتـە حـزبێكی سیـاسی ئینجا تەفسیـری ئەو لایەنە دەكەن كە كاری ئیجتیهادی و بیر لێكردنەوە دەگوازنەوە بۆ ناو حزب. تۆ هەقی خۆتە بڵێی من كۆمەڵێكم لە مەجالی فیكری ئیجتیهادی ئیسلامدا كار دەكەم، ئەوەی پێم وایە لە قازانجی كۆمەڵدایە و لە قازانجی ئیسلامە و دەری دەبڕم و پێشمڕاستە، هەوڵ دەدەم خەڵک سەیری من بكات. ئەوە هەقی خۆتە بەڵام كاتێک كە دەیكەیتـە حزب، ئیتـر تۆ هەر دینێک بێت ئەگەر بیخـەیتـە چوارچێوەی حزب، لەوێدا تۆ ئاینەكە بەجێ دێڵی و ئایدۆلۆجیایەک لەو دەریا گـــەورەیەی دین دروست دەكـــەی كـــە پێی دەگـوترێ ئاین، تۆ خـــاوەنی ئایدۆلۆجیاكەتی بەڵام دینەكە بەجێ دێڵی. ئەم حزبە وەكو ئەوەیە كە تۆ بڵێی من ئاو لـەســەر وڵاتێک دەبڕم، تەنیـا ئـەو كـەسـانە هەقی ئاویان هـەیە كـە لە

حزبەکەی مندان. دینی ئیسلام بەقەد ئاووهەوا گرینگە بۆ کەسی موسڵمانی کورد، کە تۆ هاتی لەو بوارە کارت کرد، ئەوە هەوڵ و تەقەلاکانی ژیانیان لێ وەردەگریەوە، ئەوجا بۆیان تەفسیر دەکەیتەوە و بەسەریاندا فەرز دەکەی کە دەبێ ئەوها بکەن کە تۆ دەتەوێ. بەلام کە هاتیتە سەر مەیدانی کارکردنی سیاسی، ئەم حزبە، هیچ فەرقی نییە لەگەڵ حزبێکی تری غەیرە ئیسلامی. هەر ئەو نموونەی جەنابت دەهێنمەوە؛ کاتێک حزبێکی ئیسلامی لەگەڵ حزبێکی تری غەیرە ئیسلامیدا کێشەیان لێ پەیدا دەبێ چۆن رەفتار دەکات؟ جارێ پێشەکی دەڵێم لە دژی ئاشتی و لێبووردن نیم، پێم وایە لە کێشەی سیاسیی وڵاتی ئێمەدا، ئەگەر لێبووردن نەبێ، رووباری خوێن ناوەستێت. ئەگەر ئەو کەسەی کە تۆ شەڕت لەگەڵدا کردووە، دەستی داوەتە کوشتنی خەڵکی موسڵمان، ئەوە دەبێ لێی ورد ببیتەوە. خۆ ئەگەر جیاوازیشت لەگەڵ حزبێکی تری سیاسی نییە، ئەوە دەستخۆشیت لێ دەکەم، دەبێ ئاشتی بکەی، دەبێ لە خوێنی خۆت خۆش بیت لە پێناوی بەرژەوەندیی وڵات. پێت وایە تۆ شەڕت کردووە لە پێناوی ئیسلام نەبووە و لە پێناوی بەرژەوەندیی خۆت بووە، یان کە پێکهاتووی لە پێناوی ئیسلام نەبووە. پرسیاری من لە جەنابت ئەوەیە؛ هەڵوێستی ئێوە وەکو پێغەمبەری ئیسلام بوو؟ ئەو لە پێناو بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام، لە پێناوی دروستکردنی دەسەڵاتی ئیسلامی و لە پێناو ئەو چاکسازییەی بە درێژاییی مێژوو ملیۆنان مرۆڤ لە سایەیدا دەژین، سەرچاوەیەکی گەورەیە بۆ یاساکانی مرۆڤایەتی، نەک هەر بۆ ئیسلام، ئێستا لە کاتی کێشەی نێوان شارستانیەتەکاندا و گفتوگۆی نێوان ئاینەکان و رۆشنبیریدا، ئیسلام پرۆژەیەکی زۆر گەورەیە کە خۆی دەستپێشخەری دەکات توانای گفتوگۆی هەیە - باشە حزبی ئێوە هەمان ئامانج و ئەرکی بەملەوە بوو؟ ئەگەر تۆ حزبەکەی بەرامبەرت وەکو ئەو قورەیشیانە حسێب دەکەی کە لە مەککەدا پێغەمبەر تاکتیکی لەگەڵدا دەکردن لە پێناو بڵاوبوونەوەی ئیسلام، ئا لێرەدا

ئێوە هەمـوو حـزبەکانی تر بەغـەیرە مـوسـڵـمـان دەزانن، چـونکە هەر ڕۆژێک دژایەتیت لەگەڵ حـزبێک پەیدا بوو ئەوا بەو نەفەسـە مامەڵەی لەگەڵدا دەکەی کە بیکەیتـە مـوسـڵـمـان. ئا لێرەدا من دەگـەڕێمـەوە سـەر قـسـەی خـۆم کـە تۆ ئیستغـلالی ئیسلام دەکەی بۆ ئایدۆلۆجیا، واتە لەناو خۆتدا تەکفیری هەموو کۆمەڵگە دەکەی جگە لە حزبەکەی خۆت.

* ئەو ڕەواییـیـە کێ بەخشـیـویەتی بەو کـۆمـەڵە خـەڵکە کە حـزب و کۆمەڵی ئیسلامی پێک بهێنن؟

ئیکرام کـەریم: مـەسـەلـەیەک هـەیە لە ئوسـوڵدا ئەویش تەحـقـیـقی مناصـە کە خـاڵی ناکـۆک کـامـەیە مـرۆڤ دەسـتی بخـاتە سـەر و هـۆکـاری نەگـەیشـتـمـان بەیەک چییە؟ یەک شتە، کە بەڕاستی ئەم بزووتنەوانە بـزووتنەوەی سیاسین، بەپێـوەری ئیـسـلامی، بزووتنـەوەی نەتەوەییـمـان هەیە بەپێـوەری نـەتەوەیی، بزووتنـەوەی مـارکسـی بەپێـوەری مـارکسـی، هەمـانە بەپێـوەرێکی تر. ئەوە پێوەریان لە عیبـادەت و لە سـیاسـەت برێتییـە لەو بیـر و لەو ئایدۆلۆجـییـەتە، ئەمە مەسەلەیەکە. دووەم، کەس مانع نییە کەوا ئینتقـادی حزبێکی ئیسلامی بکرێت، بەڵام حـزبە ئیسلامییـەکە مـانعە کە ئینتقادی ئیسلام بکرێت، کە پێـوەری ئیـسـلامـیـیـە. بۆچی کـاتێک کـە ئیـمـتـیـازاتێک هـەیە تەنیـا بۆ بەرژەوەندیی حـزبەکـەی خـۆت دەوێ؟ ئەمــەش تێکەڵاوێک دروست دەکـات. ئەگـەر ئینتـقـادی دین لە مـوسـڵـمـانێکەوە بێت، دەبێ مـرۆڤ وریا بێت. بۆ نموونە، کەسـێک لەسـەر تاڵیبـان دەنووسێ، لەسـەر هەڵسـوکـەوتی جـەزایر، لەسـەر خـەڵکی تر، کـاتێک دەڵێ، تاڵیبـان دەست دەبڕنەوە، ئەمـە ئینتـقـادی خودی تـاڵیبـان نییـە، ڕاستـە تاڵیبـان ئەوە دەکات، بەڵام ئەوە یاسـای تاڵیبان نیـیـە، ئەمـە یاسـایەکی ئاینیـیـە، ئینتـقـادەکـە بەرەوڕووی یاسـا و بڕیارێکی ئاینە. ئینتـقاد لە هەڵسوکەوتی حزبەکە دەکرێ، بەڵام ئەگەر بێتو لە میـانەی ئەوەوە ڕەخنـە و قـسـە گـوتن بە ئیـسـلام بێت، ئەوە دەبێ جـیـا بکرێتـەوە.

ئەوانەی کە دەنووسن تێکەڵاوێکیان بۆ دروست بووە، ئەگینا دەتوانن لە هەڵسوکەوتی حزبێک رەخنەی زۆر بگرن، لە مێژووی، لە هەڵوێستی، لە هەڵسوکەوتی رۆژانەی، ئەمانە هەمووی مومارەساتی حزبییە. بەڵام ئەوەی تر پێوانەکەیەتی یان سەرچاوەی قسەکانیەتی، سەرچاوەی بیرکردنەوەکەیەتی، لەوەدا ئینتقاد و رەخنە ناکرێ. جیاوازیی حزبێکی ئیسلامی و غەیرە ئیسلامی تەنیا ئەوەیە وەزیفەی حزبێکی ئیسلامییە کە ئەوە بکات. لە هەموو گەڕەکەکان مزگەوتێکیان بۆ دەکاتەوە حزبێکی ئیسلامییە خەڵکی فێری قورئان خوێندن دەکات، حزبێکی ئیسلامییە رێنوێنیی ئافرەت دەکات سەرپۆش بدات بەسەریدا، کەواتە مومارەسەی کە رەنگی داوەتەوە لە ژیانیاندا بابێن بزانن جیاوازیی حزبێکی ئیسلامی و غەیرە ئیسلامی چییە؟ ئەم حزبە ئیسلامییە، هەمان خواست و گرینگیی نەتەوەییشی هەڵگرتووە، لە ئەدەبیاتیشیدا رەنگی داوەتەوە.

سەرۆ قادر: کەواتە چیت جیاوازە لە حزبە نەتەوەییەکە کە گرینگییە نەتەوەییەکەشت هەیە؟

ئیکرام ئەکرەم: حزبێکی ئیسلامی گرینگیی نەتەوەییەکەشی هەیە وەکو بیرکردنەوە، وەکو ئەدەبیات و نووسین و رەنگدانەوە، وەکو مومارەسە و هەوڵدان بۆی، بەڵام سەرباری ئەوە گرینگییە ئیسلامییەکەشی هەیە. ئەمەش بۆ ئەوەی خەڵکی بەرەو چاکسازی بەرێ یا هیچ نەبێ ئەندامانی خۆی دەبێ چاکساز بکات لەسەر زۆرترین ئیلتیزام بەئاینەوە. ئەگینا خەڵکی تریش موسڵمانە و ئەو ئیلتیزامەی هەیە بەڵام ئەو بۆ زۆرترین هەوڵ دەدات، تا بەپێی شەرع بگاتە ئەوەی کە ئەو پەیامەی پێیەتی بیگەیەنێ، ئەمە خاڵێکە. خاڵی ئەوەی کە تۆ دەیوروژێنی بەسەرجەم قسەکانی کاک سەرۆوە. دووەم شەرعیەت کێ داویەتی بە بزووتنەوەکانی ئیسلامی؟ من وا بزانم شەرعیەت، ئەگەر پێناسەی وشەکە بکەین کە شەرعیەت کێ دەیدات، کە ئاخۆ

شـەرعـیـەتێکی یاسـایی و دەسـتـوورییـە، یان شـەرعـیـەتێکی مـێـژوویی و شۆڕشگێڕییە؟ لەوەدا هەڵوێستە لە بەرامبەر مەسەلەیەک ئاخۆ نەتەوەیی نیشتمانییە یان شەرعیەتێکی ئیلاهییە؟ موسڵمانان ئەم شەرعیەتەیان هەیە، ئەحزابی ئیسلامی لە کوردستاندا، خوا ڕێگە دەدات کەوا واجب بێت و تەبلیغی دین بکەن وەکو خوا: کما انزل الله. بیگەیەننە ئەو خەڵکە، بێ کەموکووڕی و شاردنەوەی هیچ شتێکی کەوا لەگەڵ ڕەغبەتی کەس ناگونجێ. شەرعیەتە یاساییەکەشی وەکو هەموو ئەحزاب، لەناو یاسادا بەرەسمی شتێکمان کردووە و وەکو حزبێک بەپێی یاسا کار دەکەین. هەرچی شەرعیەتی شۆڕشگێڕیشە وەکو حزبی ئیسلامی لەناو کوردستاندا هەیە، لەگەڵ مەسەلەی نەتەوەیی کوردی دروست بووە، لەگەڵیا بوون بەهەموو واتایەکەوە، هەر لە سەرەتاوە تا ئێستا. ئەگەر بکرێ لێرەدا بەچەند خاڵێک دیراسەی ئەم قەزیە بکەین، یەکەم: ئەحزابی سیاسیی ئیسلامی لە کوردستاندا توانیویانە بسەلمێنن کە خزمەتکاری میللەتەکەیانن هەروەک چۆن خزمەتکاری ئاینی میللەتەکەیانن. وەکو بابەتە نەتەوەییەکە ئێمە وەکو یەکبوونی ئیسلامی کە مێژوویەکمان هەیە، لەگەڵ مەسەلەی کوردیدا. هەر لە حەفتاکانەوە بە مومارەسە لەگەڵ ئەو مەسەلەیەدا بووین، بە بەرگریکردن بوونمان سەلماندووە. هەر لەمێژەوە بەڕێز مامۆستا مەلا عوسمان کە خۆی دامەزرێنەری حزبەکەیە، ئەو لەگەڵ مەسەلە کوردییەکەدا هاتووە، وێڕای هەڵوێستی ئەم و ئەویش تەئسیری لە مەسەلەکە نەکردووە.

دووەم: ئێمە لە ساڵی ١٩٨٧یشدا و لە سەرەتا و ناوەڕاستی هەشتاکان مەفاریزی ئیسلامی بەناوی ئیسلامەوە بەرەنگاری دوژمنی ئەم میللەتە بووە. لە ١٩٨٧یشدا کە سەرەتای دروستبوونی بزووتنەوەی ئیسلامی بووە لەگەڵ رابیتە و یەکگرتوو یەکی گرتووە. ئەمەش سەلمێنەری بەرگریمانە لە مەسەلەی کورد. دوای ئەمانەش لە ڕاپەڕیندا بەشداریی کردووە و کاری خۆی کردووە. لە هەڵبژاردنیشدا زۆر بە شارستانیانە بەشداریی کردووە و

بەئەنجامەکەشی رازی بووە، کە تێبینیشمان هەبووە لەسەر ئەنجامەکەی. دوایی لە ئیدارەی دەوڵەتەکەشدا، بەشداری لە حکوومەت کراوە و ئیدارەی هەندێک شتیشمان کردووە کە زۆر تێیدا پسپۆڕ نەبووینە لەگەڵ کاری خۆمان. ئێمە بەدرێژاییی ئەو کاتانە مەسەلەکەمان بردووەتە پێش بە مەسەلە نەتەوەییەکەمان. ئەمە وەکو شەرعیەتێک کە توانیومانە ئەم کارانە بکەین. وەکو مەسەلەی یاساییش شەرعیەتمان هەیە وەکو حزبێکی سیاسیی ئیسلامی. وەکو شەرعیەتێکی ئیلاهی کە خوا ڕێگە دەدات کە ئێمە بەناوی ئیسلامی کار بکەین و بیگەیەنینە خەڵک. وەکو شەرعیەتە شۆڕشگێڕییەکەش ئەوە ئەو مێژووە لەگەڵ بزووتنەوە نەتەوەییەکەیدا بووە. جا ئەگەر کەسێک قسە لە شەرعیەتی بزووتنەوە ئیسلامییەکان بکات یان ئەوەتا ئاگای لەو مێژووە نییە، یان دەیەوێ مێژووەکەی بسڕێتەوە، یان مەبەستی تری هەیە.

* ئەگەر بکرێ تەوەرەکە بگۆڕین، هەروەک ئاشکرایە کە کۆمەڵە ئیسلامییەکان لە زۆربەی بوارەکاندا کار دەکەن وەکو، سیاسەت، ئابووری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی، سەربازی.. هتد بۆچی تەنیا گوترا ئیسلامی سیاسی، باقیی ڕەهەندەکانی تری فەرامۆش کران؟

سەرۆ قادر: ئەوە پرسیارێکی جوانە، پێم وایە گەوهەری گفتوگۆکەی ئێمە لەسەر ئەم بابەتەیە. لەسەر ئەوە نییە کە بێین بە یاسا و ئەحکامی ئیسلامدا بچینەوە. هەر زانایەک بەیاسای ئیسلامدا بچێتەوە من گوێی لێ ڕادەگرم و هەوڵ دەدەم لێی فێر بم، بەڵام کە باسی سیاسەت دەکرێ، وەک مامۆستا باسی کرد، ئەمە هەمووی سیاسەتە، کە تۆ دێی دەڵێی من وەک هەر حزبێکی نەتەوەیی گرینگیدانی نەتەوەکەم هەیە. باشە، بۆم تەفسیر بکە گرینگییە نەتەوەییەکانت چین؟ ئەمە کە لایەنە سیاسەکەیەتی، گرینگیی

نەتەوەیی واتە بزووتنەوەی رزگاریخوازی ئێمەی کورد هەتا ئێستا لە پێناوی دەرهێنانی ئەم میللەتە لە ژێردەستەیی و گۆڕینی بۆ قۆناغێک کە خۆی بەڕێوە بەرێ وەک کە خۆی دەیەوێ، بەپێی مێژووی ئاین و داوونەریتەکەی خۆی. بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان، لە دەرەوەی کەشی ئاین دروست نەبووە، ئەگەر جەنابت سەرنجی مێژوو بدەی لە ١٢٠ ساڵ پێش ئێستا شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری کە گەورەترین مەلا و زاهید و شێخی زەمانی خۆیەتی، یەکەمین بزووتنەوەی نەتەوەیی رەسەن، کە رووی بزووتنەوەی رزگاریخوازی پێوەیە لە رووی زانستی و مێژووەوە دیراسەی دەکرێ دەستیپ ێ کرد، ئەو سەرکردایەتیی کرد و لە پێناویدا لە مەنفا سەری نایەوە، تەرمە پیرۆزەکەشی لە مەککەی شەریفدا شاردراوەتەوە. شێخ عوبەیدوڵڵا چی کرد؟ من زۆر حەز دەکەم لە بزووتنەوە سیاسییە ئیسلامییەکانی کوردستاندا رەسەنایەتی نەتەوەیی ببینم. بە لایەنە ئاینەکەدا ئاینی ئیسلام دوور نەبووە لە بزووتنەوەکەی ئێمە کە بزووتنەوەیەکی رزگاریخوازە، بگرە جەوهەری بیری رزگاریخوازی کورد لە مێژوو و ئاین و داوونەریتی کوردەوە وەرگیراوە. ئاخۆ مێژوو و داوونەریت و کولتوور و ئاینی کورد شتێکی جیای لە ئاینی ئیسلام تێدایە؟ شێخی نەهری، بزووتنەوەیەکی دروست کرد ئەگەر بۆ مێژوو بگەڕێیتەوە، ئامانجی نەتەوەیی تێدایە کە زەرەیەک لە ئیسلام دوور نەکەوتووەتەوە. هەروەها ئەرکێکی تریشی ئەنجام داوە، ئەرکێکی ئیرشادی وەکو زانایەکی ئاینی و خاوەنی تەکیەیەکی عیرفانی کاری کردووە. پێشڕەوێکی نەتەوەیی تریش شێخ عەبدولسەلامی بارزانییە. ئەویش شێخ بوو، مەلا بوو، خاوەنی تەکیە بوو، پێشڕەوی میللەت بوو، بیری دەکردەوە کە چۆن میللەتی موسڵمانی کورد رزگار بکات. ئەو ئامادە بوو لەگەڵ عوسمانییەکان قسە بکات، کە ئەو کات ئیمپراتۆریی عوسمانی دەوڵەتێکی ئیسلامی بوو. شێخی بارزان ئامادە بوو گفتوگۆیان لەگەڵدا بکات بە مەرجێ شتێک بۆ کورد بێتە دی. ئامادە بوو

لەگەڵ ئینگلیز مامەڵە بکات، بەڵام نەک بۆ ئەوەی دین پێشێل بکرێ، هەروەک چۆن لەگەڵ عوسمانییەکان مامەڵەی دەکرد نەک بۆ ئەوەی مافی نەتەوەیی پێشێل بکرێ. لە هەموویاندا سەربەخۆیی کوردستانی لە بەرچاو بوو.

شێخ عەبدولسلام بارزانی هەوڵی دا چوو بۆ ئورمیە قونسڵی رووسی بینی، کە لە ناوچەکەدا دەوری هەبوو. ئەمە سیاسەتە، ئاخۆ شێخ عەبدولسەلام بارزانی پێشێلی دینی کرد. شێخ مەحموودی حەفید کە ئێستا ئێمە بە شانازییەوە پێی دەڵێین مەلیکی کوردستان، هەوڵێکی زۆری دا، زۆر شتیشی بە ئەنجام گەیاند، ئێستا کورد لە هەموو شوێنێکدا، لەوەی کە لە مزگەوتە و سۆفییە و خەریکی عیبادەتە، لەگەڵ ئەوەی کە خەریکی سیاسەتە، لەگەڵ ئەو کوردەی لە زانکۆ خەریکی زانستە، هەموومان سەرمان پێی بەرزە. ئاخۆ شێخ مەحموودی نەمر لە دینی ئیسلام لای دا؟ نەخێر، من دەمەوێ بزانم ئێوە بۆ ناڵێن ئیسلامی کۆمەڵایەتی، ئیسلامی فەرهەنگی، بۆچی وترا ئیسلامی سیاسی؟

سەرکردە نەتەوەییە ئاینییەکانی کورد، هەموویان قۆناغەکانیان جیایە. قازی محەمەد مورشیدی ئاینی بوو لە ناوچەی موکریان، یەکەم بزووتنەوەی نەتەوەیی و یەکەمین کۆماری کوردی دامەزراند، کە ئێمە شانازیی پێوە دەکەین. مەلا مستەفا بارزانی کە هەتاکو مرد چەترەکەی، چەترێکی ئاینی بوو پیاوانی گەورەی وەکو خوا لێخۆشبوو مەلا عوسمانی دامەزرێنەرتان، لەژێر چەتر و پێشڕەوی و رێنوێنیی ئەو پەیرەی ئیسلامی دەکرد، نەک بزووتنەوەی سیاسیی ئیسلامی کە ئێستا جەنابت باسی لێوە دەکەی. زۆر خۆش دەبوو ئەوانەی گرینگی بە ئیسلامی سیاسی دەدەن، پەیمانگەی گەورە و بزووتنەوەی گەورەی کۆمەڵایەتی دروست بکەن، لە یاسای ئەم وڵاتە بکۆڵنەوە نیشان بدەن لە کوێی ئیسلام لادراوە، ئەو کات دەگوترا، ئەمە دەورێکی کۆمەڵایەتیی ئیسلامە کە دەیەوێ یاسا، سیاسەت، ژیانی کۆمەڵ لە ئاینی ئیسلام دوور نەکەوێتەوە. بەڵام ئەگەر تۆ گۆڕیت بۆ گرووپێکی

سیاسی کە ئامانجی دەسەڵاتی هەیە، دەبێتە مەسەلەیەکی تری دەرەوەی ئاین. چونکە لە ژیانی حزبێکی سیاسی پەیڕەو پرۆگرام هەیە، واتە تەکتیک و ستراتیژ هەیە، کەواتە ئامادەیە لە مافی خۆی خۆش بێت. هەر ئەم بەشە لە ئایدیۆلۆجیای سیاسیی نەجمەدین ئەربەکانی وا لێ کرد بچێ لەگەڵ دوژمنەکانی خۆی لە رووی ئامانجەوە یەک بگرێ و ئیئتیلاف بکات لەگەڵ چیلەر، لەگەڵ ئیسرائیل. ئەو رێککەوتنانەی کە تورکیا لەسەر دەستی ئەربەکان ئیمزای کردن، چوو لەگەڵ عێراق کۆ بووەوە، خۆتان دەزانن ئەربەکان باشترین پردی تورکیا و عێراق بوو، هەوڵی دەدا کە وا ئەم ئابڵووقەیە لەسەر عێراق هەڵبگیرێ، وە هەڵسا رەشترین و توندترین بیری شۆڤینیشی لەسەر کورد جێبەجێ کرد. ڕاگواستن لە سەردەمی ئەربەکان دەستی پێ کرد و ستەم لە هەموو کاتێک لەسەر کورد بەهێزتر بوو. وەک حزبێکی سیاسی گلەیی لە ئەربەکان ناکرێت، رەنگە حزبەکانی تریش بونایە لەویان خراپتر دەکرد، بەڵام ئاخۆ ئەربەکان وەک حزبێک لە وڵاتێکی گەورەی ئیسلامی نموونەی تەفسیری ئیسلامی و ئەمانەتی ئیسلامی و شەخسیەتێکی گەورەی دیندارە؟ من دەڵێم بە ئایدۆلۆجیکردنی ئیسلام لەناو کورددا زوڵمێکی گەورەیە لە کورد و ئیسلام دەکرێ. فەردی موسڵمانی کورد، کاتێک لە روانگەی ئیسلامی سیاسییەوە تەماشا دەکات، ئێوە ئەربەکانی نیشان دەدەن، کەچی کورد رقی لە ئەربەکانە، چونکە هەرچی مەبدەئە ئینسانییەکانی ئیسلامە هەمووی پێشێل کرد. تۆش هاتووی مەدحی دەکەی. منی سیاسی تێت دەگەم، چونکە پێوەندییەکی نێودەوڵەتی لە نێوان بزووتنەوەکانی ئیسلامیدا هەیە. هەروەک چۆن لە بەینی بزووتنەوە کۆمەنیستەکاندا هەبوو. کاتێک دەگوترا حزبی شیوعیی سۆڤیەت بۆچی ئیبادەکردنی هەڵەبجە ئینکار دەکات، شیوعییەکانی عێراق هەزار و یەک پاساویان دەهێنایەوە. پاساوهێنانەوە کارێکی سیاسییە، جەنابت باسی مێژووت کرد، بۆ پێتان دەڵێن حزبی سیاسی ئیسلامی و ئیسلامی سیاسی.

چونکە تێڕوانینتـان سیـاسـیـانەیە بۆ بەرژەوەندیی حـزبێک، بەڵام بە ئینتقائیکردنی ئەحکامی ئیسلامی و بە قازانجی خۆتان. چۆن دەڵێی ئێمە شەرعیەتی ئیلاهیمان هەیە. ئێوە شەرعیەتی ئیلاهیتان نییە، ئەم شەرعیەتە هی ئاینی ئیسلامە لە کۆمەڵی کوردەواریدا، نەک هی گرووپێک. من پرسیار لە جەنابت دەکەم، لەوانەی کە ئیجتیهادیان هەیە، نموونەی ئەو ئیجتیهادە ئیلاهییەمان نیشان بدەن، چونکە ئەم قورئان و حەدیسەی کە جەنابت پەنای بۆ دەبەی، لە هەمـان کـاتدا شـێخ عـوبەیدوڵڵای نەهری و مـەلا مـسـتـەفـای بارزانیش پەنایان بۆ دەبرد، مـەسـعـوود بارزانیش ئێـسـتـا لە ژیانی خـۆیدا ئیلتیزامی پێوە دەکات. ئەگەر ماف هەبێ، ئەوە دەبێ بۆ تێکڕای کۆمەڵ بێت. ئەگەر تۆ بڵێی حوکمێکی ئیلاهیی هەیە کە من هەبم، من حەزم دەکرد ئەو حوکمە بڵاو بکرێتەوە. بەنیسبەت شەرعیەتی شۆڕشگێڕی، بزووتنەوەی سیاسیی ئیسلامی لە کوردستاندا شەرعیەتی شۆڕشگێڕی نییە. ئەمەیان تاوانێک نییە و سووکایەتیش نییە، چونکە وجوودی کەسایەتیی ئاینی لە زەمانی شۆڕشی ئەیلوولدا، بە مانای بوونی بزووتنەوەی ئیسلامی سیاسی نییە. ئیسلامی سیاسی لە کوردستان لە ساڵی ١٩٨٧ بەولاوە پەیدا بوو، پێشتریش گومان نییە کە سەرکردەکانی ئێستای حزبەکانی ئیسلامی بە تایبەتی لە بزووتنەوەی ئیسلامیی کوردستاندا، لە سێ چوار ساڵی ئەخیری پێش ڕاپەڕیندا، داخیلی شۆڕش بوون. کەسایەتیی ناو ئەوان ئینتیمـای شۆڕشگێڕیان هەیە، بەڵام خەڵکانتان هەیە هەرگیز شۆڕشگێر نەبووە، بگرە دوای ڕاپەڕین هاتووە. واتە ئەگەر ئیسلام بریتی با لەو تەفسیرەی کەوا بزووتنەوە ئیسلامییەکان دەیکەن، دەبوایە لە ڕۆژی یەکەمی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستانەوە، بە تایبەتی لە زەمانی حوکمی ئیمپراتۆریی بەناو ئیسلامی لەناو وڵاتی ئێمە، دەبوو ئیسلامییەکانی کوردستان هەوێنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان بان و باشترین داوونەریت و باشترین بیر و باشترین دەوریان بەپێی ئیلتیزام لەگەڵ ئاینی ئیسلامدا دانابایە،

کەچی بە پێچەوانە وا نەبوو. ئێستا کاتێک کە کادیرێکی سیاسیی ئیسلامی دەبینی، هەر چاو بنوقێنی دەتباتەوە بۆ ئەربەکان و بن لادن و حەسەن بەناو سەید قوتب و جەمالەدین ئەفغانی و.. تاد.

من ناتوانم ڕێگەتان لێ بگرم تا نەگەڕێنەوە بۆ دواوەتان، بەڵام بیرەکەتان بیری ئیستیرادە، واتە بیری موسڵمانی کورد نییە، بیری ئیسلامیش نییە. تۆ ئیهانە بە ئیسلام دەکەی ئەگەر بڵێی ئیسلام لە ماوەی نێزیکەی چواردە سەدە بە تەمبەڵی مایەوە یان ئەو سیفەتەی کە بەڕێزتان بۆ ئاین و بۆ خوا ئاماژەتان پێ کرد. ئەگەر ئیسلام ئەوە بووبێ بابەتێکی ترە، ئەگەریش ئیسلام ئەو ئیسلامە زیندووە بێ کە حوکمەکانی لە ناو مرۆڤی موسڵماندا تا ئێستا دەوری کاریگەری خۆی هەیە، نابێ زوڵم تەحەمول بکات. دەبوایە بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە سەرەتای بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کوردستان لەگەڵیاندا بان، بەڵام چونکە کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی موسڵمانە، کاتێک کە گوزارشت لە بەرژەوەندیی خۆی دەکات، پێویستی بەوە نییە خۆی بە شتێکەوە مەشغوڵ بکات کە نەقسی تیایدا نییە، واتە بە سەرلەنوێ موسڵمانکردنەوەی خۆی مەشغوڵ بکات، چونکە شکی لە موسڵمانبوونی خۆیدا نییە. چاکسازی کارێکی پێویستە،بەڵام ئەگەر میللەتێکی وەک کورد لە ڕزگارکردن و بەڕێوەبردنی خۆیدا جیا لە پەیڕەویکردن لە ڕێنوێنی و کولتووری ئاینی خۆی، بیر لە ئیجتیهادکردن بۆ پێداویستییە نوێیەکانی ژیان بکاتەوە، بەمەیان ناکەوێتە دژایەتیکردنی دین. لێرەوەیە ئێوە کە بیر لە ئیسلامی سیاسی دەکەنەوە، هەرگیز ناگەڕێنەوە بۆ شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری. من لەبەر چاوتەنگیی نەتەوەییەوە ئەم ڕەخنەیە ناگرم، من لەوەوە ئەو پرسیارە دەکەم کە بیری ئیسلامی سیاسی لە کوردستاندا بە ڕەسەن نازانم. ڕەسەن بەو مانایەی کە ڕەگ و ریشەی لە مێژووی فیکری و سیاسیی وڵاتدا نییە. تاکو ئێستا کادیرێکی ئێوە نابینم باس لە مێژووی بیری ئیسلامی وڵاتەکەی بکات. کاتێک تۆ دێی لە ئوسامە

بن لادن و سەید قوتب فیکر وەردەگری، شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری کە پێش ئەوانەیە و داڕێژەری فیکری رزگاریخوازی میللەتەکەتە، بەجێ دێڵی، ئەمە گرفتی خۆتە، کێشەی ئیسلام نییە، کێشەی بزووتنەوە ئیسلامییەکانە. ئا لێرەیە کە شەرعیەتی شۆڕشگێڕیتان نامێنێ، لەبەر ئەوەشە نەتانتوانی لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستاندا بەشدار بن. من ئەوە دەگێڕمەوە بۆ گرفت لە سەرچاوەی بیری ئێوەی ئیسلامی سیاسی. مەبەستم حزبێکی دیاریکراو نییە. خاوەنفیکرانی میللەتانی دەسەڵاتداری ئیسلامی لە بەرژەوەندیی شۆڤێنێتی خۆیانەوە ئایدیۆلۆجیای ئێوەیان داڕشتووە. سەید قوتب باسی رزگاریی میللەتان ناکات، بۆیەش من ئەوم ناوێ، وابزانم گومان نەماوە گەلیش ئەوی ناوێ. کورد موسڵمانە و خۆشی خۆی بەڕێوە دەبات.

ئیکرام کەریم: من نامەوێ تێبینی لەسەر هەمووی دەرببڕم، بەڵام ئەوەی کە کاک سەرۆ گوتی، مەسەلەی ئیسلامی سیاسی، من بڕوام وا نییە بۆیە دەگوترێ ئیسلامی سیاسی چونکە ئامانجی سیاسییان هەیە، لەبەر ئەوە کە ئەو کەسانەی رۆشنایی دەخەنە سەر لایەنی سیاسی لە ئیسلامدا، دەیانەوێ مامەڵە لەگەڵ ئیسلامدا بکەن وەکو ئاینێک کە کۆمەڵێ بنەمای رۆحییە و وەزیفەی هەڵگرانیشی ئەوەیە کەوا ئیرشاد بکەن و بۆیان نییە هەڵگرانی ئاین دەست لە کاروباری دەوڵەت و حوکمڕانی و سیاسەتدا وەربدەن. ئەمە سەرچاوەی لەو بیرە وەرگرتووە کە لە ئەوروپاوە هاتە ناو جیهانی ئیسلامی. ئێمە باسی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری و شێخ عەبدولسەلامی بارزانیش دەکەین و باسمان کردوون. لە ئەدەبیاتیشمان رەنگی داوەتەوە. گوتوومانە ئەمانە هەموو پیاوانی ئاینی بوون، بەرگرییان لە قەزیەی نەتەوەیی کردووە، چونکە مەسەلەی نەتەوەیی لەناو ئیسلامدا، مەسەلەیەکی رەتکردنەوەیی نییە، واتە ئاین نەهاتووە نە بۆ رەتکردنەوەی ئاینێکی تر، نە بۆ رەتکردنەوەی نەتەوەکان. وەکو دەق و پێوانە وە وەکو مومارەسە و مێژوو، خوای گەورە دەفەرمووێ "لا اكراة في الدين"، نەفیکردن و لادان نییە بۆ رەتکردنەوەی هیچ

ئاینێک. ئەمە وەکو سەرچاوەی بیرکردنەوەی ئێمە. بە درێژاییی مێژووی ئیسلامیش، لە پێغەمبەری خواوە (د.خ) تاکو کۆتاییی دیاردەی خەلافەتی ئیسلامی کە هەبوو، تا ئەو کاتە هیچ ئاینێک لەژێر دەسەلاتی ئیسلامدا رەت نەکراوەتەوە، بگرە مامەڵەی لەگەڵدا کراوە. یەک شت هەیە، کە ئیسلام ئاین رەت ناکاتەوە، بەلام دەرگەی گفتوگۆی لێ دەکاتەوە، "قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء بیننا وبینکم الله نعبد الا الله و لا نشرك به شيء". گفتوگۆی لەگەڵدا دەکات، حەقیقەتی بۆ رۆشن دەکات، ئەگەر بە حەزی خۆی هات ئیسلامی قبووڵ کرد ئەوا رێزی لێ دەگیرێ و لە دنیا سەربەست دەژی و لە کۆتاییشدا دەیباتەوە. دوو ئەجری دەست دەکەوێ یەکێکیان لەسەر ئاینەکەی خۆی ئەوەی تریش ئەو ئاینەی کە دەستی کەوتووە تازە. وە بۆ نەتەوەش هەر وا بووە ئەوەتا وەکو دەق دەفەرموێ، "وجعلناکم شعوبا وقبائل". ئەوە بەڵگەیە کە خوا بریاری داوە مرۆڤ بەو تیرە و نەتەوەوە بژی. رەتکردنەوەی نەتەوەیەک دژایەتیکردنە لەگەڵ ئیرادەی خوا.

یەکەتیی سۆڤیەتی بە ٧٠ ساڵ نەیتوانی کورد بتوێنێتەوە، نەیتوانی هیچ نەتەوەیەکی تر بتوێنێتەوە، هەروەها نەیتوانی هیچ ئاینێک بتوێنێتەوە. ئەمە وەکو دەق رێگە بە سڕینەوەی هیچ نەتەوەیەک نەدراوە، نەبیستراوە لە مێژووی ئیسلامدا هەوڵ رابێ بۆ سڕینەوەی نەتەوەیەک. بە پێچەوانە، زوڵمی لێ نەکراوە، هەتا کاتێک فتوحات لە عێراق دەستی پێ کرد، ئیمامی عومەر رێگەی نەدا هیچ سەحابەیەک لە عێراقدا بمێنێتەوە، بەو واتایەی ماڵ بکات و پارچەیەک زەوی ببێت و دانیشێت تێیدا. بۆ؟ چونکە میللەتی کورد لەو کاتەدا میللەتێکی زۆر مەزڵووم بوو، پێویستی بەوە بوو کەوا ئازادیی زیاتری بدرێتێ. ئەمە بابەتێکە کە موراعاتی دەستەبەسەری نەتەوەکان کراوە. هەندێ سەرچاوە لە مێژوودا ئاماژە دەکەن کە دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی داوە بۆ رەتکردنەوەی مەسەلەی نەتەوەیی و تایبەتمەندیی نەتەوەیی، ئەمە وا بزانم تێبینییەکی د. مارف خەزنەدارە کە دەڵێ ئەوانەی لەسەر

دەوڵەتی عوسمانییان نووسیوە ئیعتیمادیان لەسەر نییە یەکێک لەوانە د. کەمال مەزهەر، بەتایبەتی لەسەر هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کوردا. چونکە ئەو سەرچاوە رووسییەی کاتێ تەرجەمەی کردووە، رووسیاش دوژمنی سەرسەختی عوسمانی بووە لەو کاتەدا ئەمەش وای کردووە ئیجابیاتی بڵێ.

ئەمین زەکی بەگ کە خاوەنی کتێبی کورد و کوردستانە، لە پێشەکییەکەیدا نووسیویەتی من تاکو رێکخراوی ئیتیحاد و تەرەقی دروست نەبوو، ئیحساساتی قەومیم نەبوو، کە ئەوان بانگەشەی نەتەوەییان کرد، ئەو کاتە منیش لەگەڵیان ئیحساسەکەم بوو.

سەرۆ قادر: پێت وایە کورد لەو کاتدا مافەکانی دەستەبەر کرابێ، ئەگەر دەتوانی هەقەکانیم بۆ باس بکە.

ئیکرام کەریم: ئەگەر لێم بگەڕێی بابەتەکەم تەواو بکەم، واتە ئەوە مەبدەئی ئیسلام، ئیسلام نە بۆ رەتکردنەوەی ئاین هاتووە نە بۆ رەتکردنەوەی نەتەوە. کە ئەمە جێگیرە، عەرەب بیری لەوە نەکردووەتەوە کە چەند ساڵ سەلاحەدین پێشڕەویی کردووە، بیریان نەکردووەتەوە کە تورک پێشڕەویی ئیسلامی کردووە. مەبەستم ئەوەیە کە ئەو کەسانەی دەڵێن ئیسلامی سیاسی، دەیانەوێ ئیسلام دەست تێوەر نەدات وەک ئاین و بنەما رۆحی و خێزانەکان، ئەمەش مەسەلەیەکە لە ئەوروپاوە هاتووە.

ئەنجامی باسەکان

لەم کتێبەدا بوارە جیاوازەکانی ئاین و ڕۆڵی کۆمەڵایەتی و کولتووریمان هێنایە بەرباس. ئاماژەیەکیشم بەو گۆڕانکارییانە کرد کە لە مێژووی دین بە گشتی و ئیسلام بەتایبەتی روویان داوە. لەم چەند دێرەی دواییدا دەمەوێ باسی چاکسازی لە دیندا بکەم. هەموو سیستەمەکانی ناو کۆمەڵگە گۆڕانهەڵگرن، ئەم حوکمە سیستەمی دینیش دەگرێتەوە سەرەڕای پیرۆزیی چەمکەکانی و ئاستەمی خۆلێدانی بابەتەکانی. کاتێک لە مەنتقی ژیانی محەمەد پێغەمبەر و میتۆدی گەیاندنی پەیامەکەی ورد دەبینەوە، دەردەکەوێ گونجان و گۆڕان لە جەوهەری ئەم دینەدا بوونی هەیە.

گۆڕانهەڵگریی لە میتۆدی پێغەمبەردا لە مێژووی ئایەتەکانی قورئان و ئەو دەسکارییانەی دەیکردن تاکو لەگەڵ پێشهاتە نوێیەکاندا بگونجێن و دەسکەوتەکانی پێشکەوتن بپارێزێ، کاری گەیاندە دابەشبوونی سورەتەکان. وەک دیارە سورەتەکانی قورئان مەککەیی و مەدینەیین. ئەوەش بۆ دوو واقیعی زۆر لە یەکتری جیاوازی ئەو دوو شارە دەگەڕایەوە. ئەو میتۆدەی پێغەمبەری ئیسلام بووە مایەی هەڵپەساردنی ئەو ئایەت و سورەتانەی لەگەڵ سەردەمەکەدا نەدەگونجان. لەبەر پیرۆزیی قورئان، سڕینەوەی دەقەکانی نەدەکرا بەڵام هەڵپەساردنی بەڕێزەوەی هێنایە کایەوە.

دووەمین هەنگاوی چاکسازی لە دیندا، خەلیفەکانی راشیدی کردیان و بە تایبەتی لە سەردەمی فەرمانڕەواییی عومەری کوڕی خەتتابدا دەستی پێ کرد. ئەوەش کاتێک سنوورەکانی فەرمانڕەوای ئیسلام فراوان بوون و کولتووری میللەتە ناعەرەبە تازە موسڵمانبووەکان هاتە میانەوە، زیاتر لە

جیاوازی نێوان مەککە و مەدینە، جیاوازی کەوتە ناو عەرەبستان و غەیرە عەرەبستان. لەوەڕا پەنا بردن بۆ مەنتیق و تەسلیمبوون بە داوونەریتی گەلانی تازە موسڵمانبوو، هەڵپەساردنی ئەو دەقانەی رەق و تەق بوون و نەدەگونجان زیاتر بوو.

لە سەردەمی فەرمانڕەواییی عوسمانی کوڕی عەفاندا، قورئان کۆ کرایەوە. دەرکەوت جیاوازییەکی زۆر لە نێوان دەقەکاندا هەیە. ئەو دەقێکی هەڵبژارد و ئەوانی تری سووتاند. ئەوەی ئێستا لە بەردەستە دەقە قورئانییەکەی هەڵبژاردەی عوسمانە! کێ ئەو هەقەی بە ئەو بەخشی تا ئەو بڕیارە چارەنووسسازە بدات؟ خۆی لەسەر بنەمای مەنتقی یەکلاکەرەوە و بەرەوپێشەوە چوونی پێغەمبەر، هەقی بەخۆی بەخشی و تەحەمولی بەرپرسیارییەتیشی کرد.

سێیەمین هەنگاوی چاکسازی، کرداری ئەو فەقیهە ئیسلامییانە بوو کە دووسەد ساڵ دوای فەرمانڕەواییی ئیسلام، دەستیان دایە دارشتنەوەی میتۆدی لێکدانەوەی دەقە پیرۆزەکان و ئەوانیش لەگەڵ زەمانی خۆیان گونجاندیان. مەبەستم ئەو نۆ مەزهەبەیە کە پێنجیان زۆر فراوانن و لەم نووسینەدا باسم کردن. پێنجەکەی پێشەوە زۆربەی کۆمەڵگەی موسڵمان دادەپۆشن.

دیسان دەپرسم کێ رێگەی بەو مەلایانە دا (فەقیهەکان) ئەو گۆڕانکارییە بکەن؟ هەر خۆیان، بەڵام تا زەمانی ئەوانیش گیانی میتۆدی پێغەمبەر پارێزرا بوو، لە وشکەموقەدەسیدا هەڵنەپەسێردرابوو. بۆیە دەیانتوانی رێگەی دەرچوون لە تەنگژەکان بدۆزنەوە و دەسکاریی چۆنییەتیی بەکارهێنانی دەقە پیرۆزەکان بکەن.

لەم روانگەیەوە دەڵێم میتۆدی سەرەکیی دینی ئیسلام توانای گۆڕانکاری قبووڵ دەکات. بۆیە دەکرێ لەم رۆژگارەدا ئەو بوارە کۆمەڵایەتییانەی فیقهی

هاوچەرخ تێیدا چەقیوە، دەرباز بێت و کۆمەڵگە بەرەوپێشەوە ئازاد بکات. بوارەکان بریتین لە ئازادیی تاک، ئافرەت، دیموکراسی، روانگەی ئابووریی هاوچەرخ، هەڵپەساردنی دەقە ناسازگارەکانی سزادانی کۆمەلایەتی، ئازادیی باوەڕی ئاینی.

بۆیە دەشێ چاکسازی لە دیندا بکرێ. ئەوە جیا لەوەی کە پێویستە لە دەوڵەت جیا بکرێتەوە. بەو کارە کولتوور لە دەست قورسایی باوەڕە نەگۆڕەکانی خۆی رزگار دەبێ و توانایەکی زیاتر دەکەوێتە ناو تەوژمی گۆڕانکاری و پێشکەوتنی مرۆڤایەتی.

فەرهەنگۆک

بۆ هاوکاریکردنی خوێنەران، کورتەیەک زانیاری لەسەر ئەو ناو و زاراوە و ڕووداوانە دەنووسم کە لەم کتێبەدا هاتوون.

جەمالەدینی ئەفغانی (١٨٣٩- ١٨٩٧)

ڕۆشنبیر و سیاسەتوانی بەناوبانگی جیهانی ئیسلام. لە ئێران، هەندێکیش دەڵێن لە ئەفغانستان لەدایک بووە. یەکێک لە خاوەنفیکرە چالاکەکانی ڕۆژهەڵاتە کە بۆ چاکسازیی دینی و کۆمەڵایەتی و دواجار یەکخستنی جیهانی ئیسلام هەوڵی دەدا. بەشێکی زۆری لە تەمەنی خۆی لە میسر و ئەستەمبۆڵ و لەندەن و پاریس و مۆسکۆ بردە سەر. لە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامیدا پەیڕەوی هەبوون. دواجار کە میوانی سوڵتان عەبدلحەمید بوو، دەرمانخوارد کرا و مرد.

محەمەد عەبدە (١٨٤٩-١٩٠٥)

ڕووناکبیر و سیاسەتوان و پیاوی ئاینیی بەناوبانگی عەرەب کە خەڵکی میسرە و لە پەیڕەوەکانی نێزیکی جەمالەدینی ئەفغانی بوو. چەند جار گیرا و ئاوارە دەبوو. لەگەڵ جەمالەدینی ئەفغانی کۆواری عوروەتول وسقای دەردەکرد. دواجار گەڕایەوە میسر و ماوەیەک موفتیی ئەو وڵاتە بوو. لە ڕووناکبیرە نوێخوازە ئاینییەکانی عەرەبە.

بەهائییەت

بەهائییەکان لقێکن لە بابییەکان، ئەوانیش لقێک بوون لەناو مەزهەبی

شیعە سەریان هەڵدا (١٦٢٢). شێخ بەهائەدینی بەعەلبەکی دامەزرێنەری ئاینییەکەیە. باوەڕی بەهاییەکان لەم چەند خاڵەدا وەسف دەکرێت: دین دەکرێتە دوو بەش، یەکەم مەبدەئەکان، دووەم فەرمانەکان. مەبدەئەکان دەبنە سێ بەش ڕەوحانی و ئیدارە و کۆمەڵایەتی دەگرنەوە.

بەپێی ئەم باوەڕە پەیڕەوەکانی دەبێ واز لە تەقالید بێنن و هەقیقەت نەشارنەوە و ئیمانیان بە ئلوهیەت و فەیزی ئیلاهی و زەروورەتی دین و تەساموحی دینەکان و ئاشتی و بەرابەریی ئافرەت و پیاو هەبێت. ئەنجوومەنێکی نێودەوڵەتی کۆیان دەکاتەوە.

دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامیی ئێران، بەهائییەکان بە مورتەد زاندران و ئەگەر نەگەڕابانەوە سەر مەزهەبی شیعە ئیعدام دەکران. بۆیە ژمارەی هەرە زۆریان ڕەویان کرد و لە دەرەوەی ئێران دەژین و ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ بایەخ بە پاراستنی مافەکانیان دەدەن.

قورەتولعەین (؟- ١٨٤٥)

ناوی زەرین تاج کچی محەمەد ساڵحی قەزوێنییە. لە پەیڕەوە چالاکەکانی شێخ بەهائەدین و ڕاستەوخۆ کەوتە تەبلیغکردن بۆ بەهائییەت، بە ئافرەتێکی زانا دەناسرا. لەگەڵ مێردەکەی کە ئەویش هەر بەهائی بوو ناکۆکییان کەوتە نێوان. مێردەکەی بەجێ هێشت و لە کار بەردەوام بوو. وەک ڕابەرێکی بەهائی تەماشا دەکرا. بە جوانی بەناوبانگ بوو هەر بۆیەش بە قورەتولعەین مەشهور بوو. لە شەڕی نێوان بەهائییەکان و حکوومەتی قاجار بەشدار بوو، تا لە دواجار لە تاران لە باغی ئیلخان ئیعدام کرا.

قەرمەتییەکان (٨٣٨ز)

قەرمەتییەکان لقێک بوون لە بزووتنەوەی ئیسماعیلییەکان. لە رووی خواستەکانیان لە بزووتنەوە بەرهەڵستکارە هەرە رادیکالەکانی سەردەمی

فەرمـانڕەواییی عەباسـییەكـان بوون. نفوزێكی فراوانـیان لە عێراق، یەمەن و بەحرێن هـەبوو. سـۆفی و رووناكـبـیـر و عـەدالەتخـوازی بەناوبـانگ حـەلاج لە سەركردە بەناوبانگەكانی ئەوان بوو.

فراماسۆن

بزووتنـەوەیەكی فـیكری – سـیـاسـیی فـراوانە كـە لە سـەدەی سـێـزدەمی مـیـلادییـەوە لە ئـەوروپا و بە تایبـەتی لە بەریتـانیـا پەرەی سـەند و گـەیشـتـە هـەمـوو وڵاتانی ئەوروپا و ئەمەریكا. لـەگەڵ هـاتنی كـۆلۆنیـالیـزم بۆ رۆژهـەڵات، چالاكیی فراماسـۆنەری گـەیشـتـە ئەم ناوچـەیـەش. لە ڕێی ئەم بزووتنەوەیەوە فیكری نوێ بە گشت لقەكانیەوە لە رۆژهـەڵات بڵاو بووەوە.

ئیسماعیلییەكان

لقێكن لە مەزهـەبی شیعە، بەڵام پێیان وایە ئیمامەت لە ئیمامی حەوتەمەوە بەكۆتا دێت. دوای كۆچی ئیمـام جـەعفـەری سـادق ئەم خـیلافـە دروست بوو. شایانی باسە مەزهـەبی جەعفەریی باو ئێستا كە بە شیعە دەناسرێن دوازدە ئیمـامـین. ئیـسـمـاعـیلیـیـەكان چەندین لق و پۆپیـان لێ جیـا بووەوە و بوونە سـەرچاوەی زۆر بزووتنەوەی توندڕۆ لە مێژووی ئیسلامدا.

سەفەوییەكان (١٥٠٢–١٧٣٦)

بنەماڵەیەكی سـۆفیی بەناوبانگی ئێرانی بوون، ناویان دەگەڕێتەوە بۆ سـەر شـێـخ سـەفـیـەدینی ئـەردەبیلی. ئـەوانە بە نەتـەوە تورك و بەڵام بە مـەزهـەب شـیـعـە بوون. یەكـێـك لە نەتیـجـەكـانی شـێـخ سـەفـیـەدین، بە نـاوی شـا ئیسـمـاعیلی سـەفـەوی، فـەرمـانڕەواییی ئێرانی بەدەسـتـەوە گـرت و مـەزەبی شیعەی بەسـەر زۆربەی ئێراندا سەپاند.

ئایەتوڵڵا نائینی (؟-١٩٣٥)

میرزا حوسێنی نائینی، زانا و مەرجەعی ئاینییە لە مەزهەبی شیعەدا. لە نەجەف دادەنیشت و پەیڕەوێکی زۆری لە ئێراندا هەبوون. کتێبێکی لەسەر پشتیوانیکردن لە دیموکراتیخوازانی مەشروتەخواز نووسی بە ناوی (تنبیه الامة وتنزیه الملة في لزوم مشروطية الدولة المنتخبة لتقليل الظلم على افراد الامة).

شێخ فەزڵوڵڵا نووری (؟-١٩٠٧)

لە ئایەتوڵڵا بەناوبانگ و خاوەن پەیڕەوەکانی شیعەیە کە لە سەردەمی شۆڕشی مەشروتەدا لە دژی دیموکراتیخوازان وەستا و داوای دەکرد حکوومەتی شەریعەت جێگەی مەشروتە بگرێتەوە و لایەنگرانی دیموکراسی بە کافر دادەنا. ناوبراو دژی بیروڕاکانی ئایەتوڵڵا نائینی بوو. دوای سەرکەوتنی مەشروتەخوازان، شێخ فەزلۆڵڵا نووری گیرا و لەناو شاری تاران لەسێدارە درا. دەکاتە باپیری نوورەدینی کیانووری کە سەرۆکی حزبی کۆمۆنیستی (توده) ئێران بوو.

عەینولقوزاتی هەمەدانی (١٠٧٥-١١٠٨)

ناوی عەبدوڵڵا کوڕی ئەبوبەکر ناسراو بە عەینولقوزاتی هەمەدانی بوو. یەکێک لە قوتابییەکانی ئەحمەدی غەزالییە کە زۆر لەژێر کاریگەریی عیرفان و بیروڕاکانی تەسەوفی مامۆستاکەیدا بوو. لە تەسەوفدا چەند نووسینێکی هەیە کە لە زەمانی خۆیدا تێی نەگەیشتن و بازدانە عیرفانییەکەی لە فەهمی زەمانی خۆی گەورەتر بوو. مامۆستایانی شەریعەت و کەلام تەکفیریان کرد و بردیانە بەغدا. لەوێ خەلیفەی عەباسی فەرمانی کوشتنی دەرکرد و هێنایانەوە لە هەمەدان لە بەردەرگەی تەکیەکەی خۆی و بە بەرچاوی

قـوتابییـەكـانی لەسـێـدارەیان دا. پێـسـتـیـان گوراند و پڕ لە كایان كـرد و بەسەردەرانی تەكیەكەیەوە هەڵیان واسی. دوایی سووتاندیان.

زانین: المعرفة
زانیاری: المعلومات
زانست: العلم
گەشەسەندن: التنمیة
پەرەسەندن: التطور
پێشكەوتن: التحدیث
كولتوور: الثقافة
كەلەپور: التراث
شارستانیەت: الحضارة
شارستانی: المدنیة
فەرمانڕەوایی: الحكم
قوتابخانە: مدرسة

پێڕست

بەشی یەکەم: چۆن لە ئاین تێ دەگەین؟ 5
یەک: ئاین چییە؟ 6
دوو: ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی دین کامانەن؟ 9
سێ: دین وەک سەرچاوەی یاساکان 12
روانگەی مرۆڤناسانە بە دین 16
فەرمانڕەوا دینییەکان چۆن پەیدا بوون؟ 34
ئایدیۆلۆجیا لەسەر کەلاوەکانی ئیمپراتۆری 44
چاکسازی لە پێشوازیی دین 47
بەشی دووەم: پێوەندیی نێوان ئاین و سیاسەت 55
سەرهەڵدانی عەلمانی لە بەرابەر فیکری دینی 66
رۆڵی ئایدیۆلۆجیاکانی کۆمۆنیزم، سەرمایەداری، ئیسلامی سیاسی...... 80
تیرۆر و ئیسلامیی توندڕۆ 94
فیکری سیاسیی ئیسلامی چۆن لە کوردستاندا سەری هەڵدا؟ 113
بەشی سێیەم: ئیسلامی سیاسی، دین و نەتەوە 139
ئەنجامی باسەکان 168
فەرهەنگۆک 171